

Володимир Фадєєв

**СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТРЕНДИ
ТА УКРАЇНСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ**

**Київ
2009**

*Електронний варіант книги розміщено
на сайті Політикантрон (www.politikan.com.ua)*

Фадєєв Володимир.
Ф15 Соціокультурні тренди та українські перспективи – К.:
Стилос, 2009. – 194 с.
ISBN 978-966-8009-81-5

В книзі зроблена спроба за допомоги соціокультурного аналізу дослідити актуальні суспільно-політичні трансформації на глобальному і регіональному рівнях та визначити траєкторії розвитку українського суспільства впродовж найближчих років. Реалізація цього наміру здійснювалася шляхом перегляду та удосконалення наявного теоретичного інструментарію дослідження соціальних і культурних процесів із врахуванням поточних теоретичних розвідок як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників.

Книга може бути цікавою не лише фахівцям із суспільних дисциплін, а й широкому читацькому загалу.

© Фадєєв В., 2009
© «Стилос», видання, 2009
© Камінська О., обкладинка, 2009

ISBN 978-966-8009-81-5

У суспільних категорій складна доля. Перебуваючи на межі між соціогуманітарними дослідженнями і соціальними практиками, вони відчують на собі подвійний тиск з боку вимог аргументованого аналізу та розмаїтими прагненнями тих чи інших соціокультурних суб'єктів, які застосовують наявний теоретичний інструментарій для виправдання власних дій і переконання інших у правомірності та необхідності останніх. Безперечно, категорії соціального аналізу, врешті-решт, походять із звичайної мови, але після відповідної теоретичної обробки їхнє значення змінюється, підпорядковується множині правил та стандартів, інституціалізованих в певній інтелектуальній спільноті.

Отже, такі поняття як «суспільство», «культура» або «держава» набувають різних значень в залежності від того в рамках якого теоретичного підходу їх розглядають, внаслідок чого вже між представниками однієї наукової дисципліни виникають дискусії щодо адекватного тлумачення їхнього змісту. Не менш повчальним виглядає і, так би мовити, повернення цих слів у широкий соціальний обіг, адже, залишаючи сферу домінування певних методологічних стандартів застосування та інституціалізованих процедур обговорення, вони потрапляють у сферу панування зазвичай неусвідомлюваних, латентних структур (звичайна мова, стереотипи побутової свідомості тощо) та уніфікованих інтегральних класифікаторів (наклад повідомлення, канали поширення, розмір мовної спільноти тощо). В цьому разі не є випадковим, що зміст категорій втрачає свою визначеність, а самі вони часто-густо перетворюються на *плаваючі означальні* (floating signifiers), позбавлені будь-якої однозначної прив'язки до референта. З огляду на це час від часу виникає потреба у проясненні та/чи фіксації змісту загальноживаних у широкому соціальному середовищі понять задля хоча б тимчасового – на інше чи навряд можна розраховувати – припинення дрейфу значень і віднов-

лення/встановлення відносин розрізнення та еквівалентності між аналітичними і практичними категоріями. Зрештою, прояснення значення вживаних слів є чи не єдиним способом з'ясувати про що власне йде мова.

Пропоновані в цій книзі тексти були написані передусім з цією метою, адже поживалення дискусій щодо майбутнього стану світу та перспектив подальшого розвитку окремих країн за умов кардинальних економічних, політичних і соціокультурних трансформацій спричинили та спричинять і надалі зіткнення різних як теоретичних підходів дослідження поточних трансформацій, так і практичних заходів, покликаних розв'язати старі та нові суспільні проблеми. Звичайно, при реалізації цього задуму важко було уникнути відповідних теоретичних та історичних екскурсів. Сподіваюсь, вони дозволили, принаймні частково, прояснити не лише авторське бачення, а й визначити оптимальні способи аналізу поточної ситуації.

Написання цієї книги стало можливим завдяки підтримці Національною академією наук України двох дослідницьких проєктів «Прогнозування соціокультурного розвитку українського суспільства в умовах глобалізації» (2008 р., розділи 1–4) та «Етнокультурні потреби громадян України в контексті суспільно-політичних трансформацій» (2007 р., розділи додатку 5 і 6), реалізованих співробітниками сектору філософських проблем етносу та нації Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України. Останній розділ містить перероблений варіант статті, надрукованої кілька років тому в збірці «Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2004». Хочу подякувати НАН України і, зокрема, Інститут філософії за надану підтримку. Окрема подяка – співробітникам сектору філософських проблем етносу і нації та учасникам міждисциплінарного методологічного клубу «Основи» в Домі на Подолі, за активну участь в обговоренні матеріалів книги.

СВІТОВИЙ СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ТРЕНД І ТРАНСФОРМАЦІЇ ГЕОКУЛЬТУРИ

1

Традиційні підходи щодо розуміння глобалізаційних процесів зосереджують свою увагу передусім на процесах, пов'язаних з поточними змінами в міжнародній системі. Безперечно, тут присутня певна історична тяглість – становлення міжнародної системи впродовж останніх сторіч задавало рамки розуміння і дії провідних політичних гравців. Посилення національної держави як головного суб'єкта світової політики та домінування європейських країн, які сформували «старий центр» світової політичної системи, спричинило появу і подальше поширення геополітичного підходу, який, власне, і наголошував на визначальній ролі держави. Могутність цього політичного гравця на світовій арені була безпосередньо пов'язана з військово-політичним потенціалом та із спроможністю застосувати силу при розв'язанні власних проблем.

Особливістю такого бачення ролі держави стало широке застосування органічних метафор, внаслідок чого державу розуміли на кшталт біологічної особини, якій «від природи» властиві певні специфічні ознаки та поведінкові характеристики. Звичайно, такий підхід, поширюваний свого часу в провідних країнах Європи, не був єдиним – йому протистояли альтернативні тлумачення історичного процесу, пов'язані передусім з революційними політичними рухами, що сповідували ідеї всесвітнього емансипативного процесу, який мав би увінчатися зникненням національних держав як інструменту гноблення домінованих соціальних верств з боку правлячих класів. Поява і поширення впливу різних версій марксизму та його протистояння націоналізму з позицій пролетарського інтернаціоналізму, зрештою, задали динаміку розвитку міжнародної політики, проте не привели до принципового перегляду геополітичного бачення, адже поступовий відхід лівих від доктрини світової революції у бік розбудови соціалістичної дер-

жави, що супроводжувалося масовими політичними репресіями проти своїх колишніх соратників і «витісненням» в еміграцію прибічників «перманентної революції», та формування з таких держав соціалістичного табору стало мовчазним погодженням з геополітичною логікою погляду на світовий розвиток з всіма властивими для нього ознаками.

Втім, політичні потрясіння ХХ ст. спричинили зміни в тлумаченні природи світових процесів, внаслідок чого наголос на військово-політичних чинниках поступово став відходити на другий план. Загально визнаним способом конкуренції між державами, попри неминучу конфліктність її характеру, стала економічна боротьба. З іншого боку, глобалізація та поява потужних транснаціональних економічних гравців призвели до помітних обмежень національного суверенітету більшості держав, які вже неспроможні суто військово-політичними засобами покращити свою позицію у міжнародній системі. Звичайно, тут треба брати до уваги певну асиметрію у стосунках між державами, оскільки якість і ступінь розвитку державності в різних регіонах світу відрізняються – від розвинених держав загального добробуту Європи і Північної Америки до постколоніальних держав Африки, Азії та Латинської Америки. Попри заперечення ролі військово-політичних засобів у розв'язанні власних проблем фактично можливість їх застосовувати залишається, хоча і у невеличкій кількості провідних країн, які, безперечно, змушені виправдовуватися перед іншими державами-членами міжнародного співтовариства. Але і у цьому разі застосування сили подають як прикрий винятковий випадок за умов неможливості вплинути іншими засобами. Зокрема це стосується випадків миротворчих операцій, здійснюваних під егідою ООН, всіляких «гуманітарних втручань» та «примусів до миру». З огляду на це застосування геополітичних аргументів властиве політичним елітам тих держав, що намагаються зберегти актуальний розклад сил на світовій арені та/або зберегти своє домінуюче становище.

З іншого боку, дослідники, що зосереджують увагу передусім на соціально-економічній динаміці світосистеми, виокремлюють кілька соціально-економічних циклів, пов'язаних з процесами накопичення капіталу та змінами в режимах світової економічної й політичної гегемонії. Слід відзначити, що принципово новим у су-

часному тлумаченні поняття «гегемонія» є відмова розглядати її як ситуацію простого класового верховенства. Внаслідок того, що поділ на класи в сучасному суспільстві вже не є визначальним принципом формування режиму домінування, хоча і залишається вельми значущим, гегемонія розглядається як домінування будь-якої ідентичності, не лише класової, а й етнічної, конфесійної, корпоративної, державної тощо. З огляду на це традиційний марксистський аналіз, який досліджував режими гегемонії, виходячи переважно з аналізу соціально-економічних процесів та відносин власності, потребує певної модифікації, спрямованої на врахування соціокультурної складової, адже будь-який гегемоністський режим передбачає не лише застосування сили та підтримки певної ієрархії, а й має виправдовувати, легітимувати свої дії апеляцією до загально визнаних норм і цінностей.

Як вже зазначалося, в останні десятиліття, принаймні після другої світової війни, погляди на світову гегемонію вже не пов'язують виключно з геополітичними процесами та військово-політичним протистоянням держав. Дедалі більше дослідники зосереджують увагу на економічних чинниках, адже саме економічна конкуренція сьогодні сприймається як єдиний легітимний спосіб боротьби провідних держав за вплив на планетарні процеси. Звичайно геополітичне бачення остаточно не зникає. Навпаки, за умов дестабілізації світової безпеки та зменшення керованості міжнародної системи, очікуваної в найближчі роки, геополітичний підхід переживатиме свій ренесанс. Проте він відіграватиме підпорядковану роль порівняно з підходом геоекономічним, розрахованим на дослідження і розробку заходів, сприятливих для забезпечення тієї чи іншої держави найкращими умовами підтримки конкурентоспроможності на міжнародній арені. Адже, на думку К.Жана, «геоекономіка ґрунтована не лише на логіці, а й на синтаксисі геополітики і геостратегії, а в більш широкому сенсі – і на всій практикології конфліктних ситуацій. Відмінності полягають в специфічній «граматиці» кожного засобу»¹.

На відміну від геостратегії та геополітики геоекономіка переслідує цілі ближчі кінцевим цілям держави – накопичення багат-

¹ Жан К., Савона П. Геоекономика. Господство экономического пространства / Пер. с итал. – М.: Ad Marginem, 1997. – С. 42.

ства, добробут громадян тощо. До того ж геоекономічні конфлікти не призводять до знищення опонента. Власне висування економічної конкуренції на перший план зумовлено відходом від «граматики» знищення, властивій двом світовим війнам. Подальше посилення військового потенціалу країн-супротивників загалом унеможливило застосування військової сили як засобу боротьби. З іншого боку, посилення взаємозв'язку між економіками різних країн перетворило навіть економічні війни на занадто ризиковані заходи. Додатковою причиною зменшення силових форм боротьби між державами стало послаблення державного контролю над своїм економічним розвитком, оскільки сучасним економічним системам розвинених країн властива множинність центрів прийняття рішень. Зрештою, економічний простір і ринок вже не збігаються з територією окремої держави. Як відзначають прихильники гео-економічного підходу, «відбувся перехід від системи «ринок – держава» до системи «багато держав – один ринок»². Держави змушені адаптуватися до нових вимог свого існування, коли зникнення прямого контролю над економічною ситуацією в країні має компенсуватися винаходом і запровадженням непрямих регуляторних механізмів впливу.

Разом з тим, становлення системи «багато держав – один ринок» своїми наслідками мало трансформацію відносин влади і проблематизацію колишніх способів її легітимації. У.Бек пропонує означувати цей режим влади, як *метавладу*, яка на відміну від влади звичайної не потребує публічного схвалення з боку громадськості: «Дана метавлада розташована між категоріями легального та іллегального; вона не іллегальна, але і не легітимна, а транслегальна; але вона має силу для того, щоб переписати домінуючі на державному рівні правила в національному та інтернаціональному просторі»³. Принципово важливим в цьому зв'язку є те, що метавлада уникає застосування традиційних заходів примусу, властивих владі державній. Тому поширені в публічному

² Жан К., Савона П. Геоэкономика. Господство экономического пространства/ Пер. с итал. – М.: Ad Marginem, 1997. – С. 19.

³ Бек У. Власть и оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия/ Пер. с нем. – М.: Прогресс-Традиция; Территория будущего, 2007. – С. 91–92.

вжитку вислови про «примус» світового ринку чи транснаціональних економічних гравців є неточним, позаяк останні загалом уникають прямого примусу – це, радше, не примуса, а *відмова*. Можливість у будь-який момент вивести свої капітали за межі національної держави або перенести виробництво у більш привабливу місцевість створює для великих економічних гравців простір для маневру. Тепер вже самі національні уряди змушені створювати привабливі умови для світового капіталу, тобто запроваджувати заходи для залучення іноземних інвестицій. Національні уряди йдуть на поступки заради того, щоб уникнути відмови у співпраці з боку транснаціональних економічних акторів. Вони конкурують між собою заради досягнення належного рівня конкурентоспроможності та макроекономічних показників зростання, внаслідок чого тягар легітимації непопулярних рішень лягає саме на них. Транснаціональна метавлада, таким чином, являє собою *політику побічних наслідків*⁴: а) вона не має необхідності організовуватися і легітимуватися як традиційний політичний гравець; б) їй загалом не властиві бажання проводити якусь політику, адже метавлада є результатом сумарного впливу різнорідних економічних акторів, центрів прийняття рішень, локальних і глобальних ринків, які переслідують свої власні цілі відповідно до поточної кон'юнктури; в) існування економічного гравця, навіть самого потужного, саме пов'язане з великими ризиками, що спонукає, незважаючи на всі можливі патріотичні та альтруїстичні почуття, до таких стратегічних кроків, що сприяють підвищенню конкурентноздатності на глобальному ринку.

2

Дискусії про глобалізацію продукували низку концепцій, покликаних пояснити поточні зміни в протіканні економічних, соціально-політичних і культурних процесах. Серед найвідоміших і водночас найгрунтовніших спроб дати таке пояснення можна виокремити монографію Д.Гелда, Д.Гольдблатта, Е.Макгрю і Д.Перратона «Глобальні трансформації», яка стала проміжним узагальненням поточних досліджень. Слід відзначити, що аналіз

⁴ Там само – С. 171.

глобалізаційних процесів ускладнюється через те, що дані трансформації ще триватимуть невизначений період, внаслідок чого будь-які остаточні висновки щодо них неможливі. Тому положення і цієї монографії не є остаточними. Вони можуть бути переглянуті й уточнені, проте на теперішній момент дане дослідження – це одна з вдалих спроб досягнути глобалізацію як процес численних змін в різних сферах соціального життя.

Автори запропонували свою аналітичну схему глобалізації, яку можна підсумувати в таких твердженнях. В першому наближенні концепція глобалізації має на увазі передусім подолання соціальною, політичною і економічною активностями просторових меж, внаслідок чого події, рішення і дії, що відбуваються і здійснюються в одному регіоні світу, можуть мати значення для індивідів і спільнот у віддалених регіонах. До того ж такий взаємозв'язок не є випадковим і одиничним, навпаки, він дедалі більше стає регулярним, що позначається на посиленні його значущості. Разом з тим, зростання інтенсивності та екстенсивності глобальних взаємозв'язків також передбачає пришвидчення самих цих процесів, оскільки розвиток світових систем транспорту і комунікації сприяє зростанню швидкості поширення ідей, товарів, інформації і пересування людей. Зазначений процес спричиняє невідоме раніше переплетіння локального і глобального – локальні події можуть мати глобальні наслідки і, зворотно, глобальні процеси неодмінно позначаються на перебігу локальних подій. Зрештою, глобалізацію можна визначити як «процес (або сукупність процесів), який втілює в собі трансформацію просторової організації соціальних відносин і взаємодій – вимірювану за допомоги таких показників, як протяжність, інтенсивність, швидкість і вплив, – що породжує міжконтинентальні або міжрегіональні потоки і структури активності, взаємодій та проявів влади»⁵.

Втім, автори наполягають на тому, що глобалізацію не слід розуміти як результат лінійного розвитку. Радше, вона являє собою множину процесів, що спричиняють виникнення міжрегіональних структур і систем взаємодії та обміну. Це змушує відрі-

⁵ Хелд Д., Гольдблатт Д., Макгрю Э., Перратон Д. Глобальные трансформации: Политика, экономика, культура/ Пер. с англ. – М.: Праксис, 2004. – С. 19.

няти залучення національних і соціальних систем до глобальних процесів від глобального об'єднання. В цьому зв'язку вартим уваги виявляється розрізнення, запропоноване У.Бекем, між глобальністю, глобалізацією та глобалізмом. Глобальність на відміну від інших двох означає, що всі ми живемо у світовому суспільстві – спільності соціальних відносин, які вже не можуть інтегруватися в національно-державну політику та визначатися нею. Різні форми економічної, культурної, політичної взаємодії зіштовхуються одна з одною, внаслідок чого можна казати про складне переплетіння на глобальному рівні. Глобалізм, в свою чергу, це різновид ідеології, згідно з якою світовий ринок підміняє політичну діяльність. Глобалізм тотожній ідеології неолібералізму, діючи за економічною логікою і зводячи багатомірність глобалізації до господарчого виміру. Зрештою, глобалізація являє собою процеси залучення національних держав до павутиння транснаціональних акторів та підпорядкування їхнім можливостям і орієнтаціям⁶.

Отже, просторове охоплення густота глобальних і міжнаціональних взаємодій створюють складне павутиння і структури відносин між спільнотами, державами, міжнародними установами, неурядовими організаціями і багатонаціональними корпораціями, що формують глобальний лад. Глобалізація є процесом структуризації, позаяк вона спричинена не лише індивідуальними діями, а й сукупністю взаємодій між численними виконавцями та акторами. Вона надає можливості й водночас обмежує – каналізує подальший розвиток, будучи структурним примусом до певних дій.

Оскільки глобалізація долає територіальні обмеження і проблематизує державний суверенітет над певною територією, складається враження про переважно руйнівний її вплив. Проте це хибне бачення, тому що глобалізація означає кардинальну перебудову, а не руйнацію, внаслідок чого усталені поняття «локальне», «національне», «територіальне» вже втрачають колишній сенс. Її вплив спричиняє до активності, не пов'язаної з певної території – створення субнаціональних, регіональних та поза- чи транснаціональних зон взаємодії і механізмів урядування, які

⁶ Бек У. Что такое глобализация?/ Пер. с нем. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – С. 23–26.

можуть посилювати вплив локальностей, не тотожних усталеним державним територіям.

Безпосереднім чином глобалізація впливає на процеси відправлення влади, перетворюючи їх відповідно до реструктурованого глобального простору. Тут мається на увазі те, що відправлення влади вже не можна розглядати лише в контексті національно-державного управління. Це, в свою чергу, спонукає до нових розрізень – між глобальним і міжнародним режимами. Останній являє собою явні чи неявні принципи, норми, правила і процедури прийняття рішень, стосовно яких в сфері міжнародних відносин існує згода. Міжнародні режими встановлюються для регулювання тих процесів, з якими не в змозі впоратися окремі національні уряди, внаслідок чого виникають нові наднаціональні організації та інституції (ООН, ЄС тощо). Важливо враховувати джерела ініціативи щодо створення таких інституцій – вони розташовані в конвенційній сфері політичного управління. Глобальний же режим не можна однозначно звести до міжнародного, оскільки в його становленні беруть активну участь не лише традиційні політичні інституції, а й такі активно-діяльні утворення, що безпосередньо не пов'язані з національними урядами. Передусім маються на увазі транснаціональні корпорації та неурядові організації на кшталт Amnesty international. Вони не є продовженням державних структур і діють за своєю власною логікою, переслідуючи власну мету, додаючи до міжнародного режиму нові значення, процедури та правила прийняття рішень і проблематизуючи явні чи неявні угоди між державами. Глобальний режим, таким чином, виявляється не просто контекстом, в якому функціонує міжнародний режим, він пронизує його наскрізь, формуючи новий вимір відносин.

Зазначене має неабияке значення для функціонування національних урядів, адже окреслює тенденцію подальших їхніх трансформацій. Передусім мова має йти про подрібнення та/або поділ влади між різними силами і акторами, що діють на різних рівнях. Глобальна реструктуризація призводить до зникнення або, принаймні, трансформації усталених уявлень про політичну спільноту і спільну долю мешканців локальних спільнот. Це породжує нові конфлікти, пов'язані з питаннями лояльності та вірності, уявленнями про права і обов'язки, провокуючи в межах локальностей

до іноді силового і навіть військового протистояння, де стають відчутними інтереси транслокальних гравців. Проблеми, так званих, «гарячих точок» є прикладом таких конфліктів – до процесу врегулювання проблем на Балканах чи Кавказі залучаються державні і недержавні актори, які, втім, переслідують також і свої власні інтереси. Дедалі частіше ми матимемо справу з конфліктами, що призводитимуть до виникнення фактичних режимів, офіційно не визнаних іншими країнами або визнаних лише деякими зацікавленими в цих режимах країнами. Безперечно, поява фактичних режимів є проявом трансформації національного суверенітету в добу глобалізації.

Дедалі частіші випадки морального тиску на уряди з боку неурядових організацій, іноді явно чи неявно підтримуваних іншими державами, вказує на те, що поволі зникає розрізнення між внутрішньою та зовнішньою політиками. Цьому сприяє також і розвиток неформальної та/або нелегальної економіки, яка долає обмеження національних кордонів і робить необхідним залучення до боротьби з нею урядів різних країн. Список викликів національній державі можна доповнити: екологічні проблеми, поширення невиліковних хвороб та епідемії, нелегальна міграція тощо.

3

Глобалізаційні процеси спонукають до перегляду і удосконалення наявного інструментарію аналізу економічних, соціально-політичних і культурних процесів. На думку У.Бека, виникає потреба у зміні парадигми дослідження – переході від *методологічного націоналізму* до *методологічного космополітизму*. Він наводить кілька систематичних помилок, властивих традиційному аналізу:

Він включає до аналізу актуальних соціальних процесів категорії, уявлення про суспільний устрій, властиві націоналістичному баченню. Дійсно, якщо межі між внутрішньою і зовнішньою політиками зникають, то порушується питання щодо адекватності застосування цих категорій в аналізі поточної ситуації.

Методологічний націоналізм ґрунтований на національно-державному центризмі. Інакше кажучи, явна чи прихована оцінка тих чи інших процесів відповідає логіці функціонування національної держави. Внаслідок цього, те, що в національній пер-

спективі може сприйматися як загроза і загибель, в космополітичній перспективі, навпаки, сприйматиметься як внесок в новий порядок. Методологічний націоналізм ігнорує або негативно оцінює ті процеси, які можуть стати початком трансформації та становлення чогось нового. В цьому разі взаємодія національної та космополітичної перспектив бачення та інтерпретації соціальних процесів є умовою адекватного підходу.

Методологічний націоналізм виходить з абстрактного і позаісторичного розуміння держави і поняття держави. Космополітичний підхід, навпаки, передбачає бачення держави як однієї з історичних форм політичної організації, він контингентизує національну політику, змушуючи не стільки заперечувати роль держави, скільки в кожному конкретному випадку розробляти окрему модель держави, прояснюючи в такий спосіб умови та інструменти аналізу.

Традиційний підхід нехтує розрізненням між національно-державною і державною орієнтаціями. Методологічний космополітизм намагається визначити умови і можливості для переходу держави від націоцентричного бачення до бачення з позицій космополітичної держави.

Націоцентричний підхід перешкоджає відповіді на питання: які засади легітимації, необхідні для переходу до нового світового ладу? Він просто переносить своє розуміння легітимності на транснаціональний рівень, роблячи визначальною модель суспільної угоди. Проте поза увагою залишаються всі ті складності, пов'язані з використанням цієї моделі на транснаціональному рівні⁷.

Таким чином, методологічний космополітизм передбачає погляд на поточні соціокультурні процеси з позиції світового суспільства. Проте сама концептуалізація останнього змушує дещо переглянути і удосконалити дослідницький інструментарій, оскільки специфічні особливості світового суспільства вже не дозволяють безперешкодно застосовувати наявні способи соціально-політичного аналізу. Тобто, якщо світове суспільство, за визначенням, охоплює всі відомі суспільства та всю множину соціальних відносин і зв'язків, якщо, дійсно, зникають можливості для розрізнення між внутрішнім і зовнішнім щодо нього,

⁷ Бек У. Указ. соч. – С. 78–81.

тоді виникає потреба, принаймні, в переінтерпретації традиційних категорій політичних аналізу і дії. Зокрема, це спонукає до погляду на внутрішню політику сучасних держав як на дуже обмежену форму впливу в рамках певної політичної організації, не спроможну охопити всі аспекти соціальності. Тоді державна влада, відповідальна за проведення внутрішньої політики, має розглядатися лише як один з багатьох суб'єктів, які діють у рамках локального суспільно-політичного поля у взаємодії та/або протистоянні з іншими суб'єктами. Проблемою в цьому разі є відмінності в повноваженнях, напрямках діяльності та ступенях відповідальності різних суб'єктів за пропоновану ними політику, адже традиційні способи легітимації політичних рішень мають дуже обмежене застосування.

З іншого боку, методологічний космополітизм, проблематизуючи «канонічне» розуміння держави, ґрунтоване переважно на нормативних засадах міжнародного права, спонукає до більшої деталізації минулих і актуальних форм політичного укладу, які зазвичай означають одним єдиним терміном – «держави». Щоб уникнути не завжди виправданого застосування останнього, було запропоновано до вжитку термін «політія», значення якого ширше терміну «держави» і який охоплює всі можливі різновиди політичного устрою, незалежно від того, чи визнані вони на міжнародному рівні, чи ні. Зокрема, однією з проблем сучасної міжнародної політики є проблема вже згадуваних вище «фактичних режимів» – територій, які формально підпорядковані певній державі, але фактично не підкоряються її юрисдикції (наприклад, Південна Осетія і Абхазія, що формально входять до складу Грузії). Разом з тим їхній фактичний суверенітет можуть не визнавати більшість або значна частка інших держав, оскільки визнання матиме негативні наслідки у разі наявності в цих державах «проблемних територій» або власних «фактичних режимів». З огляду на такі особливості фактичних режимів, їх було б неправомірно визначати як державні режими, проте вони являють собою певний політичний устрій – політію. Безперечно підхід з точки зору політії зорієнтований передусім на розгляд емпіричних випадків, але його перевагою є те, що він, так би мовити, уникає змішування належного, нормативно визнаного із сущим, дозволяючи водночас визначити чинні силову конфігурацію та структурні примуси.

Показовим прикладом підходу з позицій методологічного космополітизму є праці каталонського дослідника Ж. Коломера⁸, в яких автор розрізняє кілька типів політій: великі за розмірами політичні структури або імперії, середні або типові суверенні держави та «малі нації» або невеличкі за розмірами політичні утворення. Виходячи з того, що масштаб політичного утворення в той чи інший спосіб позначається на його структурі та місці у світовій політиці, Коломер виокремлює три великих історичних тренди світового розвитку: перший тренд – це збільшення кількості незалежних чи/та автономних держав невеликого розміру; другий – посилення демократичних форм урядування в цих країнах; третій – передача традиційними державами частини своїх повноважень з прийняття політичних рішень великим наддержавним політичним утворенням та/або малим націям. Інакше кажучи, третій тренд пов'язаний з процесом рецентралізації – зміні в юрисдикційній конфігурації, коли повноваження щодо прийняття рішень передаються на субнаціональний та наднаціональний рівень. Наприклад, утворення такої політичної структури як ЄС супроводжувалося водночас децентралізацією урядування на національному рівні (адміністративно-територіальні реформи в країнах ЄС у 80-ті роки), зокрема в сфері культурної політики, та централізацією на європейському рівні рішень в економічній сфері. Це також стосується сфери військової безпеки, де ключову роль відіграє НАТО, хоча він не є виключно європейським утворенням.

Для означення великих політичних утворень Коломер використовує термін «імперія», який, втім, він послідовно «очищує» від традиційного пейоративного забарвлення. Імперію характеризує перелік таких рис: великий розмір за територією та населенням; відсутність зафіксованих чи постійних кордонів; поєднання різних груп і територіальних одиниць; наявність багаторівневих юрисдикцій. Серед сучасних держав ознакам імперії відповідають, за Коломером, кілька – США, Китай, ЄС, Японія та Росія – які охоплюють близько 40% світового населення та 80% світового ви-

⁸ Colomer J.M. Great empires, small nations: The uncertain future of the sovereign state. – L.; N.Y.: Routledge, 2007. – 114 p. Реферативний огляд цієї книги та інтерв'ю з автором див.: *Политическая наука*: Сб. научн. тр./ РАН ИНИОН. – М., 2008. – №4. – С. 42–68.

робництва. Ще п'ять держав можна віднести до політій імперського типу, хоча їм бракує деяких з ознак імперії – це Індонезія, Індія, Бразилія, Пакистан, Бангладеш, Австралія і Канада.

Безперечно, розміри держави не обов'язково відображають високий ступінь впливу на міжнародній арені, проте мабуть не є випадковим, що серед найвпливовіших країн світу, які входять до складу G8 (США, Канада, Великобританія, Німеччина, Франція, Італія, Японія і Росія) та Ради безпеки ООН (США, Росія, Китай, Великобританія і Франція) або володіють ядерною зброєю (США, Великобританія, Франція, Росія, Китай, Індія і Пакистан) присутні перелічені політичні утворення. Вплив цих країн є визначальним у світовій політиці, що знаходить відображення як на міжнародному рівні, так і позначається на внутрішньополітичній специфіці – наявності всередині імперій «перехресних» юрисдикцій та політична багатокладність.

На відміну від «імперій» типові суверенні держави мають: великий чи середній розмір за територією та населенням; постійна територія та закріплені кордони; національний суверенітет у вигляді монополії центральної влади над територією і населенням; уніфікована юрисдикція та правова однорідність. Урядові структури суверенних держав більш централізовані та менш сприятливі для підтримки соціокультурного розмаїття. Так становлення європейських національних держав на уламках колишніх імперських утворень здійснювалося з потужними гомогенізаційним тиском і уніфікацією, тобто шляхом притлумлення соціокультурного розмаїття. У тих випадках, де ступінь останнього була високою (наприклад, в Іспанії), держави вдавалися до репресивних заходів, що уможлилювалося наявністю авторитарного політичного укладу.

Втім, з огляду на історичну специфіку державотворення в різних регіонах світу, вартим уваги виявляється розрізнення між способами упорядкування соціокультурного розмаїття всередині держави. А.Степан, Х.Лінц та Й.Ядав нещодавно запропонували дві моделі державного будівництва, властиві двом протилежним соціокультурним ситуаціям – «держава-нація» і «нація-держава»⁹.

⁹ Linz J., Stepan A., Yadav Y. «Nation State» or «State Nation»? Conceptual Reflections and Spanish, Belgian and Indian Data// <http://www.columbia.edu/~as48/Linz,%20Stepan,%20Yadav%20-%20Nation%20State%20or%20State%20Nation.pdf>

Державотворення, що відповідає першій моделі, здійснюється за умов соціокультурного розмаїття високого ступеню, коли всередині держави присутні дві або кілька чисельних етнічних груп, внаслідок чого домінування культури однієї групи призводить до внутрішнього конфлікту через політичну мобілізацію за етнічною ознакою. Тому політичні лідери змушені визнавати більш ніж одну культурну ідентичність, що своїм наслідком мало інституціалізацію кількох мов, створення (напів)федеративних структур, надання регіонам автономії та відхід від жорсткої централізованої політики. Типовими прикладами моделі «держава-нація» є Іспанія після Франко, Бельгія, Канада, Індія. Навпаки, успіх моделі «нація-держава» залежав від існування соціокультурної та етнокультурної однорідності, що дозволяло затверджувати єдину міцну ідентичність національної спільноти, притлумлюючи водночас міноритарні групи. Ця модель визнається класичною для європейського націотворення, але її запровадження в інших регіонах світу часто-густо не давало очікуваних результатів. Сьогодні принциповою перешкодою для її застосування є нормативне заперечення асиміляційної та гомогенізаційної політики, характерної для цієї моделі, та відмова, принаймні декларативна, від жорстких заходів проти представників міноритарних груп. З іншого боку, не стільки визнання, іноді блюзнірське на практиці, соціокультурного розмаїття світу, скільки втрата національними державами можливостей гомогенізувати внутрішній соціокультурний простір і насадити єдину ідентичність, а також подальший і незворотній відхід від традиційних соціокультурних форм, вже не дозволяють розглядати етнокультурну ідентичність як соціокультурне підґрунтя національної ідентифікації, а, навпаки, змушують до розширеного розуміння останнього, що передбачає розгляд етнічного не як визначального, а, радше, як одного з багатьох інших (наряду з політичним, професійним, гендерним, регіональним, конфесійним тощо) режимів ідентифікації.

Окрім держав великого і середнього розміру в світі існує кілька десятків малих держав, які хоча і наслідують класичним зразкам національного суверенітету, але з огляду на їхні внутрішню та зовнішню політику мають деякі особливості. Малі держави розвиваються за умов розширення великих політичних об'єднань та глобальних ринків, що дозволяє ним екстерналізу-

вати деякі, зокрема військові, витрати. Гомогенність і невеличкий розмір цих держав уможливує високий ступінь партисипативної (учасницької) демократії та «м'якість» форми правління. Малі держави зазвичай перебувають у сфері впливу великих держав або наддержавних утворень, хоча і зберігають високий ступінь автономії. Класичний приклад – країни Балтії (Естонія, Латвія і Литва), що є членами ЄС і НАТО.

Окреслене вище розрізнення між типами політичній відображає не лише, так би мовити, соціально-політичну строкатість світу та наявність в ньому політичних утворень з різним ступенем впливу і особливостями поведінки на міжнародній арені, а й дозволяє стверджувати про існування певної ієрархії відносин між державами, попри те, що в нормативному плані вони визнаються рівними. Інакше кажучи, було б недалекоглядним і теоретично невиправданим не брати до уваги ці асиметричні відносини між різними політичними суб'єктами, адже це зробило би неможливим окреслення подальшої перспективи їхнього розвитку.

Разом з тим, одним з принципових питань, яке порушують процеси глобалізації є питання про нових суб'єктів дії, оскільки, як зауважують прихильники глобалізаційних процесів, особливістю актуальної ситуації є те, що впродовж останніх десятиріч виникли і посилили свій вплив нові економічні і політичні суб'єкти, які спроможні успішно конкурувати з національними урядами. Власне, це і дозволяє стверджувати про перехід до нової моделі транснаціональних відносин, що приходить на зміну традиційної моделі міжнародних відносин. Дійсно, важко заперечувати потужність впливу транснаціональних корпорацій на поточні економічні процеси, що, в свою чергу, впливають на всі сфери соціального життя. Проте залишається дискусійним питання щодо того, якою мірою цих нових суб'єктів можна вважати транснаціональними, а не багатонаціональними корпораціями.

Так чи інакше, але актуальний розвиток світової економіки і політики дозволяє стверджувати, що зміни останніх десятиріч уможливили становлення таких діяльних утворень, які спроможні значною мірою впливати на перебіг соціальних і економічних процесів. Це спонукає до пошуку такого інструменту аналізу поточних процесів, який би дозволив врахувати наявні зміни. Одним з підходів, що претендує на це, є праксіологічний підхід, який

зосереджує свою увагу на організованих людських діях, розглянутих під кутом зору здійснення влади або досягнення певних спільних цілей¹⁰. Згідно з цим підходом головним об'єктом дослідження виступають *активно-діяльні утворення*¹¹ – група людей, члени якої пов'язані між собою стійкою системою практичних дій, засад і вірувань та організацією, ефект дії якої поширюється на всю сукупність групи і яка спрямована на цілі водночас внутрішнього і зовнішнього ґатунків. Зазначені критерії дозволяють уникнути суб'єктивізації або визнання активно-діяльними утвореннями багатьох соціальних конструктів, які в публічному суспільно-політичному дискурсі зазвичай постають як активні актори. Зокрема це стосується таких категорій як етнос, суспільство чи людство.

Отже, згідно з цим підходом індивіди, що входять до складу активно-діяльних утворень, мають бути належним чином зорганізованими, тобто підтримувати між собою такий зв'язок, який дозволяв би їм діяти скоординовано відповідно до визнаних в межах організації правил і норм та згідно з поставленою метою. Разом з тим не варто заперечувати впливовості соціальних конструктів, адже вони, не зважаючи на те, чи є вони уявними або реальними, зорієнтовують дії утворення, якщо, звісна річ, відіграють для нього практичне значення. Вони, так би мовити, складають частину його довкілля.

Важливою особливістю активно-діяльних утворень є те, що вони не «охоплюють» всіх своїх членів повністю, тобто один і той самий індивід може належати до багатьох активно-діяльних утворень. Наприклад, людина може бути членом певної політичної організації і водночас входити до складу певного трудового колективу, належати до певної родини або громадської організації. Це змушує розглядати індивіда як множинного або такого, що зазвичай володіє певним репертуаром ідентичностей та ролей, які він обирає в залежності від співучасті у певних діях. Вхідження

¹⁰ Докладніше про праксіологію як галузь знань див.: *Мизес Л. фон Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории*/ Пер. с 3-го испр. англ. изд. – М.: ОАО «НПО «Экономика», 2000. – 878 с.

¹¹ Аргументацію цього підходу див.: *Монбриаль Т. де Действие и система мира*/ Пер. с фр. – М.: РОССПЭН, 2005. – С. 27–62.

до складу певного активно-діяльного утворення може бути як навмисним (наприклад, у випадку з членством в політичній партії), так і автоматичним (наприклад, участь у виборах відповідно до місця помешкання і громадянства).

Будь-яке активно-діяльне утворення володіє ресурсами (або певним «капіталом»), що принаймні являє собою людський «капітал», сформований членами групи тією мірою, якою вони виявляються, хоча б частково, пов'язаними відносинами солідарності. Цей капітал може бути використаним задля досягнення певної спільної мети, хоча в межах утворення він розподілений зазвичай нерівномірно. Так чи інакше наявність і специфіка капіталу свідчить про здатність утворення до дії та про її характерні ознаки.

Стабільність і особливості активно-діяльного утворення залежать від типу організації, яка має діяти в масштабах всієї групи. Організація зміцнює внутрішні зв'язки, відокремлює зовнішні впливи і визначає напрямок діяльності, задля чого вона має виробити певні специфічні процедури і правила координації. Внаслідок цього активно-діяльні утворення високого ступеню зорганізованості мають певні інструменти примусу стосовно своїх членів та згодом утворюють певний адміністративний апарат, покликаний взяти на себе провідну роль щодо координації спільних зусиль.

Також як і окремий індивід, активно-діяльне утворення може входити до складу інших, більш великих за розмірами утворень, підпорядковуючись в такий спосіб зовнішнім чинникам. Проте вхідження до складу іншого утворення не скасовує остаточно автономії меншого – в іншому випадку треба було б казати про розпад і поглинання меншого більшим утворенням. Внаслідок цього мають бути визначеними процедури і правила взаємодії між меншими і більшим утвореннями або між множиною утворень, які входять до складу більшого. Наприклад, ЄС як активно-діяльне утворення складається з множини інших утворень (національних держав), які попри всі обмеження, що накладає членство в ЄС, зберігають певну автономію і суверенітет, що власне дозволяє їм виступати активними суб'єктами як у відносинах всередині утворення, так і поза його межами (міждержавні відносини).

Отже, впродовж останніх десятиліть міжнародна система постійно змінювалася та ускладнювалася. Уявлення про неї, влас-

тиві періоду «холодної війни», фіксувалися на поняттях про «полюси», які ототожнювалися з державами або групами держав, та «силові дуги», що виражали лінії напруження в міжнародних відносинах. Сьогодні ця модель вже не відповідає реальному стану міжнародної системи, ставши надзвичайно схематичною і грубою для того, щоб відобразити всі особливості сучасності. Колишні полюси сьогодні перебувають у стані трансформації, що дістає вираження у фрагментації і перегрупуванні, залишаючи місце для нових активно-діяльних утворень. Як відзначає Т. де Монбріаль, «кожний з полюсів (держава, інші активно-діяльні утворення), тяжіють до того, щоб зайняти весь простір, не втрачаючи при цьому своєї самоідентичності, і все це за умов густоти просторової присутності, яка варіює у залежності від того чи іншого випадку, що власне і складає саму сутність феномену глобалізації. Такі активно-діяльні утворення різноманітного ґатунку як численні підприємства, деякі етнічні спільноти, а також злочинні організації охоплюють всю планету. Зв'язкові полюси дуги примножуються внаслідок як збільшення їхньої кількості, так і посилення відмінностей у відносинах взаємообміну. Окрім цього, полюси і дуги в динамічному плані вступають у взаємодію між собою»¹².

4

Як стверджують представники світосистемного підходу період від 1990 до 2025/2050 років являтиме собою добу світових потрясінь, викликаних кардинальними змінами в режимі гегемонії у світосистемі. В межах цього підходу гегемонія означає те, що існує одна держава, яка володіє такими вагомими геополітичними і гео економічними перевагами, що спроможна нав'язати стійку систему розподілу влади між всіма іншими. Період гегемонії зазвичай мирний, оскільки він не передбачає великих збройних конфліктів між провідними державами, що змагаються між собою за позиції у світосистемі. За умов стабільності й миру посилюється роль економічних чинників.

І. Валерстайн виокремлює принаймні три періоди реальної гегемонії в історії сучасної світосистеми: гегемонія Об'єднаних про-

¹² Монбріаль Т. Действие и система мира/ Пер с фр. – М.: РОС-СПЭН, 2005. – С.362

вінцій в середині ХУІІ ст., гегемонія Великої Британії в середині ХІХ ст. і гегемонія США в середині ХХ сторіччя. Кожний період гегемонії тривав 20–25 років¹³. Закінчення періоду гегемонії спричиняє дестабілізацію як міжнародних відносин, так і самої світосистеми, оскільки поживляє конкурентну боротьбу між провідними геополітичними гравцями. Капіталістична світо економіка являє собою систему, побудовану на ієрархічній нерівності в розподілі, ґрунтованому на концентрації певних видів виробництва в певних обмежених зонах, які через це виявляються місцями найбільш великого накопичення капіталу. Це дозволяє, в свою чергу, зміцнити політичну потужність цих зон, забезпечивши збереження відносної монополії. Конкурентна боротьба за привілейовану позицію у світо системі, таким чином, являє собою поступове географічне пересування цих зон, що власне і відзначає зміни в режими світової гегемонії.

Дослідники відзначають циклічний характер змін в гегемоністських режимах. Передусім, це так званій, кондрат'євський цикл загальною тривалістю 50–60 років. Період А цього циклу – це період стабільності режиму, коли захищені найзначніші економічні монополії. Натомість період Б – це період географічного пересування тих видів виробництва, монополія на які вичерпала себе. Триваліші за цей цикли гегемонії пов'язані з боротьбою між двома провідними державами за спадок попередньої держави-гегемона. Після встановлення гегемонії починається відносно стабільний етап її утримання, який, втім, вимагає від держави-гегемона великих ресурсних витрат, що, зрештою, призводить до її занепаду та початку нового циклу боротьби.

Окреслений циклічний механізм задає світову динаміку перерозподілу ресурсів та розвитку міжнародних відносин. Він відзначає ритми коливань світо системи і вказує на симптоматичні явища, що дозволяють окреслити напрямок подальших змін. Водночас режим гегемонії у світо системі задає рамкові умови тих процесів і форм дії, які здатні реалізуватися в цьому коридорі можливостей. Капіталістична світо система згідно з поглядами сві-

¹³ Валерстайн І. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире/ Пер. с англ. – СПб.: Университетская книга, 2001. – С. 347.

тосистемного аналізу є стійким різновидом історичних систем, що існує вже близько півтисячоліття. Проте наявна сьогодні тенденція, пов'язана із загостренням властивих системі протиріч, порушує питання про її подальше існування.

Перехід до фази Б кондрат'євського циклу або точка перегибання циклу гегемонії припадає на період 1967–1973 роки. Саме тоді дістали вираження типові для цієї фази процеси: спад або гальмування зростання виробництва, скорочення світового виробництва на душу населення, зростання безробіття, зсув сфери отримання прибутку від виробництва у бік фінансових маніпуляцій, зростання державних боргів, пересування застарілих форм виробництва у зони з порівняно низькою оплатою праці, зростання воєнних витрат, пов'язане не стільки з військовими потребами, скільки з необхідністю антициклічної політики стимулювання попиту, зростання нелегальної міграції та посилення позицій неформальної економіки. Занепад гегемонії, в свою чергу, характеризується такими ознаками: зростання економічної потужності союзних гегемону держав, валютна нестабільність, занепад авторитету держави-гегемона на світових фінансових ринках і посилення нових центрів прийняття рішень, бюджетно-фінансові кризи в державі-гегемоні, зменшення організаційної ролі політичної поляризації, зниження підтримки ролі гегемона з боку населення.

Проте слід відзначити про певні складнощі, пов'язані з використанням представниками світосистемного підходу теорії «довгих хвиль» Кондрат'єва. Передусім йдеться про незбіги між прогнозованими циклічними коливаннями та емпіричними даними, адже згідно з останніми після криз і депресій, які мали місце в 70–80-ті роки, відповідаючи таким чином фазі Б циклу, спостерігався жвавий економічний підйом у більшості розвинених країн. Тобто світова кон'юнктура була більш високою, ніж це передбачалося теорією Кондрат'єва. Водночас згідно з останньою наприкінці 90-х років мала розпочатися нова хвиля А, але ці роки ознаменувалися посиленням кризових явищ та перевагою низької кон'юнктури. Не випадково, що більшість західних економістів загалом уникають застосування теорії «довгих хвиль» у розробці прогнозних сценаріїв, зосереджуючись на дослідженні менш тривалих циклічних коливань – від 3 до 12 років. Така обережність

викликана також недостатньою теоретичною обґрунтованістю деяких положень теорії «довгих хвиль», попри всю її правдоподібність. В концепції Кондрат'єва зміни довгих хвиль світової кон'юнктури постають як закономірне, але не зовсім зрозуміле явище, як гра множини чинників, серед яких жодний не пояснює належним чином механізму виникнення цих коливань та їхньої ролі у світовому розвитку. Як відзначив свого часу розробник теорії коротких економічних циклів Г.Габерлер: «Ми не заперечуємо, що в «довгих хвилях» мають місце цікаві явища, що потребують пояснень. В зв'язку з цим була висунута низка *prima facie* правдоподібних гіпотез. Згідно з однією з них, існує низка стимулюючих і затримуючих сил, таких, як підвищувальні та понижувальні тенденції у видобутку золота, експлуатації технічних нововведень чи відкритті нових земель, дія яких не вичерпується в межах одного короткого періоду, а продовжується протягом кількох них. Можна припустити, що ці сили породжують довгі хвилі у русі виробництва і цін. Але, можливо, це випадковість? Чи є кожний з цих довгих циклів результатом дії сил одного і того ж ґатунку? Чи існує хоча б ймовірність того, що завжди виникатиме цикл у 50 років чи біля цього? Чи маємо ми право екстраполювати ці хвилі?»¹⁴

Втім, згідно з поглядами І.Валерстайна впродовж наступних років світ має перейти до нової фази А, що позначиться на пересуванні центру гегемонії, найімовірнішим претендентом на яку має стати Східна Азія. Загалом соціально-економічне і політичне протистояння розгортатимуться між трьома регіонами Північна Америка, Південно-Східна Азія (Японія і Китай) та країни ЄС. Якщо припустити, що гегемонія Японії в східноазійському регіоні, недосконала з військово-політичної точки зору через екстерналізацію воєнних витрат після II світової війни та необхідності мати впливового союзника для підтримки необхідного ступеню безпеки, стане можливою за умов налагодження партнерських відносин із колишнім гегемоном (США), то майбутнє протистояння в межах світосистеми відбуватиметься між двома вузлами США-Японія та

¹⁴ Хаберлер Г. Процветание и депрессия: теоретический анализ циклических колебаний/ Пер. с англ. – Челябинск, Социум, 2005. – С. 223–224.

ЄС. Додатковою умовою для цього має стати залучення до американсько-японського альянсу Китаю, а до ЄС – Російської федерації як головного постачальника енергоресурсів.

Окреслене бачення подальшого розвитку соціально-економічних відносин на глобальному рівні загалом збігається з даними гео економічного підходу, який виявляється плідним при дослідженні процесів світової конкурентноспроможності та залучення прямих іноземних інвестицій. Згідно з цим підходом впродовж ХХ сторіччя світ вступив у період виникнення трьох великих економічних утворень – США, ЄС і Японія. Ця Тріада самостійно забезпечувала 60% потоків прямих іноземних інвестицій протягом першої половини 1990-х років, близько 66% обсягів торгівлі в 1996 р. і 75% світового ВВП. Панування тріади підсилюється значними додатковими потоками інвестицій між трьома блоками і географічно окремою групою менших країн. Коли інвестиційні і торгові відносини всередині Тріади ставали особливо напруженими, виникали окремі, більш міцні взаємозв'язки між членами Тріади та ізольованішими групами країн. Такі групи намагалися бути регіональними і примикати до того чи іншого члена Тріади. Відносини у сфері інвестицій будувалися спочатку скоріше між самими членами Тріади, а потім вже між тією чи іншою країною Тріади і кластером залежних держав, а не прямо між згрупованими країнами. Так, країни ЄС свої найміцніші і найінтенсивніші торгові й інвестиційні стосунки утворюють спершу з іншими країнами ЄС, потім з окремими країнами Східної Європи і Північної Африки, США – з іншими країнами NAFTA, рештою країн Латинської Америки (і з часткою Азії), Японія – з іншими країнами Східної Азії, особливо щодо інвестицій. У сумі потоки прямих іноземних інвестицій країн Тріади та десяти країн поза нею склали в першій половині 90-х років 84% світових потоків. Кардинальних змін цієї структури інвестицій сьогодні не слід очікувати. Вона збережеться на осяжне майбутнє¹⁵.

Зосередженість економічної активності в межах Тріади змушує дещо підкорегувати погляди прихильників глобалізації щодо майбутнього стану світових економічних, політичних і со-

¹⁵ Герст П., Томпсон Г. Сумніви в глобалізації/ Пер з англ. – К.: К.І.С., 2002. – С.104.

ціокультурних процесів. Загалом слід відзначити, що актуальні дебати навколо глобалізації ведуться в діапазоні між двома протилежними позиціями щодо її оцінки: з одного боку розташовані скептично налаштовані дослідники, які не бачать у глобалізації принципово нових ознак, стверджуючи, що і надалі головна активність відбуватиметься у сфері міжнародних відносин (зокрема, це стосується і економічної діяльності), з іншого – автори, які розглядають глобалізацію як принципово новий економічний, політичний і соціокультурний стан. Якщо перші приділяють увагу міжнародному співробітництву між державами і критично оцінюють наявну тенденцію перетворення багатонаціональних кампаній на транснаціональні, тобто такі, що позбавлені національної прив'язки, то останні, навпаки, наголошують на тому, що транснаціональні кампанії вже сьогодні є основними рушійними силами у взаємозв'язаній економіці. Попри те, що однозначна відповідь «за» чи «проти» глобалізації та її наслідків сьогодні буде кон'юнктурною, можна стверджувати, що світова економіка і надалі зосереджуватиметься передусім в країнах Тріади, а зміни у відносинах гегемонії відбуватимуться також в її межах.

Наведений сценарій розвитку подій на світовому рівні загалом відповідає нормальній зміні режиму гегемонії, але повторення кожного історичного циклу ніколи не відбувається за однакових рамок умов. Враховуючи це, вартими уваги виявляються ті відмінності, що значною мірою модифікують проходження наступного циклу зміни гегемона. На думку Д.Аррігі, «пересування епіцентру матеріальної експансії капіталу з Північної Америки у Східну Азію служить ще одним потужним стимулом для Сполучених Штатів у збереженні тенденції до формування структур наддержавного світового уряду. Але воно також служить серйозною перешкодою для реального здійснення тієї ж тенденції. Воно служить потужним стимулом, тому що формування структур наддержавного світового уряду дозволяє Сполученим Штатам та їхнім європейським союзникам скористатися життєздатністю східноазійського капіталізму для подовження західної гегемонії в сучасному світі. Але воно служить серйозною перешкодою, тому що життєздатність східноазійського капіталізму стала головною межею і чинником нестабільності для структур американської

гегемонії»¹⁶. До того ж Сполученим Штатам доведеться задля збереження власної гегемонії не лише протистояти східноазійським економікам, а долати обмеження, що накладатимуться наддержавними інституціями. Двоїстість позиції США полягає у тому, що стосовно своєї власної економіки вони діятимуть у кейнсіанський спосіб, збільшуючи дефіцит федерального бюджету і споживацький борг, проте наполягатимуть на тому, щоб інші країни дотримувалися неоліберальних правил поведінки.

Так чи так, але зазначена вище економічна регіоналізація навколо Японії і Китаю вказує на становлення нового циклу накопичення в східноазійському регіоні. Особливістю цього циклу є те, що індустріальна експансія в Східній Азії ґрунтована на доступі до ринків збуту старого центру – забезпечення багатих ринків товарами, виробленими дешевою робочою силою бідних країн. Гнучкість японської багатопарової системи субпідряду, поширеної також в провідних країнах Східної Азії, та надлишок дешевої робочої сили в цьому регіоні надає місцевому капіталу переваги у порівнянні з дорогою робочою силою старих центрів накопичення. Передусім це стосується економіки Китаю, яка розвивається потужними темпами впродовж останніх десятиріч. Щоправда, це робить її повністю залежною від іноземних сировини та енергоресурсів – в 2003 р. Китай перетворився на другого після США імпортера нафти. Окрім цього, стрімкий розвиток китайської економіки мав негативні наслідки для соціальної структури країни – переваги зростання позитивно позначилися передусім на міських жителях, урядових і партійних чиновниках. Розрив в доходах міського і сільського населення зріс настільки, що вже нагадує найбільш бідні країни Африки. До того ж дістала вираження нерівномірність регіонального розвитку, внаслідок чого зростає розрив між найбільш бідними і найбагатшими регіонами¹⁷.

Втім, кінцева фаза американської гегемонії характеризується дещо специфічною конфігурацією світової влади. Як свідчать події

¹⁶ *Арриги Д.* Долгий двадцатый век. Деньги, власть и истоки нашего времени/ Пер. с англ. – М.: Территория будущего, 2006. – С. 426.

¹⁷ *Харви Д.* Краткая история неоллиберализма. Актуальное прочтение/ Пер. с англ. – М.: Поколение, 2007. – С.191.

в Іраку, Афганістані і Косово Сполучені Штати і НАТО зберігають монополію на застосування сили у світовому масштабі. Проте фінансова заборгованість Сполучених Штатів настільки велика, що зберігати свою монополію вони можуть лише за згодою організацій, які контролюють світові ліквідні активи. Разом з тим контроль східноазійських країн за цими активами здійснюється за умов беззахисності у військовому відношенні. Тривала екстерналізація військових витрат після 1945 року, з одного боку, надала Японії можливості зосередити ресурси в економічній сфері, але, з іншого, – призвела до безпекової залежності від США. Підтримка стабільності в цьому регіоні так чи інакше потребуватиме залучення американської військової інфраструктури. Така конфігурація змушуватиме до утворення альянсів між різними центрами, що є додатковим аргументом на користь твердження про неминучість зближення позицій старого і нового центрів накопичення. З іншого боку, економічні ініціативи ЄС та зменшення залежності від економіки США сприятиме реконфігурації відносин в самому Старому Світі та можливому перегляду формату колективної безпеки. Так події навколо Іраку вже привели до конфлікту інтересів серед країн-учасниць НАТО, а залежність провідних економік Європи від російських енергоресурсів перетворилося на впливовий чинник перегляду і удосконалення безпекової політики в регіоні. Потенційно небезпечним у цій ситуації є підбурення до ескалації конфлікту в «гарячих» точках з метою впливу на політичну ситуацію за умов браку чи відсутності економічних ресурсів у провідних політичних гравців. Такий розвиток подій може призвести також і до нового циклу гонки озброєнь, що через зростання військових витрат і посилення напруги у відносинах між головними опонентами часів «холодної війни» слугуватиме чинником збереження гегемонії США як гаранта безпеки у євроатлантичному регіоні. Не можна виключати такий сценарій розвитку, коли американська військова присутність чи, принаймні, політично-дипломатичний вплив в «гарячих точках» регіону (Балкани, Кавказ), відіграватиме роль перешкоди для зближення ЄС і Росії, оскільки остання, намагаючись зберегти свій контроль над зонами впливу, переходитиме до більш жорсткої зовнішньої політики, спрямованої проти розширення НАТО на схід.

Попри це нова біполярна система з двох вузлів конкурентів Японія-США та ЄС на фазі зростання концентруватимуть у своїх регіонах левову частку інвестицій, а залучення Китаю і Росії як додаткових гравців на боці глобальних конкурентів позбавить інвестицій решту світу, де, втім, проживатиме переважна більшість населення. Це призведе до загострення соціально-економічної ситуації в країнах Півдня та, як наслідок, до подальшого посилення міграційного тиску на країни Півночі, демографічна ситуація в яких сама по собі спонукає до залучення робочої сили ззовні. Вже сьогодні в країнах Півночі вихідці з Півдня складають статистично вагому частину населення. Цілком вірогідно, що їхня частка дедалі збільшуватиметься, спричинивши помітні зміни в соціальній та політичній структурі цих країн. Безперечно, все це має позначитися на специфіці політичного режиму, який дедалі більше набуватиме дискримінаційних рис¹⁸.

Реалізація зазначеного сценарію розвитку подій, безперечно, позначиться і на соціальній структурі держав загального добробуту та долі їхнього середнього класу – в період 1945–1973 років абсолютна і відносна кількість цієї соціальної верстви зросла. Теж саме можна сказати про зростання рівня її добробуту. Середній клас перетворився на головну соціальну верству, що підтримувала стабільність політичної системи розвинених країн. До того ж позиція середнього класу стала зразковою для домінованих соціальних груп, які зорієнтувалися у своїх прагненнях на ті соціально-економічні досягнення (оплата праці, доступ до освіти, умови життя тощо), які він здобув. Попри те, що таке посилення позицій середнього класу вплинуло на розгортання деяких негативних процесів в економіці (зростання виробничих витрат, довгострокова інфляція, посилення податкового тиску, уповільнення темпів накопичення капіталу), позиції середнього класу держав загального добробуту стали головним свідченням переваг капіталістичного способу виробництва у порівнянні із соціалістичним.

¹⁸ Докладніше див.: *Балібар Е. Ми, громадяни Європи? Кордони, держава, народ*/ Пер. з фр. – К.: Курс, 2006. – 354 с.

Як вже зазначалося, висування на перший план економічної конкуренції як *єдиного* легітимного способу суперництва між державами, а сьогодні й між іншими провідними економічними суб'єктами, вимагає додаткових аргументів щодо застосування військово-політичних важелів впливу. Показовим в цьому сенсі є спроби керівництва США віднайти виправдання не лише своїх величезних військових витрат, а й активної військової присутності в різних регіонах світу шляхом окреслення подальших перспектив світового розвитку та ролі цієї держави в ньому.

Слід відзначити, що, враховуючи неминучу прагматичну навантаженість прогнозів, аналіз наявних сценаріїв розвитку повинен враховувати (а) очевидну зацікавленість суб'єктів прогнозування в реалізації лише певних прогнозних сценаріїв та (б) спрямованість подальших дій акторів у напрямку здійснення бажаних сценаріїв майбутнього розвитку подій. Явним чином даний зв'язок дістає вираження в нормативних і стратегічних прогнозах, методика розробки яких передбачає врахування суб'єктивної складової. Звідси витікає необхідність позиціювання пропонованих прогнозів відповідно до структурного розташування діючих осіб – як розробників прогнозів, так і їх замовників. Це дозволить пов'язати відмінності у баченні глобального майбутнього з наявними відмінностями в позиціях.

Отже, одним з найвідоміших прогнозів з часовим горизонтом до 2020 року став прогноз «Контури світового майбутнього», розроблений Національною розвідувальною радою США і розсекречений в 2003 році¹⁹. Згідно з цим документом впродовж наступних 15 років у світі відбудуться кардинальні зміни, які можна описати за допомогою чотирьох сценаріїв-варіантів майбутнього.

Перший сценарій «Давоський світ» передбачає збереження наявних темпів економічного розвитку, які у подальшому мають привести до посилення позицій Індії та Китаю. В цьому разі про-

¹⁹ Доклад *Національного розведувального совета США «Контури мирового будущего»*/ Пер. с англ.// Россия и мир в 2020 году. – М.: Европа, 2005. – С. 3–168. В інтернеті ця доповідь розташовувалася за адресою: www.dni.gov/nic/NIC_2020_project.html.

гноз апелює до поточних тенденцій розвитку глобальної економіки, в якій позиції названих країн стають дедалі міцнішими. Втім, прогноз передбачає не лише економічні, а й соціокультурні наслідки, пов'язані з посиленням ролі азійської культурної ідентичності, що має привести до надання глобалізації «незахідних» рис. «Зміцнення азійськоцентричної культурної ідентичності може виявитися найбільш глибоким наслідком того підйому, який переживає Азія. Вже сьогодні скорочується відсоткове відношення азійських студентів, що відправляються на навчання до Європи і Північної Америки, натомість освітні центри Японії і – що вражає – Китаю стають в їхніх очах дедалі привабливішими. Схоже, що нова, «більш азійська» культурна ідентичність користується в Азії дедалі більшим попитом, який зростає разом із зростанням доходів і поширенням інформаційних мереж»²⁰. Попри це, згідно з даним сценарієм, за своїми сукупними показниками азійські країни не зможуть зрівнятися з провідними країнами Західної Європи і Північної Америки: лише окремі сектори економіки досягнуть світового рівня, проте зберігатимуться потужний сільськогосподарський соціальний сегмент та відставання у розвитку фінансової системи. Щодо становища провідних західних країн, то їм доведеться витримувати дедалі жорсткішу конкуренцію з азійськими економіками, що, безперечно, матиме і соціокультурні наслідки. Передусім це стосується проблем зайнятості, збереження рівня добробуту широких соціальних верств та інших соціальних негараздів. Слід відзначити, що в цій частині доповіді здебільшого наводяться аргументи гео економічного ґатунку.

Другий сценарій *Rax Americana* розрахований на збереження домінантної ролі Сполучених штатів Америки у світі. З огляду на американське авторство проекту, цей сценарій виявляється найбільш ідеологічно і прагматично навантаженим, оскільки відображає бажаний для авторів прогноз розвитку подій. Він дозволяє уявити «яким чином США можуть зберегти свою домінуючу роль при радикальних змінах світового політичного краєвиду і вплинути на формування нового всеохоплювального світового порядку»²¹. Вартим уваги є те, що аргументація авторів доповіді

²⁰ Там само. – С. 46.

²¹ Там само. – С. 25.

стосовно можливостей і перспектив *Rax Americana* значною мірою ґрунтована на врахуванні (гео)політичних чинників, переважно прогнозованих змін у міжнародній політиці, адже в центр уваги потрапляють потенційні конфлікти між країнами (наприклад, між Індією та Китаєм) і регіонами (наприклад, між ЄС та Південно-Східною Азією) світу та можливе піднесення впливу наявних політичних центрів. Проте навіть за умов збереження гегемонії США даний сценарій передбачає появу і розробку стратегій протидії американському впливу, внаслідок чого можна очікувати продовження і навіть посилення конфронтацій на міжнародному рівні. Окрім цього, цілком ймовірним є те, що поступово втрачаючи економічні важелі впливу на перебіг глобальних процесів, Сполучені штати дедалі більше вдаватимуться до застосування політичних інструментів впливу, що призведе до подальшого відходу від неоліберальної ідеології та посилення силових методів впливу на взаємини між державами. Головною проблемою при реалізації цього сценарію стане легітимація провідної ролі США, позаяк мінливість геополітичного ландшафту ускладнюватиме досягнення консенсусу між різними геополітичними акторами стосовно заходів, необхідних для забезпечення безпеки на глобальному рівні. Втім, як відзначають автори доповіді, «чи навряд вдасться змінити глибоко вкорінені сподівання на те, що Америка візьме на себе головну роботу із забезпечення безпеки у світі, особливо враховуючи той факт, що тільки Америка за великим рахунком володіє необхідною для цього військовою міццю»²².

Третій сценарій має назву «Новий халіфат» і передбачає подальше посилення радикальної релігійної політики ідентичності, що стане викликом для західних норм і цінностей. Показово, що аргументація цього сценарію передусім враховує поточні демографічні тренди, а розгляд самого сценарію міститься в розділі під назвою «Нові виклики державності». Новий халіфат розглядається як альтернатива усталеним політичним структурам, ґрунтована на мобілізації мусульманського населення, кількість якого помітно зростає, зокрема в країнах Західної Європи. Проте згідно з цим сценарієм не очікується обов'язкового становлення нової політичної структури на теренах сучасних держав. Йдеться, радше,

²² Там само. – С. 99.

про «серйозну загрозу світовому порядку»²³, викликану ідеологічними суперечностями між представниками різних культур. До того ж вплив на мусульманське населення світу буде неоднаковим в різних регіонах, що змусить розробляти диференційовані підходи для протистояння посиленню релігійного фундаменталізму. У всякому разі даний сценарій також робить наголос на політичних, а не економічних чинниках, щоправда, істотно доповнюючи перші чинниками релігійного і соціокультурного ґатунків.

Останній сценарій має назву «Контур страху» і стосується переважно військово-політичних процесів та загроз, пов'язаних з поширенням зброї масового ураження. Загалом він вписується в американську стратегію боротьби з глобальними тероризмом, хоча і враховує можливі зміни в міжнародних відносинах і світовому порядку. Головним наслідком реалізації цього сценарію має стати згортання глобалізаційних процесів та зосередженість держав на забезпеченні власної безпеки. Зростання глобальної напруги призведе до подальшого послаблення світових організацій та міжнародного співробітництва. Даний сценарій є найбільш песимістичним з наведених.

Звичайно, короткий огляд пропонованих доповіддю варіантів розвитку подій не дозволяє в усіх деталях проаналізувати всі аргументи на користь того чи іншого сценарію. Він, скоріше, дозволяє визначити загальну спрямованість прогнозування, явні та приховані оцінки поточної ситуації авторами доповіді, а також оприлюднює стратегічні наміри зацікавлених акторів. Разом з тим, характер припущень, що містяться в прогнозі, та акцентування на ролі США в різних варіантах майбутньому уможливорює передбачення поведінки цього надзвичайно впливового на міжнародній арені актора.

Зокрема, виходячи з даного прогнозу, можна припустити, що подальші дії Сполучених штатів дедалі більше зорієнтовуватимуться у напрямку посилення геополітичних і військово-політичних важелів впливу, адже геоекономічна складова, хоча і залишається впливовою в аргументації, проте наявні економічні негаразди в США та актуальні тренди світової економіки, вже не дозволяють їм розраховувати на суто економічні інструменти збе-

²³ Там само. – С. 122.

реження свого домінуючого становища у світі. Не випадково, що в трьох з чотирьох сценаріїв наголос робиться на питаннях політичної й військової безпеки, чому сприяє розширене розуміння цієї сфери діяльності сучасних держав (інформаційна, гуманітарна, енергетична безпеки тощо).

Цілком показовим є і бачення глобалізаційних процесів авторами доповіді. Глобалізацію розглядають не як всеохоплюваний процес, який радикальним чином трансформує відносини між різними регіонами світу, включно із США, а лише як один, хоча і надзвичайно впливовий, чинник. На відміну від гіперглобалістів, які прогнозують занепад національної держави як інструмента регулювання економічних і соціальних процесів, автори «Контурів світового майбутнього» зберігають традиційний погляд на світові процеси, властивий сфері міжнародних відносин, де провідними гравцями залишаються держави. Втім, такий державоцентричний підхід перешкоджає розгляду питання щодо трансформацій самої держави під тиском глобалізаційних перетворень. Він залишає поза увагою появу потужних транснаціональних гравців, що діють, переслідуючи відмінні від національних держав цілі.

З іншого боку, зосередженість авторів прогнозу переважно на питаннях економічного та політичного розвитку залишає поза належною увагою соціокультурні процеси. Вони здебільшого розглядаються в контексті змін у соціальній політиці провідних країн світу (з наголосом на складностях щодо підтримки сучасного рівня добробуту населення) та наростання загрози з боку релігійного фундаменталізму, викликаного міграцією з регіонів з мусульманським населенням та порівняно високими демографічними показниками в ісламських країнах. Опосередковано дана проблематика розглянута у зв'язку із збереженням позицій США як носія ліберально-демократичних цінностей. Тут соціокультурні зміни прогнозують внаслідок посилення загальної ваги азійських країн. Безперечно, автори «Контурів світового майбутнього» не ставили собі за мету дослідити соціокультурний чинник, а домінування в актуальних дискусіях про глобалізацію економічних та, останнім часом, політичних аргументів позначилося і на характері їхнього прогнозу. Проте така перспектива розгляду спричиняє дещо абстрактні міркування щодо ролі культури в глобальних процесах та часто-густо призводить до не зовсім адекватних оцінок поточних

соціокультурних процесів. Зокрема, проблема впливу мусульманського населення країн Європи, розглянута в третьому прогнозі, значно перебільшується, адже залишається не врахованим істотне послаблення релігійної активності вихідців з ісламських регіонів в країнах Заходу.

Якщо узагальнити всі варіанти даного прогнозу, можна зробити висновок, що бачення США свого майбутнього опосередковане питанням про збереження домінантного становища цієї країни у світосистемі. Визначальним тут є гео економічні та геополітичні процеси. Перший прогноз надає перевагу передусім гео економічній динаміці – в ньому шанси збереження економічної гегемонії США найменші, адже згідно з ним економічна активність згодом пересувається в Південно-Східну Азію, залишаючи Сполученим штатам лише політичні та військові важелі впливу. Інші прогнози загалом розраховані на перевагу силових, військово-політичних дій, в яких позиція США залишатиметься найвагомішою.

Втім, наприкінці 2008 року, вже під час посилення світової економічної кризи Національною радою розвідки США був оприлюднений новий прогноз «Глобальні тенденції 2025: Змінений світ», що містить дещо інші сценарії розвитку²⁴. Зокрема, автори прогнозу відзначають, що на відміну від попереднього прогнозу новий не передбачає збереження домінантного становища США у світі, хоча вони і залишатимуться впливовим гравцем на міжнародній арені, проте одним з багатьох гравців. Цей прогноз значно більшою мірою розрахований на багатополарний світ. Дещо інакше він тлумачить і питання боротьби за енергоресурси, наголошуючи на тому, що очікуваний тривалий перехід до чистих джерел енергії у відповідь на потребу розв'язати енергетичну проблему, супроводжуватиметься перетворенням останньої на геополітичний фактор, спричиняючи посилення ваги країн-експортерів нафти і газу (передусім це стосується Росії та Іраку). Попри те, що обидва прогнози передбачають глобальне економічне зростання, у прогнозі 2025 воно визнається пов'язаним з багатьма по-

²⁴ З доповіддю «Глобальні тенденції 2025: Змінений світ» («Global Trends 2025: A Transformed World») можна ознайомитися за адресою: http://www.dni.gov/nic/NIC_2025_project.html

літичними ризиками, конфліктами між державами, гонкою ядерних озброєнь на Середньому Сході тощо. Зрештою, обидва прогнози передбачають кардинальні трансформації світового порядку впродовж кількох наступних десятиліть. Симптоматичним є те, що, загалом визнаючи можливість появи у світовій культурі значних азійських домішок, сама, так би мовити, геокультура сучасної світосистеми ретельно не розглядається. Геокультура зберігає своє західне, європейське обличчя попри очікувані зміни в гео економіці і геополітиці, являючи собою геокультуру неперервного, хоча і ризикованого, економічного зростання.

6

Нехтування культурною складовою і зосередженість на політичних і економічних процесах не можна вважати виправданим. Планетарне поширення європейських культурних норм і способів інтерпретації суспільних процесів не є політично та ідеологічно нейтральним. Специфічним для сучасної світосистеми є те, що в основі процесів, які в ній відбуваються, покладене певне нормативне бачення. Як відзначив І.Валлерстайн, «поворотним моментом в культурній історії сучасної світосистеми стала Велика французька революція, вона викликала до життя два принципово нових моменти, які, можна з впевненістю сказати, заклали основу всієї майбутньої геокультури сучасної світосистеми: по-перше, політичні зміни стали вважатися нормою, і, по-друге, була переглянута концепція суверенітету, тепер він ввірявся народу, що склався з громадян»²⁵. Таким чином, становлення єдиної глобальної системи передбачало появу спільного сприйняття, розуміння, інтерпретації та оцінювання поточних суспільних процесів. Проте ця спільність ніколи не була чимось природним і самопричиненим. Вона ґрунтувалася на тривалому домінуванні європейської за своїми витоками культури, що задавала єдиний критерій оцінювання подій як на глобальному, так і на локальному рівнях.

²⁵ Валлерстайн І. Миросистемный анализ: Введение/ Пер. с англ. – М.: Территория будущего, 2006. – С. 149.

Виходячи з цього цілком очікуваним є відзначена в наявних прогнозах можливість змін в планетарній геокультурі, викликана зсуванням економічної активності в регіон Південно-Східної Азії. Проте було б передчасним і дещо механістичним очікувати швидких змін в ціннісно-нормативних настановах світової політики. Скоріше за все тут спостерігатиметься кілька процесів: по-перше, дійсно, матиме місце посилення ролі східноазійської соціокультурної ідентичності, викликане кількісним зростанням середнього класу в цих країнах і відповідно попиту на продукцію культурної індустрії; по-друге, для керівництва багатьох держав, що модернізуються, зокрема і для пострадянських країн, виявлятиметься надзвичайно спокусливим передусім за умов економічної кризи застосування підходів, властивих східноазійському менеджменту, з його прямим адміністративним втручанням в економічні процеси; по-третє, відсутність або брак в східноазійських країнах демократичних суспільно-політичних форм та соціальних гарантій, що існують в країнах загального добробуту, стане підґрунтям для постійного тиску – як прямого, так і опосередкованого – завдяки діяльності транснаціональних неурядових організацій з боку країн «старого центру»; по-четверте, посилення позицій середнього класу та зростання грамотності населення так чи інакше спричинятиме поступову лібералізацію суспільного життя в азійських країнах. Зрештою, нормативні аргументи підсилюватимуться економічними, адже за умов «потогінної» експлуатації працівників у азійських країнах виробництву країн «старого центру» з його великим соціальним навантаженням буде просто неможливо витримувати конкурентну боротьбу.

Якщо дещо узагальнювати, соціокультурними особливостями «азійської моделі», сприятливими для актуального економічного розвитку цього регіону стали відсутність індивідуалізму і відповідно колективізм, відсутність демократії та багатопартійної системи і відповідно наявність авторитарного способу урядування. З огляду на це, державна влада, мобілізувавши в одних руках всі головні важелі впливу, змогла проводити успішну економічну політику, уникаючи водночас лібералізації суспільно-політичного життя зразковим прикладом чого стала політика китайської влади²⁶.

²⁶ Докладніше див.: *Андерсон Дж.* Экономический рост и государство в Китае// http://www.polit.ru/lectures/2008/07/17/china_print.html

Отже, цілком очікуване подальше піднесення Азії та ролі азійських політичних і культурних еліт на глобальному рівні може стати викликом наявній геокультурі розвитку, ґрунтованій на європейських соціокультурних засадах. Враховуючи це, виявляється можливим перегляд, принаймні внесення змін, в порядок денний діяльності глобальних наддержавних організацій на кшталт ООН, не кажучи вже про регіональні наддержавні утворення. Сьогодні ще важко прогнозувати у чому власне полягатимуть ці зміни, але в соціокультурній перспективі вірогідним є поширення колективістських, спільнотних ціннісно-нормативних настанов, властивих азійській культурі, щоправда, їх поєднуюватимуть з ліберальними за походженням економічними заходами при проведенні державної політики.

Показовим в цьому разі є підхід, запропонований індійським економістом Діпаком Лалом, який дослідив роль культурних чинників у переході до моделі інтенсивного економічного зростання країн Заходу та можливості появи й зміцнення західноєвропейських соціокультурних форм в країнах Сходу. Принциповим для підходу Лала є двоаспектний розгляд культури – з точки зору матеріальних чинників (економічне виробництво, споживання тощо) та з точки зору космологічних уявлень, що відображають фундаментальні цінності, світогляд будь-якої культури. Наполягаючи на тому, що політичні процеси необхідно розглядати як результат взаємодії економічних інтересів та космологічних цінностей, автор робить спробу поєднати матеріалістичний та ідеалістичний підходи²⁷. Причиною такого бачення є той тривіальний факт, що зміни в матеріальних умовах не приводять до швидких і однозначних змін у світогляді, який, так би мовити, «запізнюється». Використовуючи запропоноване Рут Бендікт розрізнення між культурною соромою та культурою вини, Лал на відміну від європейських дослідників віддає перевагу першій, прогнозуючи не лише відхід від політики загального добробуту в розвинених демократичних країнах, а й поступовий занепад індивідуалістичної культури, породженої культурою вини²⁸. Разом з тим переваги,

²⁷ *Лал Д.* Непреднамеренные последствия/ Пер. с англ. – М.: ИРИ-СЭН, 2008. – С. 36.

²⁸ Там само. – С. 199–201.

які він віддає колективізму та традиційним азійським соціокультурним формам, не заперечують ліберальних поглядів в сфері економіки.

Окреслений в такий спосіб альянс колективізму, авторитаризму і економічного лібералізму з певними домішками мультикультуралізму та цивілізаціонізму визначатиме соціокультурний профіль політики азійських країн. Безперечно, даний підхід можна розглядати як специфічну реакцію політичних та культурних еліт на світову експансію європейських соціокультурних форм, що загрожують руйнуванням традиційним, домодерним формам здійснення влади. У всякому разі, приклад країн Південно-Східної Азії демонструє, що ліберальні економічні перетворення не обов'язково автоматично спричиняють зміни в ціннісно-нормативних настановах, хоча і провакують до них. На відміну від західноєвропейської культури, де становлення ринкової економіки супроводжувалося радикальними соціокультурними змінами та виникненням демократичних інституцій, в країнах Сходу економічне зростання супроводжується, радше, апеляцією до власних соціокультурних форм, що на політичному рівні діставатиме вираження у вигляді ідеології стабільності та гармонійного суспільства, де гармонію розуміють як підпорядкування інтересів індивіда інтересам колективного цілого.

З іншого боку, економічне піднесення східноазійських країн має ще одну особливість, яка вказує на неминучий взаємозв'язок між ними та країнами «старого центру». Йдеться передусім про експортозорієнтованість східноазійських економік, внаслідок чого їхнє подальше зростання залежить від підтримки високого рівня попиту на зовнішньому ринку збуту. Додатковим чинником, сприятливим для збереження цього взаємозв'язку є значна присутність представників східноазійських культурних і політичних еліт в західних, передусім північноамериканських університетських центрах, щоправда, останнім часом намітилися тенденція до зменшення цієї присутності через інтенсивний розвиток власних навчальних центрів. Але у будь-якому разі наявна інтеграція, хай і на рівні еліт, дозволяє зменшити наявні протиріччя у взаєминах між країнами Тріади. На думку Ф.Закарії, вища освіта – «найважливіший козир США. У жодній іншій сфері їхнє лідерство не виглядає таким переважаючим. В доповіді, підготовленій в 2006

році лондонським Центром європейських реформ (Centre for European Reform), вказано, що Сполучені штати інвестують у вищу освіту 2,6% ВВП; для порівняння – відповідні показники Європи і Японії складають, відповідно, 1,2 та 1,1%. За різними оцінками, на долю США, чие населення складає 5% жителів планети, припадає сім або вісім з десяти найкращих університетів світу, і від 48 до 68% університетів, що посідають перші 50 місць у світовому рейтингу... Всі ці переваги скоріше за все збережуться – оскільки європейська і японська система вищої освіти, переважно одержавлена і керована чиновниками – чи навряд зазнає істотних змін. Стосовно ж Китаю та Індії, то там активно відкриваються нові вузи, але створити з нуля університет світового класу за кілька десятиліть дуже важко»²⁹.

Звичайно, навчання в американських і європейських університетах представників азійських і латиноамериканських еліт є умовою їхньої, так би мовити, аккультурації, що дозволяє хай і не змінити ціннісні настанови, але, принаймні, ознайомити з альтернативними поглядами і нормативними настановами. Проте досвід навчання в західних університетах може мати й інший ефект – поява і зміцнення світоглядних відмінностей між елітою та широкими соціальними верствами власних країн. Власне кажучи, цей ефект і провакує до елітистського погляду на шляхи розвитку власної країни та до етатистського дирижизму з істотними авторитарними домішками. Історичним прикладом цього може бути досвід модернізації Східної Європи у ХХ сторіччі, де вишколена в західноєвропейських університетах політична і культурна еліта стала провідником найавторитарніших форм правління. Судячи з наявних тенденцій, етатистський дирижизм зберігатиметься в країнах Південно-Східної Азії попри подальший розвиток власної освітянської системи. Ймовірним є і збереження властивого азійським елітам поєднання економічного лібералізму з традиційними для цього регіону авторитарними чи у найкращому випадку напівавторитарними способами урядування, прикладом чого є ситуація в Китаї, де, незважаючи на розвиток місцевого і регіонального самоврядувань, на державному рівні зберігається жорсткий дири-

²⁹ Закарія Ф. Будущее американского великодержавия / Пер. с англ. // <http://worldcrisis.ru/crisis/422230>

жизм. Тут власне і дістає вираження апеляція до місцевих традиційних цінностей з її наголосом на «гармонійному суспільному ладі», покладеному в основу східноазійської культури³⁰.

Важко сказати, чи можна вважати стабільною політичну систему з незначними елементами низової демократії та загальнодержавним дирижизмом і чи вдасться східноазійським елітам зберегти стабільність і подолати всі ті протиріччя, що виникатимуть під час модернізації. Передусім йдеться про проблеми узгодження протиріч між центром і регіонами, між загальнодержавною та регіональними ідентичностями та про можливість подолання помітних міжрегіональних диспропорцій заради цілісності держави. Втім, виявляється цілком ймовірним те, що для східноєвропейських культурних і політичних еліт, зокрема для української, зазначений спосіб урядування з елементами авторитаризму буде надзвичайно споклисливим попри повсякчасні демонстративні згадування про «європейський вибір», «європейські цінності» тощо, адже він дозволить їм представникам зберегти ті домінуючі позиції, які вони посіли за часів модернізації радянської доби. Додатковим стимулом для цього може стати успіх, зокрема в сфері високої культури, державного дирижизму з боку російської еліти, яка часто-густо виправдовує свої дії апеляцією до китайського досвіду урядування та його макроекономічних досягнень.

Можливо пролити світло на перспективи азійської модернізації дозволить підхід, запропонований Е.Тоддом, який розглядає політичні перетворення в контексті тривалих демографічних трендів з врахуванням історично усталених сімейних укладів та змінами в сфері загальної грамотності. Виходячи з того, що за прогнозами загальна грамотність серед молодих генерацій світу буде досягнута в 2030 році, можна очікувати кардинальних змін в суспільному житті переважної більшості країн. Продовження модернізації в «третьому світі» має позначитися і на змінах планетарного ґатунку, оскільки підвищення грамотності населення

³⁰ Порівняльний аналіз європейської та китайської інтелектуальних традицій див.: Жульєн Ф. Путь к цели: в обход или напрямик. Стратегия смысла в Китае и Греции/ Пер. с фр. – М.: Московский философский фонд, 2000. – 360 с.

зазвичай приводить до принципових соціокультурних трансформацій. В 2001 році світовий індекс фертильності впав до 2,8 на жінку, а сьогодні він дорівнює майже 2,1, тобто досяг рівня простої репродукції світового населення³¹. Щоправда, цей демографічний показник є розподіленим нерівномірно між різними регіонами світу, що спричиняє потужні міграційні потоки з країн з високим рівнем народжуваності в країни з низьким. Принциповим у цьому разі є те, що модернізація супроводжується зниженням індексу фертильності через зростання грамотності населення і таким чином подовження періоду соціалізації молоді.

Такі демографічні переходи зазвичай супроводжуються низкою кризових явищ та суспільною дестабілізацією, викликану відмовою від традиційних соціокультурних форм, які, проте, позначаються на способах виходу з кризи перехідного періоду. Показовим тут є європейський історичний досвід, коли модернізація в різних країнах відбувалася з різними політичними наслідками. На думку Е.Тодда, визначальну роль в цьому процесі відігравали особливості сімейних укладів та первинної соціалізації, зокрема становлення авторитарних режимів корелює з авторитарними традиціями всередині сім'ї. «Російські мужики ставилися до всіх своїх синів однаково, але залишали їх під своєю владою до власної смерті, незалежно від того чи одружені вони чи ні: ідеологія російського переходу до сучасності, комунізму, була, таким чином, не лише егалітарною, а й авторитарною. І ця формула була прийнята усюди, де домінували сімейні структури російського типу: в Китаї, Югославії, В'єтнамі... В Німеччині авторитарні і неегалітарні цінності сімейного роду, який призначав в кожній генерації одного спадкоємця, забезпечили потужний підйом нацизму – авторитарної та неегалітарної ідеології»³². Виходячи з такого бачення, цілком ймовірним залишається збереження авторитарних форм урядування в країнах Південно-Східної Азії, для традиційних сімейних укладів яких властиві підкреслена нерівність між батьками і дітьми. Деяко складніша ситуація в мусульманському світі, де наявні дуже від-

³¹ Тодд Э. После империи. Pax Americana – начало конца/ Пер. с фр. – М.: Международные отношения, 2004. – С. 38.

³² Там само. – С. 61.

мінні сімейні традиції. Але і тут в низці країн спостерігаються певні спільні риси, що дозволяє пояснити піднесення ідеології радикального ісламізму: «Цей специфічний антропологічний тип окрім арабського світу поширений в Ірані, Пакистані, Афганістані, Узбекистані, Таджикистані, Киргизстані, Азербайджані й на частині території Туреччини. Принижене становище жінки в цьому сімейному типі є його найочевиднішим елементом. Він близький до російської моделі завдяки общинній формі, що об'єднує батька та його одружених синів, але і помітно відрізняється від неї через ендогамні переваги шлюбів між кузенами. Шлюби між кузенами, зокрема між дітьми двох братів, привносять в родину і в ідеологію дуже специфічні відносини авторитарного типу. Відносини батько-син не є повністю авторитарними. Звичай бере гору над батьком, і горизонтальні зв'язки між братами набувають вирішального значення. Система є дуже егалітарною, дуже нагадує общину, але не сприяє повазі до влади загалом і до влади держави зокрема»³³.

Кореляції між традиційними сімейними укладами та типами модернізації суспільств не лише уможливають удосконалення прогностичного інструментарію шляхом залучення соціокультурних даних, а дозволяють зробити деякі уточнення щодо вже наявних прогностичних сценаріїв. Зокрема, особливості арабо-мусульманського сімейного укладу спричиняють неоднозначні наслідки модернізації країн цього регіону – недовіра до влади може призвести до тривалої політичної дестабілізації арабо-мусульманських країн, що робить цілком ймовірним сценарії «Новий халіфат» та/або «Контур страху». Можна навіть припустити, що увага провідних політичних гравців і надалі зосереджуватиметься передусім навколо розв'язання проблем Передньої Азії, незалежно від того чи буде це пов'язане з іракським, іранським чи ізраїльським питаннями, чи навіть з боротьбою проти світового тероризму. У будь-якому разі розв'язання цих проблем буде надзвичайно важким, оскільки вони безпосередньо заторкують інтереси двох центрів Тріади (США і ЄС), які дотримуються відмінних поглядів на політику в цьому регіоні.

³³ Там само – С.62

* * *

Визначення подальших перспектив розвитку як планетарної цивілізації, так і певних локальностей не може здійснюватися без урахування геокультурної складової та тих змін, що відбуватимуться в соціокультурному середовищі різних регіонів світу. Вірогідно, найзапеклішими у подальшому стануть не тільки і не стільки дискусії навколо питань економічного і військово-політичного ґатунків, скільки дискусії навколо норм і цінностей, що покладені в основу глобальної політики, внаслідок чого спостерігатимуться спроби переглянути ціннісно-нормативні настанови, засадничі для тривалого періоду європейської та американської культурних гегемоній. Подальше посилення впливу країн Південно-Східної Азії власне і спричинятиме ці спроби, позначаючись на порядку денному світової політики.

КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА ЗА УМОВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

1

Можливості прогнозу в різних галузях знань різні, що пов'язано з відмінностями у природі досліджуваних явищ. Це, безперечно, позначається і на ступені розробки відповідної прогностичної методології. Мабуть найменш розробленими є методи прогнозування в соціальних дисциплінах, особливо в тих, які досліджують гуманітарну проблематику. Якщо впродовж ХХ сторіччя певні позитивні зрушення у розробці прогностичної методології мали місце в економічних та демографічних галузях, то соціокультурне прогнозування являє собою майже повністю недосліджену територію. Причиною такого стану є, зокрема, специфіка самого об'єкту дослідження – соціокультурні процеси – адже специфічним для останнього виявляється визначальна роль суб'єктивного чинника, тобто пов'язаність з множиною інтендованих і цілеспрямованих практик суб'єктів. Так чи інакше, людський чинник в цьому випадку набуває найбільшої ваги. На відміну від природничих наук соціальні дисципліни прямо чи опосередковано пов'язані з певними нормами, цінностями, пріоритетами, інтересами тощо діючих в соціокультурному середовищі суб'єктів.

З іншого боку, нелінійність історичного розвитку і відсутність єдиного погляду на подальше розгортання соціально-економічних, політичних та культурних процесів робить неминучим висунення різних, присутньо альтернативних прогнозів. Разом з тим кожний з цих прогнозів містить у собі специфічну політичну складову, що змушує дещо критично ставитися до пропонованих прогнозних сценаріїв. Інакше кажучи, доводиться брати до уваги не лише здатність і спроможність тих чи тих авторів адекватно прогнозувати майбутнє, а й відповідні очікування та побажання суб'єктів прогнозування, що у той чи інший спосіб позначається на прогнозі. Складається враження що напрямок прогнозованих подій

безпосереднім чином пов'язаний з певними політичними та, ширше, соціально-історичними преференціями суб'єктів прогнозування, внаслідок чого їхні прогнози відображають не (с)тільки можливі траєкторії розвитку подій, скільки стратегічні орієнтації відповідних суспільно-історичних акторів. В залежності від позицій, які посідають ці актори, окреслюють специфічну майбутню траєкторію. В деяких випадках, коли актор здатний вплинути на перебіг подій, зв'язок між намірами і прогнозами виявляється доволі міцним. В літературі цей зв'язок отримав назву «самоздійснюваного пророцтва» або теореми Томаса. У першому випадку мається на увазі опис Робертом Мертоном створення соціальними структурами зразків думки і дій, що послідовно посилюють себе у майбутньому. У другому випадку апелюють до тверджень Вільяма Томаса, згідно з якими «факти» не мають однозначного існування поза залежністю від індивідів, які їх спостерігають та інтерпретують. Скоріше, «реальні» факти є способами, за допомоги яких різні люди пізнають і визначають ситуацію»¹.

З огляду на це методи дослідження в соціальних дисциплінах мають свої особливості. Самі об'єкти соціальних наук позбавлені тих якостей і властивостей, що мають об'єкти наук природничих. Визначальними передумовами пізнання, наприклад, у фізико-хімічних науках є можливість ізоляції досліджуваних об'єктів, проведення експерименту в порівняно стійкому середовищі. Встановлені об'єктивні закономірності в цьому випадку можна підтвердити шляхом повторення експерименту. Проте у соціальних дисциплін таких можливостей не має.

Натомість найпоширенішим методом соціальних дисциплін виявляється історично-порівняльний метод, що за своєю логікою дещо нагадує метод індуктивного висновку за принципом схожості, відмінності або супутніх змін. Попри те, що цей метод довів свою значущість у більшості напрямків соціальних досліджень, сам по собі він має дуже істотні обмеження. Передусім йдеться про те, що за допомоги цього методу вдається встановити, виокремити і описати лише типові, емпіричні за своєю суттю явища або сукупності явищ, подій та процесів соціальної дійсності.

¹ Цит. за: *Теория и методы в социальных науках*/ Под ред. С.У.Ларсена; Пер с англ. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 102.

Звичайно, соціокультурні процеси важко піддаються – якщо загалом піддаються – кількісному вираженню, що накладає певні обмеження на використання статистичних і загалом математичних методів дослідження. Знайдені за допомоги статистичних методів дослідження зв'язки і закономірності можуть виявитися хибними. Статистичний метод навіть у математичному вигляді здатний лише більш або менш адекватно систематизувати наявний емпіричний матеріал. Але завжди необхідними залишаються інші підходи і методи, які дозволяють встановити дійсність статистично встановлених кореляцій і зв'язків. Отже, недостатність і суперечливість знань про соціокультурні процеси надзвичайно ускладнюють прогнозування, змушуючи застосовувати низку специфічних методів, безпосередньо не пов'язаних з прогностичними підходами, властивими іншим галузям наукового знання.

Відомий російський економіст, автор теорії циклів економічної кон'юнктури М.Кондрат'єв виокремлював кілька типів передбачення, що мають значення для будь-яких областей дійсності, але переважно стосуються соціально-економічних прогнозів.

Перший тип передбачення – це передбачення подій, які за суттю або, принаймні, при сучасному стані знання являють собою іррегулярні події, тобто такі події, що відбуваються без регулярної закономірності. Безперечно, з точки зору теорії, цей тип прогнозів виявляється найскладнішим, оскільки його виведення потребує надзвичайної точності. Для здійснення такого прогнозу застосовують, в свою чергу, два методи. Перший метод можна назвати методом *прямого прогнозу* – аналізуючи розгортання низки подій і виходячи з тенденцій їхнього внутрішнього розвитку, прогнозують необхідність виходу шуканої дослідником події. Цей метод застосовують, коли йдеться про настання чи ненастання тієї чи іншої події. Саме цей метод виявляється найскладнішим, а його висновки зазвичай виявляються найменш точними. З огляду на наявний стан соціальних знань і на особливості самого об'єкту дослідження (соціальні процеси), застосування методу прямого прогнозу щодо іррегулярних подій дозволяє встановити лише тенденції, сприятливі або несприятливі для очікуваної події. Проте він не дає підстав для локалізації її у часі і просторі.

Інший метод, що застосовують для прогнозування іррегулярних подій, є методом опосередкованого прогнозу. Якщо у настанні

шуканої події не має сумнівів, а можливостей для виведення прямого прогнозу не існує, проблема передбачення полягає у визначення інтенсивності (рівня, розміру тощо) й інших властивостей події. Виведення прогнозу в цьому випадку потребує дослідження зв'язку події чи її ознак з ознаками інших подій чи процесів, що зазвичай супроводжують першу. Найтипівіший приклад застосування цього методу – економічні прогнози щодо врожайності у кореляції з кліматичними процесами. В цьому випадку не має потреби у дослідженні внутрішніх закономірностей розвитку шуканої події чи процесу, а точність прогнозу пов'язана передусім з точністю передбачення супроводжуваних процесів та з міцністю зв'язку між ними. Обмеження цього методу очевидні: по-перше, він дає більш або менш точний результат лише на незначні терміни; по-друге, його можна застосовувати лише щодо невеликого кола явищ – тоді, коли встановлений достеменних зв'язок між різними процесами; по-третє, цей метод ґрунтований на припущенні, що зв'язок між процесами впродовж досліджуваного періоду не зміниться².

Другий тип передбачення полягає у передбаченні подій, які у своєму розгортанні виявляють певну регулярність чи навіть циклічність. В цьому разі увага дослідника зосереджується на регулярних рисах процесу чи подій, залишаючи поза увагою іррегулярні ознаки. Сьогодні цей тип передбачення є мабуть найпоширенішим. Він добре зарекомендував себе в низці соціальних досліджень, зокрема, в економічних та демографічних дослідженнях. Методи, що застосовують у виведенні цього типу прогнозу, загалом не відрізняються від методів, властивих прогнозуванню іррегулярних подій. Їх також можна поділити на прямі та опосередковані методи – в першому випадку увагу зосереджують передусім на ендогенних чинниках прогнозованого процесу, у другому – на міцності та особливостях зв'язку між прогнозованим та супроводжуваним процесами.

Втім, передбачення регулярних подій також зіштовхується з низкою обмежень. Зокрема, воно не дозволяє і навіть не призна-

² Кондрат'єв Н.Д. Проблема предвидения// Кондрат'єв Н.Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. – М.: «Экономика», 2002. – С. 550–552.

чене для встановлення точної локалізації у часі й просторі шуканих подій чи процесів. Методи, що застосовують у проведенні цього типу прогнозу здебільшого спираються на статистичні дані, внаслідок чого виникає питання щодо характеру каузальних зв'язків між різними процесами, адже виявлення статистичних кореляцій явно недостатньо для адекватного твердження про постійність та міцність зв'язків між різними явищами. В цьому разі виникає потреба у додаткових інтерпретаціях даних. До того ж при прогнозуванні соціокультурних процесів великого значення набуває людський чинник, тобто можливість втручання в перебіг подій, оскільки за умов очікування небажаних наслідків часто густо залишається можливість для запровадження відповідних заходів, здатних якщо і не уникнути, то, принаймні, зменшити прогнозовану шкоду. Особливо це стосується тих соціальних утворень, де наявний централізований регуляторний апарат і механізми планового адміністрування³.

Третій тип передбачення полягає у прогнозуванні розвитку тих або тих загальних тенденцій, наприклад, тенденцій господарського чи демографічного розвитку тієї чи іншої країни. В цьому разі не йдеться про передбачення конкретної події, локалізованої у часі і просторі. Навпаки, припускають, що конкретні події відхилятимуться від загальної лінії розвитку, яка власне і виступає головним об'єктом уваги. Інакше кажучи, цей тип передбачення має справу з напрямком змін, певним трендом, навколо якого коливаються окремі конкретні події. Перевагою цього типу передбачення є те, що воно розраховане на тривалі проміжки часу. Проте очевидним недоліком є те, що воно виявляється найменш конкретним і не дозволяє передбачити окремі події.

Проте соціальна теорія більшою мірою зосереджувалася на концептуалізації лінійних змін в соціальній еволюції, що діставало вираження у побудові моделей соціальної інтеграції, ґрунтованих на опозиції двох протилежних ідеальних типів: механічна і органічна солідарність (Е.Дюркгайм) чи гемайншафт і гезельшафт (Ф.Тенніс). В межах такого підходу процес соціальної еволюції діставав вираження як проходження певного «маршруту» – послідовності соціокультурних і економічних змін, яким властиві

³ Там само. – С. 560.

типові ознаки. Це спонукало дослідників модернізації концептуалізувати модернізаційні трансформації як перехід від одного до іншого етапу соціальної еволюції. Проблематичним у цьому разі було те, що в кожному конкретному випадку виникало питання стосовно типу відповідності зазначеній еволюційній моделі, адже емпірично фіксована траєкторія соціокультурних змін зазвичай лише частково відповідала їй.

Дослідження циклічних тенденцій в соціальних науках ще не набуло належного розвитку. Переважно увагу до них привертали представники економічної думки, що, безперечно, було пов'язано з практичними потребами господарського планування і прогнозування. Згідно з поглядами економістів інноваційна тенденція сучасності виникає з циклічно повторюваних конфігурацій економічних дій, що відображаються у змінах кон'юнктури, піднесення і спаду. Проте циклічні конфігурації, зрештою, формують лінію зростання. Класичним вираженням такого бачення являє марксистська теоретична модель, де протиріччя між рівнями розвитку продуктивних сил і виробничих відносин змушують соціальну групу, яка виступає носієм інновацій в економіці, до зміни панівного ладу, що виладновує цикл в лінію соціально-економічної еволюції.

Натомість в соціології та соціальній теорії дана проблематика розроблена меншою мірою. Одним з теоретичних завдань тут є потреба в урахуванні семантичної складової, оскільки без визначення цього параметру соціальних процесів виявляється неможливим зробити належні висновки щодо напрямку подальшого розвитку суспільства і культури. Деякі соціологічні теорії намагаються врахувати цю складову соціального процесу, вибудовуючи цикли змін світоглядів та способів соціальної інтеграції. Зокрема, про це йдеться у теорії П.Сорокіна щодо періодизації культури: цикл змін етичних ідеалів і цінностей складається з трьох типів етичних систем – ідеаційна (спрямованість – єднання з надчуттєвим світом ідей і цінностей), чуттєва (спрямованість – пошук комфортності та чуттєвого щастя), ідеалістична (спрямованість – пошук компромісу між чуттєвими і надчуттєвими цінностями). Розвиток кожної з цих етичних систем позначається і на розвитку відповідних систем права та загальних теоріях щодо природи людини і світу. Сорокін систематизував доступний

історичний матеріал у вигляді циклічних змін зазначених етичних систем⁴.

Значно більшою мірою до циклічних соціальних процесів привертала увагу ті соціальні теоретики, що працювали на межі між соціологічними, історичними і економічними дослідженнями. Серед останніх вартими уваги є передусім розробники світосистемного аналізу, які відштовхуючись від теоретичних побудов Ф.Броделя, запропонували свій власний підхід щодо вивчення тривалих циклів соціально-економічної динаміки у світовій економічній системі. Це стосується праць І.Валлерстайна, Д.Аррігі, А.Г.Франка, С.Аміна. Представники світосистемного аналізу приділяють увагу циклічним змінам конфігурацій панування (гегемонії) між різними економічними регіонами світу (відносини центр – периферія)⁵. Проте зосередженість переважно на соціально-економічних процесах, цілком зрозуміла для представників неомарксистської думки, змушує істотно доповнити даний підхід. Це потребуватиме залучення соціокультурних даних, внаслідок чого циклічні зміни в межах світосистеми діставатимуть вираження у змінах в ціннісно-нормативних настановах провідних суб'єктів, нова конфігурація відносин між різними регіонами світу спричинятиме перегляд пріоритетів соціальної і культурної політики як всередині них, так і в глобальному вимірі.

Разом з тим дослідження соціокультурних трансформацій, зокрема пострадянських країн, та окреслення їхніх подальших перспектив у своєму вихідному пункті має враховувати як зовнішній історико-культурний контекст, так і актуальні суспільно-історичні тенденції, що визначають можливі траєкторії розвитку. З огляду на характер і особливості східноєвропейських трансформацій зрушення, що відбуваються в цьому регіоні, мають ознаки модернізаційного процесу, який триває, втім, за принципово інших історичних умов, ніж західноєвропейська модернізація.

⁴ Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 427 – 504 с.

⁵ Див.: Валлерстайн И. Миросистемний анализ: Введение/ Пер. с англ. – М.: «Территория будущего», 2006. – 248 с.; Арриги Д. Долгий двадцатый век. Деньги, власть и истоки нашего времени/ Пер. с англ. – М.: «Территория будущего», 2006. – 472 с.

Водночас попри очевидні відмінності східноєвропейська модернізація дещо нагадує класичні зразки, адже напрямок соціальних змін, принаймні декларативно, збігається із загальною траєкторією історичного розвитку інших країн Європи. Виходячи з цього, набуває вираження один з можливих сценаріїв соціокультурного розвитку пострадянських держав, що наслідуватиме, принаймні частково, попередні етапи історичного тренду Західної Європи.

Така регулярність проходження модернізаційного етапу дозволяє розглядати трансформаційні процеси як період великого циклу розвитку, що дозволяє *mutatis mutandis* застосовувати для його аналізу вже розроблений категоріальний апарат. Апелюючи до типології шарів соціальної реальності, розробленої Ф.Броделем, І.Шрубар пропонує розглянути східноєвропейську модернізацію як частину великого циклу модернізації загальноєвропейської. Згідно з баченням Ф.Броделя, варто розрізняти в соціально-історичній реальності такі часові шари: «історія подій», тобто фактичний рівень з дуже нетривалим часовим ритмом змін; на протилежному полюсі – структурна історія, що відображає лінію поступальних епохальних історичних змін, «історична тривалість» (*longue duree*); між ними розташована «кон'юнктурна історія», тобто середньостроковий ритм циклічних фаз, в яких певні структурні конфігурації повторюються, хоча і в різних часових контекстах.

Отже, виокремлення циклічності вказує на повторювальні конфігурації, що створюють відкритий процес змін на рівні історичної тривалості. Наприклад, для східноєвропейських країн таку циклічність можна охарактеризувати як постсоціалістичну реінтеграцію в соціальні, політичні та економічні структури, для відсторонення від яких і для протиставлення яким, власне, і був започаткований соціалістичний проект. Особливістю цієї історичної траєкторії є те, що в цих країнах на порядку денному стоїть легітимація поточних соціокультурних трансформацій, пов'язаних із зростанням соціальної нерівності, економічними негараздами та браком інституційних механізмів, покликаних діяти за принципово нових умов. На рівні ідеологічному, на думку І.Шрубара, також спостерігається певне повторення – повернення до ідей лібералізму, тобто ідеологічного вчення розробленого за часів ранньої фази розвитку капіталістичних суспільств. Додатковим

чинником, що посилює вплив лібералізму, є поширення Європою критики негативних проявів «держави загального добробуту», що в такий спосіб вписує східноєвропейський тренд в загальноєвропейську циклічну зміну ліберальної та етатистської фаз розвитку⁶.

2

Серед наявних підходів щодо концептуалізації чи/та розуміння культури, що, безумовно, впливають і на розуміння культурної політики, можна виокремити, принаймні, три – антропологічний підхід, «вузьке» тлумачення культури або культура як сфера виробництва духовних цінностей та нормативне розуміння культури⁷. Кожний з цих підходів робить наголос на специфічній особливості культурного процесу, проте не позбавлений певних меж. Так в рамках антропологічного підходу культурою визнають все створене людиною на додаток до природного оточення: знаряддя праці і спосіб господарювання, світогляд і релігія, спосіб поведінки, наука, мистецтво тощо. Але у цьому разі виявляється вкрай проблематичним проведення розрізнення між культурними і соціальними процесами, адже всі соціальні реалії також можуть тлумачитися як культурні здобутки. З іншого боку, нормативне розуміння культури занадто звужує сферу її розуміння і дослідження – воно зосереджується передусім на нормах і цінностях, передбачаючи певну ієрархію культурних проявів. Культура ж у «вузькому» розумінні, де вона постає як певна сфера діяльності на кшталт економіки чи політики, загалом ґрунтована на наявній в розвинених суспільствах інституціалізації деяких форм практики, зазвичай закріпленій в чинних нормативних документах. Такі відмінності у підходах не лише ускладнюють за-

⁶ Шрубар И. Цикл и изменения. К определению места трансформации постсоциалистических стран в процессе европейской модернизации // Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей / Пер. с нем. – 2 тт. – Т. 1 – Спб., М., Берлин: Европейский университет в Санкт-Петербурге, Летний сад, Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, 2003. – С. 219–221.

⁷ Див.: Лісовий В. Культура – ідеологія – політика. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. – С. 12–30.

стосування категорії «культура», а й змушують до прояснення її змісту.

Проблемним тут є те, що аргументації в цих дебатах і аналізи, на які зазвичай посилаються, здебільшого застосовують поняття культури, яке етнологія і антропологія сформулювали ще наприкінці позаминулого століття. Згідно з цим підходом, кожна культура являє собою унікальну єдність, інтегровану цілісність. Вона охоплює всі аспекти способу життя соціальної групи, не пов'язані з біологічною природою людей. Різні сфери культури інтегровані завдяки системі цінностей і норм, набуваючи таким чином форму зв'язного, органічного цілого. В цій перспективі світ являє собою множину різних культур, які постають немов відокремлені один від одного острови.

Безперечно, у цьому випадку спостерігається спрощення і вульгаризація поняття, що, втім, цілком зрозуміло, враховуючи характер і ступінь жвавості поточних дебатів про культуру. Політизація поняття «культура» перетворює його на розмитий концепт, що робить необхідним уточнення чи навіть радикальний перегляд традиційного його розуміння. Не випадково, що серед фахівців з етнології та антропології дедалі більше поширюється скептицизм щодо подальшої долі цього поняття. Їхні критичні зауваження можна звести до кількох положень:

– Поняття «культура» пов'язане з уявленням про гомогенність, проте варіації всередині культур зустрічаються усюди. В межах однієї культури зажди існують різні позиції, відмінності між якими іноді не менші за відмінності між різними культурами. Внаслідок цього культура тієї чи іншої країни є не більше ніж певна теоретична чи статистична конструкція, щодо якої можна зауважити – якою мірою вона відповідає дійсності?

– Представники критичних соціальних досліджень закидають класичному розумінню культури нехтування тим фактом, що культурні процеси надання значення завжди розгортаються в певному силовому полі. Вони не позбавлені тиску з боку представників владних верств і не можуть розглядатися як цілком політично нейтральні. Силіві відносини між статями, між генераціями, соціальними верствами чи навіть державами позначаються на розвитку культури.

– Класичне поняття культури пов'язане з уявленням про те, що індивіди у своїх думках, почуттях і діях зорієнтовані культурними правилами і нормами. Індивіди виявляються надсоціалізованими суб'єктами, які діють за наперед прописаними культурними сценаріями. В цьому випадку культуралізм наближається до об'єктивістських підходів соціальних дисциплін.

– Якщо, дійсно, прийняти таке розуміння культури, тоді дуже важко і навіть неможливо пояснити саму культурну динаміку. Єдиним можливим поясненням змін в культурі залишається взаємодія культур⁸, проте і тут виникають істотні теоретичні проблеми, позаяк виникає потреба в концептуалізації культури як суб'єкта, здатного до взаємодії на кшталт суб'єкта індивідуального.

Враховуючи зазначені критичні зауваження, А. Віммер пропонує своє власне розуміння культури, здатне подолати недоліки класичного бачення: «Я визначаю культуру як відкритий і мінливий процес погодження щодо значень, який при досягненні компромісу приводить до закриття соціальних груп. Слід обмірковувати три тісно пов'язані один з одним аспекти, а саме: по-перше, інтеріоризовану культуру індивіда, яка, будучи його передумовою, робить можливим цей процес погодження; по-друге, обов'язкові для всіх уявлення про стан світу, тобто результат цього процесу; і, по-третє, ті культурні практики, які визначають межі соціальної групи, в рамках якої відбувається процес погодження»⁹.

Висування на перший план поняття компромісу дозволяє подолати уявлення про культуру як про надісторичну органічну цілісність і уможливує розгляд її процесуальних характеристик. Водночас культурний процес розміщується у широкому соціальному контексті, не позбавленому силового протистояння і боротьби. Щоправда, ця боротьба за значення, а не просто за матеріальні ресурси. Компромід як результат культурного процесу спричиняє соціальне уособлення групи, створює групу в межах

⁸ *Виммер А.* Культура: переосмысление основного понятия социальной антропологии // Современная немецкая социология: 90-е годы / Пер. с нем. – Спб.: Социологическое общество им. М.М.Ковалевского, 2002. – С. 197.

⁹ Там само. – С. 199.

певного соціального оточення. Разом з тим таке бачення культури уможливує більш вдале пояснення змін в культурі, оскільки погодження виступає результатом процесу, певним досягненням, яке може бути переглянутим. Якщо силова конфігурація змінюється, відбуваються зміни в порядках значення. Індивіди змушені спільно виробляти нові стратегії поведінки і способи інтерпретації світу. Для певної культури це, звичайно, критичний момент, оскільки виникає загроза розпаду соціальної групи або утворення інших культур та субкультур.

Зрештою, таке бачення культури і культурного процесу дозволяє окреслити перспективи культурної прагматики, оскільки конкретизує процесуальні характеристики творення культури і відзначає критичні моменти в її існуванні. Децо узагальнюючи картину, можна намалювати альтернативний класичному образ світу, який вже не складається з окремих «культур-островів», а виявляється складним соціокультурним ландшафтом, де присутні всілякі силові лінії, розломи, структури і переходи. Існування і подальший розвиток культур постають не стільки як результат збереження чи навіть оборони від зовнішніх впливів, а як процес безперервного пошуку компромісів стосовно інтерпретації та сприйняття світу. Культурні зміни в цьому разі не є наслідком лише зовнішніх, позакультурного чи іншокультурного втручання, вони визрівають в самому соціокультурному середовищі та являють собою результат взаємодії множини соціальних, політичних і економічних чинників, що формують специфічну конфігурацію силових відносин.

Пропоноване тлумачення культури змушує привернути увагу до інституційних механізмів досягнення згоди щодо спільних значень. Власне кажучи, тут і виникає потреба у виокремленні соціокультурних процесів як предметного поля досліджень, в межах якого саме і робитиметься наголос на єдності та невіддільності соціального і культурного. Соціокультурне дослідження, в такому разі, повинно враховувати як нормативну, так і соціальну складові конституювання і трансформації культури. У випадку дослідження розвинених суспільств це означатиме, що культура як інституціалізована сфера життєдіяльності має розглядатися не як автономна реальність («сфера духу»), а, радше, у безпосередньому зв'язку з множиною соціальних процесів. Більше того, автономія

культури як сфери життєдіяльності виявлятиметься досить пізнім здобутком соціального розвитку, досягнутим в результаті тривалого і суперечливого усупільнення і пошуку згоди щодо подальшого спільного існування. Разом з тим, ця автономія культурної сфери ніколи не є заданою і непорушною, адже вона залишається у принциповій залежності від процесів, що тривають в самому суспільстві й часто-густо спонукають до перегляду нормативних настанов.

Концептуалізація соціокультурних процесів повинна враховувати складний і навіть парадоксальний характер культури, визнаючи в ній наявність внутрішньої динаміки і зв'язку з іншими суспільними сферами. Культура завжди містить у собі певну ієрархію, що явно чи приховано відбиває ієрархію соціальну. Наявність різних підходів щодо розуміння культури сама по собі є симптоматичним явищем, адже відображає складну структуру цього поняття і різні (теоретичні, діяльно-виробничі, споживацькі, політичні тощо) позиції щодо неї. Відмінності між антропологічним і нормативним підходами щодо концептуалізації культурних процесів є, таким чином, цілком очікуваними, позаяк відбивають протиріччя між її складовими, те протиріччя, що задає внутрішню динаміку соціокультурного розвитку. В термінології Б.Гройса, культурні інновації передбачають постійний взаємообмін між валоризованою та профанною сферами культури, позначаючись на тому, які соціокультурні форми відбираються як найцінніші, а які, навпаки, визнаються не вартими уваги, тобто такими, що розташовані немов би поза культурою. «Позакультурне виступає для культурної інновації не як санкція, а тільки як матеріал. Дійсно, для того, щоб ввести в культуру щось нове, треба звернутися до позакультурного, оскільки саме позакультурне являє собою резервуар нових культурних форм і жестів. Тому будь-яка інновація використовує матеріал реальності, тобто всього того банального, непомітного, відштовхуючого, дивного, екзотичного, нецінного, примітивного, вульгарного, випадкового та ін., що кожного даного моменту не входить до культурного канону, до усталеної системи культурних цінностей»¹⁰.

Таким чином, будь-яку культуру можна розглядати як ієрархічне утворення, в якому виокремлюють сферу структурованої

культурної пам'яті. Ця культурна пам'ять не є простим результатом згадування, а є продуктом діяльності множини соціальних інституцій та установ, що забезпечують її збереження, відбір зразків та позбавлення від застарілих, а тому іррелевантних соціокультурних форм. Натомість джерелом культурних інновацій виступає широка соціокультурна сфера, яка не охоплена, та чи навряд може бути охопленою наявною системою збереження і контролю. Ця сфера, або, за висловом Гройса, «профанне середовище» є гетерогенною, оскільки складається з різних речей та способів їхнього використання. В ній міститься все те, що з тих чи інших причин не визнається домінантними інституціями як цінне. Проте зміни в культурі, як і сама культурна динаміка задаються взаємообміном між цими сферами. Соціокультурні процеси в цьому разі можна репрезентувати як процеси збереження, змін чи оновлення культурного архіву, викликані збереженням чи змінами в соціальній структурі та погодженням між представниками різних соціальних верств чи боротьбою між ними за визнання цінним тих життєвих форм, що до останнього часу сприймалися як профанні.

3

Окреслений підхід дозволяє розглянути наявні способи організації культурного простору, що застосовують при плануванні та проведенні культурної політики в межах національно-державних утворень, адже саме в цій галузі найбільшою мірою актуалізуються ієрархічні відносини, що встановлюються між різними соціокультурними формами. Уряди, покликані врегульовувати національні культурні процеси, здійснюють принциповий інституційний вплив на визначення і закріплення відповідних соціокультурних зразків як неодмінних складових культурної ідентичності, зміцнюють межу між тим, що визнається цінним в культурі, та тим, що залишається поза увагою державної культурної політики. Такий, інституційний аспект конструювання і запровадження культурної ідентичності викликає потребу в привертанні уваги до соціальних, політичних і економічних наслідків врегулювання культурною сфери, що відображають не лише певний напрямок і специфічні ознаки культурної політики держави, а й можливі трансформації в ієрархії соціокультурних форм, спричинені переглядом пріоритетів.

¹⁰ Гройс Б. Утопия и обмен. – М.: Знак, 1993. – С. 116.

Загалом для культурної політики розвинених держав властиві два протилежні підходи. Перший, ринковий підхід полягає у тому, що уряди якомога більше дистанціюються від адміністративного втручання в культурні процеси, віддаючи перевагу економічним механізмам виробництва і поширення соціокультурних форм. Найбільшою мірою таку стратегію застосовують в країнах, де домінують ліберальні уявлення про державу. Передусім це стосується культурної політики США, хоча схожі процеси спостерігаються і в інших розвинених країнах, де уряди також дедалі частіше покладаються на перерозподільчий механізм вільного ринку. Протилежний цьому підхід, навпаки, віддає перевагу адміністративній підтримці, зосереджуючись зазвичай на дуже вузькому сегменті культури, тобто обмеженому спектрі культурних практик (театр, класична музика, кінематограф тощо). В останньому випадку культурна політика визначена уявленнями про «високу» культуру, що відбивають поширені, принаймні, серед представників культурної і політичної еліти зразки і преференції, внаслідок чого ієрархія соціокультурних форм закріплюється і відтворюється у часі.

Звичайно, у чистому вигляді ці два підходи зустрічаються доволі рідко – культурна політика держав здебільшого являє собою певну комбінацію з цих двох підходів, що можна репрезентувати як два полюси, в континуумі між якими розташовані чинні способи регулювання культурної сфери. В залежності від того, який спосіб регулювання обирають ті чи інші країни (ринковий або адміністративний), їхня культурна політика тяжітиме до того чи іншого полюсу. До того ж саме соціокультурне середовище сучасних розвинених країн є вкрай різномірним, оскільки містить у собі сегменти, щодо яких можуть застосовувати різні важелі впливу. Зокрема, культурний простір можна розглядати як результат діяльності культурної індустрії, де економічні чинники виробництва і поширення культурних продуктів виявляються визначальними. З іншого боку, кожна національна культура містить у собі сегмент так званої «високої культури», розвиток і підтримка якої не можуть обмежуватися лише механізмами ринкового регулювання. Національні уряди часто-густо диференціюють підходи щодо розвитку зазначених сегментів, але і тут наявна певна специфіка, пов'язана вже із світовою ієрархією соціокультурних форм, що відбиває глобальний вплив тієї чи іншої національної

культури на планетарному рівні. Наприклад, домінування в деяких сферах культури американської продукції (кінематограф, популярна музика тощо), викликаючи занепокоєння представників інших національних культур, спричиняє відповідні заходи щодо конструювання національної культурної політики за допомоги адміністративних важелів. Інакше кажучи, становлення світової культурної індустрії, в якій провідні позиції посідають США, належаючи передусім на економічних чинниках регулювання культурної сфери, зворотнім боком позначається на запереченні або, принаймні, проблематизації економічного підходу в країнах, які намагаються протистояти беззастережному поширенню північноамериканської культурної продукції із специфічними, переважно споживацькими, ціннісними настановами. Це дозволяє припустити, що належаючи на економічних чи адміністративних механізмах регулювання культурної сфери перебуває у принциповій залежності від того, яку позицію у світовій культурній індустрії посідає країна.

Отже, можна виокремити два головних інструменти, за допомоги яких конструюють культурну політику. По-перше, культурні індустрії можуть перебувати під управлінням державної влади. Ступінь втручання урядів у діяльність культурної індустрії варіює в залежності від поглядів політичної і культурної еліти на місце своєї національної культури у світі. Безперечно, повний контроль над діяльністю культурної індустрії сьогодні вже не визнається ні можливим, ні нормативно виправданим. Тому уряди запроваджують непрямі, опосередковані форми регулювання, які повинні відповідати демократичним критеріям. Дається взнаки і домінування в політиці держав неоліберальної ідеології, що належає на необхідності відмови від адміністративних важелів впливу, надаючи перевагу ринковим механізмам перерозподілу, зокрема, і культурних благ. Тому, по-друге, національні уряди здебільшого зосереджують увагу на субсидюванні тих культурних практик, які, вочевидь, не спроможні вижити за умов вільного ринку¹¹. Цей підхід відображає поступове витіснення державної влади з культур-

¹¹ *Льюїс Д.* Конструирование культурной политики / Пер. с англ. // Публичная политика: от теории к практике. – Спб.: Алетейя, 2008. – С. 330.

ної сфери, проте створює небезпеку необмеженого поширення іноземних продуктів масової культури та підпорядкування національної культурної індустрії зовнішнім культурним зразкам, викликаючи занепокоєння представників національної культурної і політичної еліт.

Зазначені небезпеки посилюються за умов виникнення глобальних ринків культури, що призводить до подальшої втрати контролю над власним культурним виробництвом. Зазвичай йдеться про гомогенізуючий вплив глобальних культурних ринків, який загрожує збереженню і розвитку національних соціокультурних форм та виникненню в межах одного соціокультурного простору двох паралельних культурних процесів: з одного боку, культурний мейнстрім дедалі більше зорієнтовується на транснаціональні культурні зразки, залучаючи до їхнього споживання широкі верстви громадськості, з іншого, – формується завдяки субсидіюванню та адміністративним важелям впливу окремих, ґрунтованих на локальних зразках сегмент високої культури, що часто-густо відображає, радше, естетичні переваги вузького кола представників культурної і політичної еліт, які в такий спосіб закріплюються як валоризовані форми національної культури. Співіснування цих двох культурних процесів підточує національну культурну ідентичність, оскільки закріплює соціальний поділ на рівні споживання культурних благ. До того ж спосіб урядування культурною, що уникає демократичних форм відбору і відтворення соціокультурних форм здатний призвести до відсторонення широких верств громадськості від офіційно визаних і підтримуваних культурних практик.

Аналізуючи культурну глобалізацію, дослідники виокремлюють кілька складових змін, що відбувалися впродовж ХХ сторіччя в сфері культурної взаємодії і комунікацій.

По-перше, нечуваний розвиток нових технологічних інновацій в сфері комунікацій та транспортних засобів спричинило становлення глобальної інфраструктури з багатьма каналами зв'язку, які перетинають національні кордони, залучаючи до комунікації величезну кількість осіб. Разом з тим відбулася інституціоналізація наднаціональних і транснаціональних установ, покликаних регулювати та/чи підтримувати глобальні культурні потоки (підрозділи ООН, ЄС, СОТ тощо). Нарешті, виникнення і глобальне

поширення інтернет-мережі, розвиток якої дедалі більше проблематизував контроль держави над розповсюдженням інформації, створив умови для безперешкодної глобальної комунікації.

По-друге, відмінність сучасної культурної глобалізації полягає у тому, що сьогодні зростає густота і швидкість інформаційних потоків. Поширення новин в реальному часі вже перетворило їх на телеспостереження, трансформуючи саму природу новинної служби.

По-третє, спостерігається своєрідний перекид у бік популярної, масової культури, що пов'язано з випереджальним розвитком комерційних комунікацій. Економічні чинники дедалі більше впливають на розвиток культури, відтісняючи на другий план елітарні культурні форми.

По-четверте, на відміну від попередніх часів, коли інтелектуальні та теократичні структури відігравали визначальну роль в розвитку культури, сьогодні ініціатива перейшла до багатонаціональних та транснаціональних медіа-корпорацій, які зосереджують в своїх руках головні засоби впливу (телебачення, радіомовлення, телекомунікації). Специфічним тут виявляється те, що керівництво цими корпораціями здійснюється в приватний спосіб, не зважаючи на пріоритети локальних культурних і політичних еліт.

По-п'яте, помітними стали зміни і у напрямку культурних потоків. Попри те, що до останнього часу має місце домінування західної культурної продукції, баланс поступово змінюється на користь східних виробників. Додатковим чинником, сприятливим для цієї переорієнтації, є міграційні процеси, що спричиняють зростання загальної ваги в країнах Європи і Північної Америки носіїв неєвропейських культур.

Нарешті, становлення глобальної мережі комунікацій та культурних обмінів між різними, в минулому критично віддаленими регіонами світу, закладає умови для тематизації глобальної культури людства, в якій світ являтиме собою єдине ціле, попри всі наявні локальні культурні особливості¹².

¹² Хелд Д., Макґрю Е., Гольдблатт Д., Перратон Д. Глобальные трансформации: Политика, экономика, культура/ Пер. с англ. – М.: Праксис, 2004. – С. 426–434.

З огляду на ці виклики локальним культурам, цілком зрозумілими виявляються спроби удосконалити наявний інструментарій конструювання культурної політики урядами розвинених країн з метою запобігання означеним небезпекам. Поточні зміни в культурній політиці розвинених демократичних країн відображають тенденцію до дедалі частішого привертання уваги до розвитку розмаїття та інновацій в національній масовій культурі, а не лише у підтримці «високої» культури. В цьому разі успіх культурної політики пов'язаний з налагодженням зв'язків з тими культурними ініціативами громадян, що спроможні реартикулювати поширені у власному соціокультурному середовищі культурні зразки, надаючи їм нового, розрахованого на масового споживача вигляду. Прикладом такого підходу може служити культурна політика Великої Британії, спрямована пошук і підтримку тих культурних практик, що дозволяють відобразити в публічній сфері наявну соціокультурну гетерогенність, властиву сучасним розвиненим державам.

Британська система урядування культурою побудована на принципі доповняльності між комерційними та громадськими важелями впливу. Безпосереднім чином це позначилося на британській моделі регулювання діяльності телекомпаній. Урядова підтримка каналів громадського телебачення (BBC) та спрямованість останніх на публічне відображення соціокультурного розмаїття британського суспільства дозволило налагодити тісний зв'язок з культурними осередками громадян, конституювавши в такий спосіб більш демократичний механізм валоризації тих соціокультурних форм, що традиційно не визнавалися зразковими для високої культури.

Щоправда, як відзначають дослідники, такий підхід не позбавлений певних недоліків, оскільки він значною мірою залишається залежним від пріоритетів і преференцій державної влади. «Попри те, що BBC у багатьох відносинах не залежить від уряду, канал не має повної податкової незалежності. Уряд повинен погодитись на збільшення бюджету BBC (що передбачає збільшення платні за ліцензію, податку на власника ТВ), такі відносини підтримують свободу BBC висловлювати критику на адресу чинної влади... Політичний тиск, окрім цього, змусив конкурувати з комерційними суперниками за рейтинги, оскільки високі рейтинги

допомагають виправдовувати розміри платні за ліцензію»¹³. Також існують цілком виправдані підозри щодо здатності громадського телебачення відображати політичні преференції громадян та їхні оцінки актуальних суспільно-політичних процесів. Наприклад, американсько-британську інтервенцію в Ірак 44% британців пов'язували не із загрозою застосування зброї масового знищення, а з необхідністю отримати доступ до запасів нафти. Натомість така оцінка військових дій майже не відображалася в репортажах та аналітичних оглядах BBC впродовж військової кампанії¹⁴. Викликають виправдані нарікання і відсутність внутрішньої демократії на цьому каналі. «BBC являє собою недемократичну, як і багато інших, корпорацію з чітким елітистським підходом щодо найму кадрів, системою управління «згори вниз» і патерналістською установкою стосовно спроб до розширення доступу до виробництва програм»¹⁵. Втім, висловлені зауваження вказують, радше, на можливі напрямки удосконалення цієї моделі (перехід до обрання, а не призначення керівництва, запровадження механізмів звітності перед різними соціальними групами, створення і трансляція програм для більш вузької аудиторії тощо), ніж на принципові недоліки цієї моделі. Дещо спрощуючи, можна сказати, що головним протиріччям цієї моделі є протиріччя між демократичністю та ефективністю, адже існування за умов конкуренції на глобальному ринку культури спонукає до застосування тих форм організаційних форм, що властиві провідним комерційним каналам.

Зазначене протиріччя дедалі більше загострюється під тиском глобалізаційних процесів, адже усталені погляди на культурну політику держав безпосередньо пов'язують її з питаннями національного суверенітету та національної ідентичності, у збереженні й розвитку якої уряди бачать своє головне завдання. Проте проблематизація національного суверенітету, спровокована поглиб-

¹³ Там само. – С. 334.

¹⁴ Лінч Д. Reporting the World: етические проблемы международных новостей/ Пер. с англ.// Масс-медиа, сектор безопасности и власть. Роль новостных средств массовой информации в контроле и подотчетности сектора безопасности. – К., 2005. – С. 88.

¹⁵ Льюис Д. Вказ. праця – С. 334.

ленням глобалізаційних процесів, змушує дещо підкорегувати наявне бачення національної ідентичності. Визначальну роль при цьому зазвичай відводять громадянському суспільству як головному агенту подальших демократичних змін як у межах національних держав, так і в глобальному масштабі. Це, в свою чергу, спонукає до оновлення моделі громадської служби шляхом розвитку плюралізму невідконтрольованих держави засобів масової інформації. Разом з тим, ця невідконтрольність має стати результатом цілеспрямованої державної політики, зацікавленої не просто у розвитку демократії та залученні широких верств громадськості до участі у суспільно-політичному житті країни, а й у збереженні та розвитку тих сфер культури, де регуляторні можливості державної влади зникають. Як зауважує Д.Кін, «оновлена модель громадської служби має деякі спільні риси з ліберальною моделлю «дерегулювання». Обидві вони спрямовані на посилення засобів масової інформації, чие коріння знаходиться поза державою, на більш глибокому рівні. Але модель громадської служби відрізняється від ліберальної моделі двома засадничими рисами. Ця модель заперечує застарілу доктрину державного суверенітету, а також відмовляється розглядати громадянське суспільство як синонім «ринкової конкуренції»... Модель громадської служби передбачає розвиток самофінансованих, саморегульованих і космополітичних громадянських суспільств, які є насправді плюралістичними саме тому, що не засновані на товарному виробництві та обміні»¹⁶.

Поширення в розвинених країнах різних форм децентралізації культурної політики є спробою віднайти оптимальний механізм урядування цієї сферою, який водночас відповідав би нормативним засадам демократії. Вона передбачає запровадження заходів в трьох областях: культурній, фінансовій та політичній. Культурна децентралізація має сприяти подоланню нерівності в культурних можливостях індивідів. Натомість фінансова децентралізація пов'язана із заходами, спрямованими на подолання нерівності серед виробників культурної продукції. В свою чергу, політична децентралізація стосується адміністрування та досяг-

¹⁶ Кин Д. Средства массовой информации и демократия/ Пер. с англ. – М.: Памятники исторической мысли, 1994. – С. 132.

нення балансу між різними особами, відповідальними за прийняття рішень, і фінансовими установами. Відмінності між різними стратегіями в культурній політиці, власне кажучи, і полягають у ступені децентралізації цих трьох сфер. Наприклад, найбільший ступінь політичної децентралізації передбачає передачу владних повноважень від держави до громадського і приватного секторів. Втім, можливість для культурної децентралізації залишається і за умов відсутності децентралізації політичної. Так, наприклад, Н.Кавашима, окреслюючи аналітичні рамки децентралізованої культурної політики, розрізняє дві стратегії культурної децентралізації – з політичною децентралізацією та без неї¹⁷.

Перша стратегія уможливорює такі заходи органів центральної влади, як:

Створення підрозділу з мережею регіональних офісів, які повинні сприяти розвитку культурної політики. Центральний орган призначає регіональний персонал, визначає цілі, стандарти і норми діяльності на місцях. Такий підхід, звичайно, відповідає політиці деконцентрації, а не децентралізації влади, оскільки передбачає присутність центрального уряду на місцях. Приклад, культурна політика Франції у 60-ті роки.

Центральна влада може створювати сприятливі умови для культури, створюючи культурні заклади на місцях. При цьому центральний орган зберігає свою провідну роль, хоча фінансування здійснюється за місцевий кошт. Приклад, політика урядів післявоєнної Європи.

Проведення пересувних художніх виставок і театральних гастролей на національному рівні шляхом створення національних художніх агенцій. Даний підхід в класичному вигляді існує в Швеції. Від нього помітно відрізняється підхід, зорієнтований на підтримку ініціатив населення (Велика Британія) завдяки створенню регіональних художніх асоціацій.

Друга стратегія, навпаки, розрахована на посилення впливу місцевих органів влади на культурну політику. Тут також можливі два підходи:

¹⁷ Кавашима Н. Теория децентрализации в культурной политике: понятия, ценности, стратегии/ Пер. с англ.// www.dvinaland.ru/culture/site/Publications/EoC/EoC2004-1/03

Передача владних повноважень від центральних органів влади органам на місцях. Зокрема, йдеться про передачу відповідних ресурсів (влади, грошей, інформації тощо) та делегування відповідальності й функцій. Ці процеси можуть набувати різних форм і мати різні ступені (повний чи частковий) децентралізації. Загалом, цей підхід найбільшою мірою сприяє децентралізації культурної політики і відповідає демократичним нормам.

Посилення місцевої влади без обмеження влади центральної. Цей підхід передбачає збільшення ресурсів території, але не обмежує їхнє використання з боку центру. Інакше кажучи, місцеву культурну політику формують і здійснюють місцеві структури, проте в рамках встановлених центром коштів та нормативів. Приклад, Велика Британія і Франція.

Підсумовуючи, відзначимо, що уряди розвинених країн поставили перед складним вибором: або піти на поступки і децентралізувати керівництво культурними процесами, підтримуючи культурні ініціативи громадян, або поступитися вимогам глобального ринку культури, покладаючись на суто ринкові механізми регулювання культурною сферою. В останньому випадку національна держава може остаточно втратити свої позиції в культурній політиці, зосереджуючись на підтримці лише окремих сегментів національної культури (сфери «високої» культури).

4

Втім, застосування окреслених підходів щодо культурної політики обмежується лише розвиненими демократичними країнами. З огляду на поточні соціально-політичні процеси, що розгортаються у світі, виявляється малоімовірним те, що децентралізація культурної політики в інших країнах незабаром набуде такого ж самого вигляду. Вона, радше, дозволяє визначити стратегію поведінки відповідних політичних сил та характер їхніх вимог, так би мовити, одну з граничних позицій, що визначатимуть коридор можливостей для подальшого становлення глобальної культурної політики. Такий підхід щодо розвитку культури задаватиме глобальну емансипативну перспективу, оскільки передбачатиме високий ступінь демократизації влади та відмову від насадження єдиної культурної ідентичності. На протилежному полюсі розташовуватимуться ті під-

ходи, що наголошуватимуть передусім на необхідності збереження і розвитку локальних (етнічних, національних, мовних, конфесійних тощо) спільнот, існуванню яких загрожуватимуть глобалізаційні процеси. Специфічним для локалістських стратегій є те, що вони розглядають і надалі розглядатимуть посталлий внаслідок складних і тривалих соціально-історичних процесів локальний соціокультурний уклад як підґрунтя практик, спрямованих на стабілізацію комунікативних процесів у власних межах, щоправда заходи, які застосовуватимуть задля цього, чи навряд відповідатимуть загальноновизнаним демократичним нормам, адже на відміну від децентралізації культурної політики та заперечення цензури з боку держави і ринку, воно вдаватимуться до створення механізмів, покликаних мінімізувати вплив альтернативних культурних стратегій, поглядів і політичних ідеологій. Безперечно, означений локалізм ґрунтуватиметься на есенціалістському баченні культури та на використанні поглядів на історичне минуле і власної культури в поточній політичній боротьбі (як всередині держави, так і на міждержавному рівні) та в культурній політиці. Безпосереднім проявом такої реакції на процеси, що відбуваються у світі, є виникнення на теренах Центральної і Східної Європи, так званої, «історичної політики»¹⁸, що дістає вираження у використанні історичних аргументів у розгляді актуальних доволі складних відносин між державами регіону і в політичному протистоянні всередині держав. Поширення подібної аргументації, вочевидь, є симптоматичним явищем, позаяк реактуалізує давні суперечки між представниками культурних і політичних еліт країн регіону. Проте небезпечним з точки зору подальшого розвитку демократичної політики на східноєвропейських теренах є те, що часто-густо історичні дані використовують у боротьбі проти своїх політичних опонентів, не кажучи вже про негативний суспільний резонанс, що виникає за умов відсутності серед широких верств громадськості єдиних поглядів і оцінок історичного минулого, та про некоректну вибірковість і схильність до «простих рішень» у розв'язанні історичних проблем та однозначної оцінки подій минулого.

¹⁸ Миллер А. «Историческая политика» в Восточной Европе: плоды вовлеченного наблюдения//<http://www.polit.ru/lectures/2008/05/07/-miller.html>

У будь-якому разі привертання уваги до минулого і покладання на історичну пам'ять, стаючи ознакою сучасного суспільно-політичного життя, призводить до підпорядкування історіографії і, ширше, гуманітаристики поточній політичній кон'юнктурі, адже злиття історії і пам'яті створює перешкоди для критичного погляду на історичне минуле. Як відзначає з цього приводу А. Мегіл, «якщо історик поступить на службу до пам'яті, то, свідомо чи підсвідомо, своєкорисні та самодостатні спогади індивідуумів та їхніх груп стануть остаточним арбітром історичної істини. Це небезпечно. Завдання історика має меншою мірою полягати у збереженні пам'яті, ніж в її подоланні, принаймні, у її обмеженні»¹⁹. Зрештою, такий історико-культурний, присутньо консервативний ухил значної частини політиків східноєвропейських і центральноєвропейських країн є свідченням поширення локалістських соціокультурних стратегій розбудови власних держав, який попри явні фундаменталістські ознаки, сприяє, радше, зміцненню та відтворенню ригідних соціокультурних форм, ґрунтованих на політизованій реартикуляції минулого, поданий як повернення до автентичної етнокультури. Цілком очевидні також і гомогенізаторська та асиміляторська складові такого «повернення», але чи навряд його можна вважати адекватною відповіддю на культурну глобалізацію. На думку П.Герста і Г.Томсона, «впровадження етнічної, культурної чи релігійної одноманітності може бути чимось на зразок компенсації за бідність чи опіумом для відсталих економічно, але це не допоможе. Тільки для бідних чи ізольованих може бути привабливим ісламський фундаменталізм чи інші форми культурного націоналізму. Такі ідеології, що обмежені територіально, матимуть і надалі політичний успіх на теренах, де значна частка населення не бачить для себе ніяких вигод від світового вільного торговельного порядку. Але такі ідеології не змінять факту бідності»²⁰.

Слід наголосити на важливому для нашого дослідження пункті – розглянута локалістська стратегія відображає реакцію місцевих політичних і культурних еліт на принципові зрушення

¹⁹ Мегил А. Историческая эпистемология/ Пер. с англ. – М.: Канон+, 2007. – С. 127.

²⁰ Герст П., Томсон Г. Сумніви в глобалізації/ Пер. з англ. – К.: К.І.С., 2002. – С. 232.

у глобальних соціокультурних процесах, які провокують як соціально-економічну, так і культурну рестратифікацію світу. Водночас вона засвідчує про міцність і навіть ренесанс есенціалістського та субстанціалістського розуміння культури, що робить необхідним прояснення впливу глобалізаційних трансформацій на соціокультурні процеси на локальному рівні.

Передусім слід привернути увагу до існування низки стереотипів щодо тлумачення взаємовідносин між глобальним і локальним вимірами; стереотипів, що не просто існують, а діють, стереотипів продуктивних, щоправда така їхня продуктивність зазвичай не береться до уваги соціокультурними суб'єктами, які виявляються їхніми носіями. Йдеться зокрема про твердження, згідно з якими глобалізація являє собою загострення протистояння між локальним і глобальним, яке, зрештою, сприяє до появи локалістських, оборонних за своєю спрямованістю політичних стратегій. Ці стратегії виходять з уявлення про існування глобальної культури, яка «тисне» на локальність, підпорядковуючи її невластивим для неї соціокультурним стандартам і практикам. Часто-густо таку глобальну культуру пов'язують із західними – європейською та північноамериканською – культурами, які, на думку прибічників локалізму, вестернізують локальності, стандартизують за єдиним, західним зразком весь світ, загрожуючи тим самим його соціокультурному розмаїттю.

Проте вже побіжний аналіз процесів глобалізації вказує на поверховість такого твердження, адже, як виявляється, глобалізація не спричиняє уніфікацію всього світу відповідно до одного стандарту. Дослідники, аналізуючи дану проблематику, запропонували розглядати зазначені процеси як глокалізацію, маючи на увазі те, що глобалізація насправді спричиняє одночасність і взаємопроникнення глобального і локального, внаслідок чого відбувається не звичайне протистояння між різними соціокультурними формами, а взаємне підсилення цих форм. Глобалізація (пов'язування локальностей в єдину мережу обмінів) спричиняє також і перевинахід локальності в новій історичній ситуації²¹. З огляду на

²¹ Робертсон Р. Глокалізація: часопростір і гомогенність-гетерогенність/ Пер. з англ.// Глобальні модерності/ За ред. М.Фезерстоуна, С.Леша та Р.Робертсона. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 55.

це, фундаменталістські та націоналістичні політичні режими у своїх діях явно чи приховано зорієнтовані поза локально, що змушує їх до перегляду власних ідеологічних настанов, попри те, що вони публічно сповідують локальні, традиційні, «свої» цінності. З іншого боку, рестратифікація локальностей, спричинена глобалізацією, радикально проблематизує самі локальні соціокультурні уклади та інституційні механізми їхньої підтримки та відтворення. На противагу тезі про протистояння глобалізації та локальних культур слід було б казати про трансформацію інституційної структури і комунікативних зв'язків, що провокують в межах локальності нові форми розрізнення і мобілізації різних соціальних груп. Наприклад, глобальні трансформації спроможні закріпити і поглибити ті соціокультурні відмінності, що вже існують всередині суспільств, або створити умови для нових, якщо взяти до уваги те, що доступ або відсутність доступу до глобальних мереж позначатиметься на життєвих шансах індивідів та їхніх орієнтаціях. Зрештою, як свого часу висловився Бруно Латур, «два полюси, локальний і глобальний, набагато менш цікаві, ніж посередницькі механізми, які ми називаємо тут мережами»²².

Визначальною ознакою глобалізації є усвідомлення глобального, тобто індивідуальне усвідомлення того факту, що всі люди тією чи іншою мірою залучені до глобальних процесів. Внаслідок цього глобалізацію можна пов'язати із специфічним режимом ідентифікації та приписування значень. Проте поява такого режиму ідентифікації і означення є результатом тривалого періоду становлення глобальних систем, що охопили весь світ і уможливили постановку глобального порядку денного. «Термін «глобалізація» описує процеси, які зазвичай означають яко культурні, тобто пов'язані з приписуванням значення на глобальній арені. Глобальна арена – передумова для глобалізації... Глобальна арена виникла як продукт визначеного комплексу динамічних властивостей, зокрема формування структур «центр – периферія», їхньої експансії, скорочення, фрагментації та відновлення в ході цик-

²² Латур Б. Нового Времени не было. Эссе по симметричной антропологии / Пер. с фр. – СПб.: Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2006. – С. 201.

лічних пертурбацій гегемонії»²³. Всі ці динамічні властивості у комплексі можна означити як глобальну систему, яку, втім, не слід ототожнювати з глобалізацією, адже перша є неодмінною умовою останньої. Глобальна система або, в інших термінах, світо-система спричиняє наслідки, безпосередньо не пов'язані з глобалізацією, оскільки не обов'язково приводить до появи глобальних інституційних структур і глобальних культурних форм. Як пояснює цю відмінність Й.Фрідман, «той факт, що західні інтелектуали трактують світ як єдине місце, сам по собі не є фактом глобалізації, а стає таким, тільки якщо досягає статусу панівного трактування для решти світосистеми. Те, що нація-держава стала глобальним феноменом, – іще не прояв глобалізації, а феномен глобальної системи»²⁴.

Проведення розрізнення між глобальною системою і глобалізацією є надзвичайно слушним, адже уможливило проведення більш чіткого розмежування між глобальними та міжнародними вимірами, де останні, навіть якщо вони набувають планетарних масштабів, залишаються у принциповій залежності від історично усталеної інституційної структури локальних спільнот та взаємин між ними. До того ж наявність міжнародної інституційної структури, хоча й приводить до створення весвітньої арени обговорення спільних проблем, але, вочевидь, не охоплює всіх аспектів і параметрів глобалізації. Вона репрезентує локальності, проте ця репрезентація, в свою чергу, породжує дещо специфічні ефекти, викликані інституціалізацією локальностей як певних національних спільнот. Форма-нація виступає в цьому разі опосередовувальним механізмом, що привносить у репрезентацію локальності нові елементи, адже в кожному конкретному випадку формування специфічного інтересу локальності на міжнародній арені відбувається за допомоги наявних в ній державних структур, з властивими для них ієрархіями і партикулярними інтересами політичних та культурних еліт.

Інституціалізація локальності у вигляді національної держави як домінуючої форми представництва на міжнародній арені має

²³ Фрідман Й. Глобальна система, глобалізація та параметри модерності / Пер. з англ. // Глобальні модерності / За ред. М.Фезерстоуна, С.Леша та Р.Робертсона. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 112

²⁴ Там само. – С. 114.

принципові наслідки для розвитку локальних культур, оскільки спричиняє процеси ре-ідентифікації, приховуючи разом з тим розмаїття соціокультурних форм, які перебувають у стані суперництва та боротьби за домінування одна з одною. Замкненість цих боротьби і суперництва в межах локальності не лише не дозволяє їм вийти на міжнародний рівень обговорення, а й зрештою прирікає до підпорядкування місцевим ієрархічним відносинам. Можливо, усталена вертикаль міжнародного представництва (локальність – держава – наддержавні інституції) просто неспроможна репрезентувати наявне соціокультурне розмаїття, натомість виявляється трансформаційним механізмом, що виокремлює з всієї множини наявних лише окремі соціокультурні форми, закріплюючи їх як визначальні особливості місцевої культури, покликані репрезентувати локальну своєрідність. З іншого боку, специфічна позиція національної держави на міжнародній арені починає сприйматися як визначальна особливість самої національної ідентичності, спричиняючи, за висловом Й. Фрідмана, «переклад ідентифікації специфічності на специфікацію ідентичності»²⁵. Безперечно, наступним наслідком цього процесу є виникнення і зміцнення ідентичності як явища, але виникають цілком виправдані сумніви щодо адекватності такого механізму ідентифікації.

Увага, яку приділяють актуальні дослідники проблемам ідентифікації, є сама по собі симптоматичним явищем, оскільки відзеркалює зміни в способах тематизації культури та її значення в актуальному політичному житті. Поширення теоретичних підходів, зосереджених на так званій «політиці ідентичності», можна сприймати, власне кажучи, як безпосередній прояв цих змін. Проблематичним у цьому випадку виявляється те, як ці різні автори тлумачать культуру, адже часто-густо в цю категорію вкладають різний зміст, що загалом робить малоімовірним консенсус щодо його тлумачення. Ймовірно, дасться взнаки політизованість категорії «культура», що дістає вираження в поступовому «випорожненні» її конкретного змісту. Не випадково, що серед дослідників не має впевненості щодо спроможності цієї категорії виконувати покладену на неї роль, оскільки в кожному конкретному випадку

²⁵ Там само. – С. 122.

використання виникає необхідність у додатковому розтлумачуванні її змісту.

Описаний вище ефект позиціонування культурної ідентичності відображає домінування дещо абстрактного розуміння культури, на кшталт певного тексту, в широкому значенні цього слова, або коду, який застосовують індивіди до навколишнього світу з метою його означення. Проте таке бачення культури ґрунтоване на певних припущеннях і передбачає низку інших концептів, зокрема, концепту суб'єкта означення, який має використовувати культурні коди в своїй поточній практиці. Але використання цих кодів як інструменту означення можна уявити лише за можливості відмежувати суб'єкта від засобу, тобто уявити ситуацію, в якій культура виступатиме як щось зовнішнє суб'єктові, як таке, чим він може скористатися або не скористатися на власний розсуд. Безперечно, такі припущення щодо відносин між суб'єктом і культурою є неадекватним, оскільки передбачає зайняття першим стосовно другої певної метапозиції. Втім, попри подібні імплікації, категорія культури зберігає і, вочевидь, ще певний час зберігатиме свої домінантні позиції в суспільно-політичній практиці, позначаючись на способах інтерпретації та оцінювання світових подій. Властивий такому розумінню культури есенціалізм провокуватиме конфліктні ситуації різного ґатунку, спричиняючи, за певних обставин, процеси мобілізації чи дезінтеграції, привносячи розколи всередині країн чи, навпаки, уможливорюючи висування культуралістських за своїм змістом ідеологій, покликаних згуртувати населення навколо спільної мети. У будь-якому разі успіх культуралістської ідеології залежатиме від того, чи вдасться її розробникам приховати як внутрішні, концептуальні суперечності такого погляду на культуру, так і ті протиріччя, що зберігатимуться, виникатимуть та поширюватимуться в самому соціокультурному середовищі. Втім, цілком ймовірно, що усвідомлення необхідності врахування соціальної складової при аналізі культурних процесів, що дістає вираження в спробах розробки соціокультурного підходу, є лише початком відходу, принаймні в теоретичних дослідженнях, від культуралізму. У разі цілком очікуваного загострення соціального питання в наступні роки можливо цей процес набиратиме дедалі швидших обертів.

* * *

Визнання нерозривного взаємозв'язку між соціальними і культурними процесами змушує до удосконалення інструментарію дослідження культури в напрямку розширення його предметного поля. Йдеться передусім про потребу в урахуванні впливу множини соціальних і політичних чинників вплив на культурні процеси та у перегляді засадничих для дослідження культури категорій. Принциповими перешкодами в цьому разі виявляються відмінності у застосуванні вже центральної категорії (категорії «культура») в поточному дискурсі – як категорії соціокультурного аналізу та як категорії культурної практики. Проте незбіг значень, що дістає вираження в цьому застосуванні, не є просто прикритим недоліком поточної ситуації. Він є надпродуктивним незбігом, який, спричиняючи відповідні наслідки у вигляді актуальних дискусій між теоретиками і практиками, непорозумінь і суперечок між різними соціокультурними суб'єктами та помилкових заходів у культурній політиці, водночас призводить до неочікуваних і небажаних ефектів у соціокультурному середовищі.

Глобалізаційні трансформації провокують принципові зміни в соціокультурних практиках та в культурній політиці національних держав. Щоправда, ці зміни пов'язані не тільки і не стільки з посиленням гомогенізаційних тенденцій та становленням єдиної глобальної культури. Навпаки, спричиняючи зміни як в уявленнях про світ та про самих себе (вимір культурної ідентичності), так і в самій соціальній структурі локальних спільнот (вимір соціальних відносин), глобалізація, радше, привносить у наявні культури нові специфікації, позначаючись на відмінностях у стратегічних пріоритетах представників різних соціальних позицій. Зростання соціальної нерівності та становлення транснаціональних мереж комунікативних обмінів, викликані глобалізацією, призводить до нового соціального поділу, ґрунтованого на двох протилежних (локальній та транслокальній) формах позиціональності. Визначальною тут виступає

циклічна взаємозалежність статусу і сітусу, тобто позиції в самій соціальній структурі та доступі до транслокальних комунікативних мереж. Виходячи з цього, вплив глобалізаційних трансформацій на соціокультурні процеси спричиняє нову рестратифікацію соціальних і культурних ієрархій не лише у відносинах між локальностями, а й всередині них самих. За таких умов адекватність і успіх культурної політики залежатиме не від збереження колишньої соціокультурної ідентичності, а, радше, від налагодження безконфліктного існування в єдиному просторі множини іноді неспівмірних соціокультурних форм, швидкі зникнення і поява яких супроводжуватимуть подальший розвиток глобальної та локальної культур.

ЗМІНИ В СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ КРАЇН ЄС: СОЦІАЛЬНА НЕРІВНІСТЬ ТА ПРОБЛЕМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

1

Для вітчизняної соціальної і культурної політик досвід урядування в країнах Європи, безперечно, має велике значення, адже загальний соціокультурний тренд постсоціалістичних країн залежить та залежатиме і надалі від взаємин з цим регіоном. Політика ЄС, незалежно від того, чи це соціальна політика або політика безпеки, неодмінно позначатиметься на порядку денному української політики. Вона, так би мовити, являє і надалі являтиме собою зразок для наслідування попри можливість чи неможливість її проведення на східноєвропейських теренах. Тому вивчення європейського досвіду урядування, його досягнень і помилок відіграє провідну роль в процесі модернізації країн Східної Європи.

З іншого боку, підживлювані вітчизняними політиками сподівання на швидку інтеграцію до Європейського союзу та наголос переважно на соціальних і культурних досягненнях Європи істотно ускладнюють оцінку тих соціокультурних змін, що спостерігаються в цьому регіоні, позаяк стимулювання подібних очікувань відтісняє на другий план розгляд актуальних проблем, пов'язаних з впливом глобалізації на його суспільне життя та з очікуваною соціальною реструктуризацією, викликаною розширенням кордонів Європейського союзу. З огляду на це, увагу зосереджують не стільки на ризиках і викликах, що постають перед країнами загального добробуту, зокрема і перед країнами ЄС, скільки на загальних деклараціях, намірах і програмах розвитку, що висувають провідні політичні гравці Європи. Так чи інакше, надмірні «євроочікування» значної частини українських громадян та неминуча пов'язаність розвитку східноєвропейських країн з іншими країнами Європи роблять необхідним дослідження поточних змін в європейській соціальній політиці та ви-

значення перспектив подальшого соціокультурного розвитку цього регіону.

Отже, вихідним пунктом розгляду окреслених питань має стати положення про те, що в актуальному політичному житті країн ЄС останніми роками дістали вираження принципові зміни, які в той чи інший спосіб позначатимуться на загальному соціокультурному розвитку як старих, так і нових країн-членів цього наддержавного утворення. Сьогодні можна виокремити кілька проблем стратегічного ґатунку, розв'язанню яких національні уряди і загальноєвропейські інституції приділятимуть головну увагу.

По-перше, дістає вираження помітне погіршення якості та ефективності управління на рівні ЄС. Після розширення Євро-союзу впродовж 1995–2007 років спільні європейські інституції (Єврокомісія, Європарламент, Рада ЄС) зіштовхнулися з проблемою меж власної ефективності як інструменту узгодження позицій з багатьох питань країн-членів, потужних бізнес-лобі та інших груп інтересів.

По-друге, після просування на шляху економічної кооперації ЄС досяг межі спільного бачення «європейського майбутнього», внаслідок чого загострилися протиріччя між національними урядами країн-членів, які не схильні поступатися власним суверенітетом, та загальноєвропейськими інституціями. Подальший розвиток ЄС стає можливим лише за умов істотного обмеження повноважень національних урядів та зосередження влади в руках інституцій ЄС. Інакше кажучи, на порядку денному європейської політики стоїть пошук такої моделі взаємовідносин всередині ЄС, яка б дозволила зняти наявні протиріччя між національними урядами, європейськими інституціями та лобі-коаліціями, що істотним чином ускладнюють внутрішньоєвропейську координацію.

По-третє, дається взнаки і порівняно низька економічна ефективність домінантної моделі розвитку більшості європейських країн. Додатковим чинником є нерівність у розвитку різних європейських регіонів, зокрема країн «нової Європи», що проблематизує спільну європейську економічну і соціальну політику.

Нарешті, інституційних розвиток ЄС та «подовження» ланцюгів делегування повноважень з національного на наднаціо-

нальний рівень спровокували своєрідний «дефіцит демократії», тобто подальше відсторонення пересічних громадян від участі у розробці та прийнятті рішень. Зростання недовіри між різними національними урядами та між країнами-членами і наднаціональними інституціями посилює зосередженість перших на своїх власних інтересах. Набув прояву незбіг у сферах відповідальності національних урядів і наднаціональних інституцій – згідно з демократичними нормами формування уряду країни залежить від підтримки з боку громадян на національному рівні, внаслідок чого і відповідає він передусім перед своїми власними виборцями, що, вочевидь, проблематизує просування ним загальноєвропейської політики, якщо остання, хай і в короткостроковій перспективі, негативно позначатиметься на добробуті громадян цієї країни.

Враховуючи зазначене, на сьогодні Євросоюз переживає критичний етап свого розвитку, пов'язаний з досягненням межі ефективності наявної моделі урядування. Попри те, що політична вага цієї наднаціональної організації є дуже значною, відігравання нею ролі самостійного центру глобальної політики виявляється вкрай проблематичним, чому стоять на заваді нерозвиненість силової складової (відсутність загальноєвропейської, незалежної від США системи колективної безпеки) та відсутність спільного бачення щодо зовнішньої політики ЄС. Внаслідок цього, малоімовірно виявляється перетворення ЄС на реальний політичний союз з чіткими стратегічними пріоритетами, натомість збережеться тенденція до застосування тактичних заходів при розв'язанні поточних проблем та попри усі наявні недоліки привабливість європейської моделі як найдемократичнішої та найкомфортнішої для більшості громадян.

Разом з тим, незважаючи на всі проблеми, малоімовірно виявляється і розпад ЄС та зникнення загальноєвропейських інституцій. Подальший розвиток цього наднаціонального утворення ймовірно відбуватиметься в напрямку поглиблення торгівельно-економічного співробітництва між різними країнами-членами та їхніми угрупованнями. При цьому на другий план відсуватимуться ті проблеми, щодо розв'язання яких буде неможливо досягнути консенсусу – передусім це стосується питань соціальної політики та політики в сфері енергетики і оборони. Проте така зосередженість на суто економічному співробітництві так чи так по-

значатиметься на змінах в урядуванні соціальною сферою, оскільки потреба в підвищенні конкурентоспроможності європейської економіки автоматично спричинить реорганізацію соціальної політики на національному рівні. Але підвищення конкурентоспроможності змушуватиме до застосування неоліберальних заходів з властивими для них дерегулюванням ринків праці та послабленням режимів соціального захисту, спричиняючи посилення протестних настроїв з боку соціально незахищених верств населення. Враховуючи складність поточної ситуації, проблеми нової європейської соціальної політики і далі жваво обговорюватимуться на всіх рівнях з метою винайдення оптимальних механізмів вирішення соціальних питань. Головною проблемою за цих умов буде розробка такої моделі, яка б дозволила уникнути негативних наслідків неоліберальної соціальної політики і водночас зберегти властиві західноєвропейським країнам рівень добробуту та тип соціальної структури з потужними середнім класом.

2

В європейській соціології затвердилося концептуальне розрізнення між типами соціальної нерівності, за допомоги якого намагаються проаналізувати відмінності між різними типами суспільств, беручи до уваги той факт, що соціально-економічний розвиток європейських країн не привів до зникнення соціальної нерівності, а лише дещо модифікував її. З огляду на це, Петер А.Бергер виходить з розрізнення між «нерівністю бідності» та «нерівністю багатства»: «Нерівність бідності» означає, що більшій частині населення не вистачає ресурсів, особливо «економічного капіталу» у значенні терміну П'єра Бурдьо, тобто для багатьох засоби до існування або обмежені, або загалом відсутні. За цих умов явно виражена «нерівність» часто означає, що багато людей живуть (змушені жити) на межі фізичного прожиткового мінімуму або за нею, і тому в цьому разі можна казати про абсолютну нерівність. Під «нерівністю багатства» я розумію ситуацію, що стала типовою після Другої світової війни і особливо в 1980–1990-ті роки для багатьох західних суспільств загального добробуту: в принципі, існує достатня кількість ресурсів, а для переважної більшості людей – засобів для існування. Проте, за висловом ні-

мецького соціолога Герхарда Шульце, в цій ситуації може виникнути дефіцит цілей існування»¹.

Не випадково, що зміни в протіканні соціальних процесів в країнах загального добробуту спричинили жваву критику класичного класового аналізу. Проте було б недалекоглядним і теоретично не виправданим повністю заперечувати його значення. Зрештою, «історично склалися кілька підходів в класовому аналізі: марксистський і неомарксистський, веберівський і неовеберіанський, а також той, що сьогодні правомірно пов'язувати з іменем Голдторпа та групи його однодумців, найактивніші з яких працюють у Великій Британії»². Це, безперечно, ускладнює використання цього підходу, проте не є його повним запереченням. Навпаки, виявляється важливим виявити причини такого теоретичного розмаїття, адже воно свідчить про значущість класового аналізу для багатьох дослідників, які перебувають на неспівмірних позиціях, та виокремити спільні для цих підходів риси.

Як зазначає С.Макеєв, серед соціологів поширеним виявляється економічне тлумачення терміну «клас», пов'язане передусім з відносинами власності, що задають диференціацію на власників і найманих працівників. Втім, соціологічна концепція класів має враховувати і деякі інші елементи – нерівність, класову дію, конфлікти тощо. До того ж «сучасні структурні перетворення в економіці, як в цьому переконують Кастельс і Райт, легітимують і нові відмінності між найманими працівниками і нову нерівність у доступі до життєвих шансів та перспектив. Переструктурація гетерогенності відбувається також всередині класу власників і тих, що наймають, оскільки джерелом багатства сьогодні стають інформаційні технології, а найбагатші люди планети пов'язані саме з цим бізнесом. Причому соціолог в цьому відношенні залишається дослідником, який зберігає і культивує чутливість як до від-

¹ Бергер П.А. Индивидуализация и изменение значения социальных неравенств – недопонимание и предложения по его устранению// Социальное неравенство. Изменения в социальной структуре: европейская перспектива/ Пер. с нем. – Спб.: Алетейя, 2008. – С. 12.

² Макеєв С. Класовий аналіз в сучасній соціології// Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 3. – С. 15.

мінностей першого порядку – між класами, так і до відмінностей другого порядку – всередині класів»³. Звичайно, це має забезпечити від занадто спрощеного підходу, який розглядає суспільство як гомогенну цілісність, внаслідок чого зникають будь-які можливості для дослідження соціальних динаміки і змін. З іншого боку, класовий аналіз не може обмежуватися лише дослідженням економічної сфери, оскільки остання лише в теоретичних моделях являє собою замкнену сама на собі сферу життєдіяльності. Інакше кажучи, аналіз класів та відносин між ними має здійснюватися разом з аналізом політичного і соціокультурного порядків.

Отже, наявні спроби удосконалити аналіз соціальної структури шляхом класового підходу та відповіді на його критику дозволяють стверджувати, що дослідження соціальних класів має значення і для суспільств загального добробуту, не кажучи вже про суспільства Східної Європи періоду посткомуністичного транзиту. Однією з таких спроб можна назвати концепцію П.Бурдьо, який спираючись на праці Еліаса і Веблена, розробив інструментарій дослідження мінливих соціальних відмінностей, породжених класовою структурою. Згідно з Бурдьо, вибір стилю життя майже завжди можна звести до соціальних відмінностей. Коли люди обирають одяг, парфуми, звички або друзів, вони завжди орієнтуються (здебільшого несвідомо) на певні відмінності, класифікуючи речі та явища на гарні і погані, високі й низькі, що свідчать про бідність чи про заможність⁴. Ці відмінності не пов'язані з вільним вибором. Заможні класи підкреслюють свою відмінність від інших. Попри процес індивідуалізації класові відмінності залишаються достатньо стабільними.

Зі свого боку, Дж. Голдторп і Г.Маршалл розглядають класовий аналіз на кшталт дослідницької програми у дусі Лакатоса. Вони враховують критику класового підходу, передусім його зв'язок з положеннями марксистської історіософії, розглядаючи свій проект більш інтелектуально і політично виважений: поперше, класовий аналіз не підтримує тези про те, що класова бо-

³ Там само – С.16

⁴ Див.: Бурдьо П. Различение: социальная критика суждения/ Пер. с фр.// Западная экономическая социология: Хрестоматия современной классики. – М.: РОССПЭН, 2004. – 537–568 с.

ротьба є локомотивом історії; по-друге, він не передбачає обов'язкової прихильності до трудової теорії вартості або іншої теорії, що визнає всі відносини між класами відносинами експлуатації, взаємодія класових інтересів не обов'язково є грою з нульовою сумою; по-третє, класовий аналіз не передбачає визнання класової солідарності та колективних дій робітничого класу; по-четверте, класовий аналіз має уникати політичного редукціонізму, оскільки перебування на тій чи іншій соціальній позиції породжує лише потенційні інтереси і можливості. Зрештою, можна сказати, що такий аналіз не передбачає прихильності до якоїсь загальної теорії класів чи теорії історичного процесу.

Збереження соціальної нерівності в суспільствах загального добробуту попри поступове зникнення категорій людей, що перебувають біля або за межею бідності, отримало назву «ефект ліфту» – структура нерівності в суспільстві «піднімається», але розрив між багатими і бідними зберігається. При цьому така ситуація позначається на змінах у формах зайнятості та мотиваціях соціальних суб'єктів. Якщо брак матеріальних благ і нестача ресурсів втрачають першорядне значення, на перший план виходять проблеми, пов'язані з використанням наявних ресурсів. Це сприяє поглибленню «стилізацій» власного життя. Окреслений процес уточнює описаний раніше Р.Інглхартом перехід від матеріальних до постматеріальних цінностей або цінностей самовираження, який він пов'язував з наявними демографічними змінами: ті генерації, які виростили за умов гарантованого виживання, схильні орієнтуватися на постаматеріальні цінності⁵.

Так чи інакше, але соціальну структуру суспільств загального добробуту вже неможливо описувати за допомогою класичного класового аналізу, оскільки зазначена стилізація уможливила відхилення від «об'єктивного», ґрунтованого на матеріальному добробуті соціального поділу. Тому дослідження соціальної нерівності, та і загалом соціальних процесів, стає можливим лише за умов удосконалення дослідницького інструментарію, а саме завдяки залученню до нього засобів, здатних врахувати не тільки со-

⁵ Инглхарт Р. Культура и демократия// Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу/ Пер. с англ. – М.: Московская школа политических исследований, 2002. – С. 111.

ціально-економічні, а й культурні відмінності. Таким чином, виникає потреба у соціокультурному аналізі сучасних суспільств, що передбачає дослідження як соціальних, ґрунтованих на аналізі позиції у загальній соціальній структурі, так і культурних характеристик. Аналіз культури в цьому разі передбачає визначення ціннісно-смыслових параметрів, що позначаються на способах і типах комунікації у безпосередньому соціальному оточенні. Соціокультурний аналіз потребує вивчення як соціальної структури, тут залишається значущим класовий аналіз, так і соціального середовища, дослідженого за допомогою інтерпретаційної соціології з її наголосом на «якісних» методах дослідження.

3

Перехід від «нерівності бідності» до «нерівності багатства» спричинив процеси індивідуалізації в західних суспільствах. Уперше на це дослідники звернули увагу на початку 80-х років. У.Бек у книзі «Суспільство ризику» запропонував таку аналітичну модель індивідуалізації – це потрібна індивідуалізація за кількома параметрами: «визволення від історично заданих соціальних форм і зв'язків у сенсі традиційних обставин панування і забезпечення («аспект визволення»), *втрата традиційної стабільності* з точки зору дієвого знання, віри та прийнятих норм («аспект розчаклування») і – що нібито інвертує сенс поняття – *новий різновид соціальної інтеграції* («аспект контролю та реінтеграції»)»⁶. Ці три моменти індивідуалізації формують загальну позаісторичну модель, але, враховуючи актуальний історичний етап, відзначають початок нового способу усупільнення, метаморфозу у відносинах людини і суспільства. Важливим тут виявляється ще один додатковий аспект – зміни як в об'єктивній життєвій ситуації, так і в суб'єктивній свідомості (ідентичність, становлення особистості)⁷.

Втім, як зазначив П.А.Бергер, індивідуалізація не є чимось новим, а належить, разом з іншими тенденціями розвитку, такими

⁶ Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну/ Пер. с нем. – М.: Прогресс-Традиция, 2000 – С.189

⁷ Там само. – С.189

як диференціація, раціоналізація і доместикація, до фундаментальних і тривалих процесів модернізації. До того ж індивідуалізацію не варто пов'язувати лише з негативними соціальними явищами на кшталт дезінтеграції та атомізації. Скоріше, ризики індивідуалізації, що дістають вираження в кризах ідентичності або проблемах орієнтації, доповнюються новими можливостями для навчання і реінтеграції⁸. В цьому разі індивідуалізація, дійсно, являє собою певну метаморфозу, окреслює новий спосіб усупільнення.

Найтипівіші прояви індивідуалізації можна описати завдяки аналізу біографій, а саме винайденню в останніх тих відхилень від стандартних життєвих траєкторій, що спричинені значеними змінами як в умовах існування, так і в усвідомленні цих змін. Загалом дестандартизація біографій є звичайною річчю за умов соціальних перетворень. Важливим тут є, радше, масштабність і соціальна дистрибуція цих відхилень. В суспільствах загального добробуту дестандартизацію біографій описують як перехід від залізничної моделі до моделі автомобільної. «В залізничній моделі існують задані зупинки для посадки, пересадки, виходу, окрім цього, заданими є напрямки і швидкість пересування, діє фіксований розклад, і виходити під час руху із зрозумілих причин заборонено. Автомобільна модель, навпаки, пропонує більшу гнучкість стосовно вибору часу відправлення, напрямку слідування, швидкості пересування, дозволяє робити перерви і рухатися в об'їзд, обираючи більш привабливі ландшафти. Натомість в поїзді можна іноді відкинутися назад і покластися на те, що інші проклали безпечний шлях і з всією відповідальністю ставляться до керування поїздом, в той час як керування автомобілем вимагає повної уваги водія»⁹. Безперечно, нові можливості, що надає індивідуалізація, вимагають більшої відповідальності та обережності, оскільки вони пов'язані з низкою ризиків та зниженням рівня безпеки, проте можливість змінити задану життєву траєкторію за умов відсутності ризику абсолютних втрат в суспільстві загального добробуту робить її надзвичайно привабливою.

⁸ Бергер П.А. Указ. соч. – С. 19.

⁹ Там само – С. 20.

Враховуючи процес індивідуалізації, можна припустити, що соціальні класи дедалі більше втрачають характер соціально інтегрованих груп, члени яких поділяють властиву усім ним ідентичність, тобто належність до соціальної верстви, яку встановлює дослідник, так би мовити, «ззовні», відповідно до стандартних соціальних параметрів, не збігається із самосприйняттям «зсередини». Все це змушує до пошуку нових інструментів аналізу соціальних процесів, а саме до більшого врахування культурної складової останніх. В цій перспективі цілком виправданим виявляється комплексний підхід, що намагається поєднати дослідження соціальної структури з дослідженням соціального середовища та соціальних мереж, тобто проаналізувати водночас як об'єктивний, так і суб'єктивний виміри соціального процесу.

Дослідження соціальних мереж поки що не є усталеним підходом соціально-структурного аналізу. Проте, починаючи з 1980-х років вони дедалі більше привертають увагу суспільствознавців різного ґатунку з кількох точок зору: 1) в соціологічних дослідженнях, зокрема, соціальні мережі вивчають як механізм інтеграції в первинні соціальні відносини і як ресурс для досягнення інструментальних цілей; 2) в суспільно-політичному аналізі мережі досліджують на предмет інтерсуб'єктивного розподілу владних і матеріальних ресурсів; 3) в комплексних дослідженнях глобальних трансформацій завдяки аналізу мереж намагаються визначити потужність і роль транснаціональних потоків капіталу, товарів та людей тощо. На сьогоднішній день в соціальній теорії мережевий підхід претендує на прояснення тих соціокультурних механізмів, які не вдається дослідити за допомогою традиційного теоретичного інструментарію. Так чи інакше мережевий підхід виявляється надзвичайно цікавим, принаймні, як додаток до вже усталених методів соціального дослідження.

Значною мірою окреслена тенденція властива і теоріям суспільно-політичної модернізації, в яких останніми десятиліттями ведеться пошук адекватного способу аналізу соціально-політичних процесів, що відбуваються при переході до демократичної форми правління. Попри те, що початок досліджень соціально-політичних трансформацій відносять до 1950–60-х років, що пов'язано з процесами деколонізації і державного будівництва в країнах третього світу, починаючи з 1980-х років на перший план висува-

ються мікрополітичні теорії і теорії акторів. Наголос, який роблять останні на дослідженні поведінки окремих суб'єктів, був реакцією на засилля в аналізі їхніх попередників макрополітичних і системних підходів, орієнтованих передусім на структурний функціоналізм Т.Парсонса і С.Ліпсета. Сьогодні ж можна казати вже про необхідність пошуку такого способу соціальних досліджень, в межах якого можна було б поєднати макро- і мікропараметри.

Тривале протистояння і водночас дослідницькі здобутки протилежних підходів щодо дослідження соціальних трансформацій дозволяють зробити кілька висновків:

системні теорії та теорії акторів самі по собі не можуть достатньою мірою пояснити ні початок і розвиток, ні результат суспільних перетворень;

системні теорії і теорії акторів мають частково різні об'єкти аналізу і, відповідно, різні сильні сторони;

системні теорії і теорії акторів потребують певних об'єднувальних концептів, що змогли б об'єднати їх і служити теоретичним зв'язком між протилежними підходами;

такі концепти можна знайти в культуралістських, структуралістських та інституційно-теоретичних дослідженнях;

при аналізі процесів зміни системи краще виходити з розгляду акторів, які діють в певному соціально-економічному, культурному й інституційному контексті можливостей¹⁰.

Отже, зв'язок між соціальними мережами і соціальною нерівністю можна розглянути з двох боків: по-перше, якою мірою якість інтеграції в соціальні мережі як складова якості життя залежить від позиції в соціальній структурі; по-друге, який внесок роблять самі соціальні мережі у відтворення соціальної нерівності або досягнення більш вигідних соціальних позицій. Дослідження відзначили такі статистично вагомі кореляції: підвищення рівня освіти приводить до зростання мережі, проте її густота зменшу-

¹⁰ Меркель В. Теории трансформации. Структура или актор, система или действие? // Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей / Пер. с нем. – 2 т. – Т. 1 – Спб., М., Берлин: Европейский университет в Санкт-Петербурге, Летний сад, Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, 2003. – С. 81–82.

ється. Збільшується коло друзів, натомість родинні зв'язки послаблюються, але не зникають. Разом з тим, ступінь освіти позначається на ступені гомогамії соціальних верств з високим рівнем освіти.

Схожа картина спостерігається і в налагодженні трудових відносин, де дістає вираження взаємозв'язок між типом соціальних мереж і позицією в соціальній структурі. «В тих випадках, коли люди знаходили місце роботи з допомогою своїх особистих контактів, вирішальне значення мала специфічна структура мережі. Тут мова йшла про так звані «слабкі зв'язки» («weak ties»). Саме вони, а не «сильні зв'язки» («strong ties») були провідниками корисної інформації, що пов'язано з більшим діапазоном охоплення «слабких зв'язків». Крізь них інформація циркулює між різними соціальними верствами. Інформація, поширювана крізь «сильні зв'язки», залишається у вузькому колі, що робить її надлишковою»¹¹.

Таким чином, соціальні мережі можна розглядати як компенсаційний механізм за умов поглиблення соціальної диференціації. В цьому разі вони являють собою спосіб розв'язання поточних життєвих проблем за умов, коли інституційні механізми втрачають свою чинність. Разом з тим вплив соціальних мереж може виявитися сприятливим для закріплення наявних форм соціальної нерівності. Чим більше матеріальних і статусних ресурсів перебуває у розпорядженні індивіда, тим більш широкі мережі підтримки він здатний зберегти. Для тих, хто займає порівняно високий статус ці можливості пов'язані передусім з дружніми мережами, тоді як родинні зв'язки відіграють більшу роль для представників нижчих соціальних верств.

Винахід оптимальної моделі соціальної політики дедалі більше ускладнюватиметься через вплив глобальних трансформацій та посилення економічної ваги країн з явно недемократичним способом урядування. Південно-Східна Азія, стаючи провідним центром ділової активності, чи навряд наслідуватиме європейській моделі урядування соціальної сферою. Радше в цьому регіоні збе-

¹¹ Там само. – С. 53.

режеться зорієнтованість населення на традиційні форми соціальної допомоги, а соціальна політика країн регіону підпорядковуватиметься потребам економічного зростання. Відсутність демократичних традицій та контролю з боку широких соціальних верств окреслюватимуть хоча і альтернативну неоліберальній, але подібну до неї щодо питань соціального захисту перспективу економічного розвитку регіону. Глобальна кон'юнктура, вочевидь, занадто несприятлива і навіть загрозна для провідних європейських країн, оскільки на відміну від Південно-Східної Азії традиції організованого соціального протесту та демократичний спосіб урядування створюють очевидні організаційні перешкоди для наслідування «азійській моделі».

Зрештою, досягнення європейської соціальної політики було наслідком тривалого (впродовж кількох десятиліть) історичного періоду піднесення впливу лівих партій мобілізаційного ґатунку, які, власне кажучи, висували на перший план соціальні питання. Виникнення внаслідок цього соціалістичного табору, безперечно, позначалося і на загальному політичному «кліматі» Європи. Виходячи з цього, нечуване покращення рівня життя більшості соціальних верств в країнах Західної Європи можна пояснити як результат змагання двох соціально-політичних систем після Другої світової війни, адже наявність соціалістичної альтернативи та не позбавлена двозначності її підтримка з боку європейських інтелектуалів і політичних сил змусила панівні соціальні групи піти на значні поступки, пов'язані з умовами існування домінованих верств та пом'якшенням режиму експлуатації. Ці поступки сприяли перетворенню як соціально-історичного контексту діяльності політичних партій, так і їхньому місцю в системі відносин держава – громадянське суспільство. Як відзначає Н.Крісті, «холодна війна означала переслідування інакодумців, порушення прав людини, величезні витрати на озброєння і роботу спецслужб. Проте ця війна – іноді зовсім не холодна – надавала сенс деяким діям держави і нерідко сприяла захисту незаможних верств. Уряди намагалися задовольнити вимоги трудящих, щоб не допустити поширення комуністичної ідеї. Західний істеблшмент активно підтримував заходи, які легко можна було сприйняти як поступки соціалізму. Коли велике протистояння закінчилося, права трудящих і соціальні гарантії, які раніше були частиною

системи оборони, перетворилися на прикрі перешкоди на шляху економічного розвитку»¹².

В цій перспективі заслуговує на увагу розгляд історичної еволюції європейських політичних партій впродовж останнього півтора століття, адже він дозволяє відстежити становлення і трансформацію «соціального питання» в країнах Європи, що в той чи інший спосіб позначалося на особливостях політичної боротьби та на змінах в принципах організації і поведінки політичних партій як провідних суб'єктів демократичного суспільно-політичного життя. Якщо в період з кінця XIX – першої половини XX сторіч відбувся перехід від елітних до мобілізаційних партій, пов'язаний з розширенням електоральної бази через розповсюдження загальних виборчих прав та поживавленням політичної боротьби домінованих соціальних груп, то після 1945 року дедалі більше партійні системи демократичних країн розвивалися у бік становлення всеохопних партій, яким були властиві орієнтації на всі без винятку соціальні групи. Внаслідок цього на перше місце висувалися партії правої або лівоцентристської спрямованості, що відтіснили на другий план традиційні мобілізаційні партії робітничого класу.

Становлення всеохопних партій зовсім не випадково збіглося у часі з посиленням позицій середнього класу – зникнення жорстких соціальних меж між різними групами внаслідок посилення вертикальної соціальної мобільності поступово послаблювало зв'язок між мобілізаційними партіями та їхніми прихильниками, економічне зростання і політика загального добробуту змусили партії розробляти такі соціально-політичні програми, які були б розраховані на всі соціальні верстви, розвиток ЗМІ уможливив звертання партійних лідерів безпосередньо до виборців, оминаючи традиційні партійні структури. Згодом політичні партії перетворилися на, свого роду, брокерів у взаєминах між громадянським суспільством і державою. Така проміжна позиція уможливила виокремлення і усвідомлення партійними організаціями своїх власних інтересів, оскільки виникла можливість не лише відстоювати інтереси своїх клієнтів (виборців) перед державою, а й зміцнився самий зв'язок з останньою.

¹² Кристі Н. Приемлемое количество преступлений/ Пер. с англ. – Спб.: Алетейя, 2006. – С.57

Подальший структурний розвиток партійних систем в демократичних країнах супроводжувався дедалі більшою автономізацією партійних організацій та поступовим замиканням їх на самих себе. Партії перетворюються на механізм розподілу державних постів між професійними групами політиків, ґрунтований на безпосередньому зв'язку між політичним лідером та електоратом. З іншого боку посилюється взаємозв'язок між різними партіями, які, продовжуючи конкурувати між собою за доступ до державних посад, водночас поділяють спільний інтерес щодо регулювання політичної конкуренції з метою організаційного виживання¹³. Політичні партії стають чимось на зразок картелів, тобто такими організаційними утвореннями, що функціонують на кшталт певних підприємницьких інституцій – політичні кампанії стають капіталомісткими, професійними і централізованими, партії зорієнтовані на досягнення доступу до державних ресурсів, послаблюється і поступово зникає відмінність між членами партій та пересічними громадянами тощо.

Як відзначають Р.Катц і П.Мейр, поява картельних партій викликає необхідність перегляду нормативної моделі демократії, адже її сутністю стає можливість виборців обирати з фіксованої кількості політичних партій, які перетворюються на групи лідерів, що конкурують за можливість зайняти державні посади і взяти відповідальність на наступних виборах за урядову діяльність¹⁴. Картелізація партій призводить до автономізації партійних організацій та зростання розриву між політичними елітами та широкими верствами громадськості. Починаючи з 70-х років, які відзначилися картелізацією партійного життя в демократичних країнах, зникає чіткий поділ між правлячими і опозиційними партіями, позаяк будь-яка велика партія не може розглядатися як така, що перебуває осторонь здійснення влади, навіть якщо вона виявляється опозиційною щодо партії, сформувавши уряд. Сприяє цьому і відсутність якісних відмінностей у програмах провідних політичних партій. Зазвичай ці відмінності коливаються у діапа-

¹³ Katz R., Mair P. Changing models of party organization and party democracy. The emergence of the cartel party//Party politics. – 1995. – Vol.1.#1 – P. 19–20.

¹⁴ Op. cit., p.22.

зони між лівим і правим центром. Це, в свою чергу, вказує на головну спрямованість актуальних політичних режимів – збереження соціально-політичної та економічної стабільностей, а не сприяння кардинальним соціальним змінам.

Проте саме збереження соціально-політичної стабільності за сучасних умов виявляється вкрай проблематичним. Сьогодні провідні демократичні країни зустрічаються з низкою викликів, що загрожують збереженню як набутих рівня і якості життя переважної більшості населення цих країн, так і стабільності самої соціальної структури, яка переживає та переживатиме і надалі скорочення абсолютної та відносної чисельності середнього класу. Якщо подальша втрата США своїх провідних позицій у світосистемі триватиме, а вплив регіону Південно-Східної Азії посилюватиметься, соціальну структуру країн загального добробуту очікують радикальні потрясіння. Пожвавлення конкурентної боротьби між старим і новим центрами гегемонії призведе до зменшення доходів та соціального забезпечення середнього класу, який, безперечно, політично активізується. Уряди і політичний клас провідних країн постануть перед вибором – або обмежити накопичення капіталу, або пережити соціально-політичну нестабільність, викликану політизацією колишніх середніх верств та радикальними проявами непокори з боку андеркласу.

Поява і чисельне зростання андеркласу в країнах загального добробуту безпосереднім чином пов'язані з порушенням так званого «нового національного питання», а саме тенденції до етнізації національної ідентичності, викликані потужними міграційними потоками, які впродовж останнього півстоліття помітно змінили соціокультурний ландшафт Західної Європи. Проблемі міграції традиційно надавали економічне тлумачення, розглядаючи її передусім в контексті питання стабілізації ринків праці. Проте самий напрямок міграційних потоків (з країн Азії й Африки) та прийняті в країнах Західної Європи моделі міграційної політики згодом спричинили появу статистично вагомих соціальних груп, представники яких за своїми культурними ознаками явно відрізняються від переважної більшості місцевого населення.

Загалом дослідники виокремлюють чотири моделі міграційної політики.

Перша модель – «швейцарська» – є найбільш прагматичною і жорсткою. Згідно з нею мігрантам видавалися диференційовані, зазвичай тимчасові дозволи на перебування в країні. Вона найбільше за інші моделі перешкоджала осіданню мігрантів та створенню ними місцевих громад, оскільки була розрахована лише використання робочої сили та передбачала переважно сезонне залучення мігрантів із сусідніх країн.

Друга модель – «британська» – була розрахована на залучення мігрантів з країн, що входили колись до складу Британської імперії (Барбадос, Індія, Пакістан тощо). Оскільки за формальними ознаками ці мігранти походили з країн, як належали Британській короні, вони мали однакові з місцевим населенням права і отримували можливість залишитися в країні. В цій перспективі британська модель виявилася сприятливою для формування в країні перебування етнічних громад, що, вочевидь, урозмаїтнювало її соціокультурний ландшафт.

Третя модель – «франко-німецька»¹⁵ – являла собою проміжний варіант між «британською» і «швейцарською» моделями. Спочатку міграційна політика була зорієнтована на залучення внутрішньоєвропейських потоків із сусідніх країн для тимчасового перебування. Згодом внаслідок посилення потоків з країн Азії і Африки вона стала наближатися до британського варіанту, що цілком очікувано спричинило утворення чисельних етнічних громад. Це, в свою чергу, створило істотні перешкоди для політики сприяння поверненню мігрантів у країни походження.

Особливості останньої – «іспано-італійської» – моделі пов'язані з тим, що країни Південної Європи спочатку самі були джерелом внутрішньоєвропейської міграції. Проте у 80–90-х роках через зміни в напрямках міграційних потоків вони перетворилися на країни-рецепієнти мігрантів з Північної Африки, Латинської Америки та східноєвропейського регіону. Тут також

¹⁵ Звичайно, міграційна політика кожної країни (Німеччина, Франція, країни Бенілюксу і Скандинавії) відрізнялася за своїми особливостями, проте її загальний напрямок мав більше спільних рис ніж у перших двох моделях.

згодом набуло вираження соціокультурне розмаїття, властиве більшості інших західноєвропейських країн¹⁶.

В соціокультурному плані наявність статистично вагомої категорії населення, що помітно відрізняється від традиційного населення країни, загострило не лише проблему соціальної адаптації мігрантів, адже вони зазвичай мають порівняно менші права і обмежені у доступі до соціальних благ, а й спричинило загострення проблеми міжетнічних стосунків, сприяючи посиленню ксенофобії та націоналістичних настроїв. До того ж на сьогоднішній день вже не існує нормативних підстав вважати представників цих етнічних груп мігрантами, оскільки час їхнього перебування в країні триває кілька десятиліть, а їхні нащадки народилися в країнах перебування і є повноцінними громадянами цих країн. Зрештою, за демографічними прогнозами їхня частка в абсолютних і відносних показниках і надалі збільшуватиметься. Зокрема, з 2005 по 2025 роки чисельність представників ісламської громади в країнах ЄС має зрости з 22 до 37 млн. чоловік¹⁷. Щоправда, слід зауважити, що дещо сумнівним узагальненням була б кваліфікація більшості нащадків мігрантів з мусульманських країн як мусульман, адже за соціологічними дослідженнями, зокрема, у Франції норм ісламу дотримується лише 14% молоді, а арабською чи мовою банту володіє 24%¹⁸. Радше, такі узагальнення варто було вважати результатом індоктринованості громадської думки поширюваними в ЗМІ «поясненнями» спалахів молодіжного протесту в країнах Європи як проявів ісламського екстремізму в світлі оголошеної кампанії з боротьби із світовим тероризмом. Негативний ефект подібної індоктринації полягає у тому, що типові соціальні проблеми молоді, яка походить із незахищених суспільних верств, набувають невластивого для них етноконфесійного забарвлення, сприятливого, скоріше, для посилення ксенофобських і антиісламських настроїв. З іншого боку, він опосередковано вказує

¹⁶ *Старые и новые лики национальной проблемы*/ Под ред. А.А.Галкина. – М.: Институт социологии РАН, 2005. – С. 35–44.

¹⁷ Там же. – С. 57.

¹⁸ Критику «зліва» цієї тенденції див. в інтерв'ю з Олександром Тарасовим: Протест молодежи во Франции и ответ властей: версия 2007// http://scepis.ru/library/id_1886.html.

на можливий напрямок трансформації європейської моделі соціальної безпеки у бік посилення дискримінаційних і силових заходів, спрямованих на боротьбу із злочинністю: «За умов зручної слабкості держави більшість політиків намагається у будь-який спосіб мати відношення до правосуддя, передусім до кримінального. Причини очевидні: сьогодні у них залишається дедалі менше можливостей для самовираження і демонстрації партійної лінії, дедалі менше тем, здатних зробити їх популярними серед населення. В суспільстві, де метою життя вважається заробляння якомога більшої кількості грошей, а нерегульована державою ринкова економіка є єдиним засобом досягнення цієї мети, злочинність стає найважливішою ареною для політики, точніше, того, що лишилося від політики»¹⁹.

Додатковим чинником, що ускладнює ситуацію в країнах загального добробуту, стала поява, так званих, «нових» ризиків, викликаних глобалізаційними трансформаціями та переходом до постіндустріального типу розвитку. Як відзначає Р.Кастель, «ринки праці, сама організація праці зрушилися за умов нового режиму капіталізму. Він відрізняється від того промислового капіталізму, який, хоча і з великими труднощами, врешті-решт пристосовувався, досяг відносного балансу між інтересами ринку і підприємств, між вимогами конкуренції і вимогами, стосовними тривалості робочого дня, соціального захисту тощо. Була вироблена певна форма компромісу, який був зруйнований під впливом змін, пов'язаних з новим режимом капіталізму. Наприклад, надмірна конкуренція на міжнародному рівні, де дедалі більшу вагу набуває міжнародний фінансовий капітал, дестабілізує традиційні види колективного регулювання, які ґрунтувалися на стабільних формах організації праці»²⁰.

Новий режим капіталізму у потрібне політику *гнучкої* зайнятості, апелюючи вже безпосередньо до особистості працівника, від якого дедалі більше вимагаються високий ступінь відповідальності,

¹⁹ Кристи Н. Указ. соч. – С. 58–59.

²⁰ *Знак времени: систематизация атипичных форм занятости* (Интервью с Робером Кастелем) / Пер. с фр. // Кастель Р. Метаморфозы социального вопроса. Хроника наемного труда / Пер. с фр. – Спб.: Алетея, 2009. – С. 565.

винахідливості та творчої автономії. Проте такі зростання автономії й відповідальності здійснюються за рахунок зменшення рівня захищеності, якою користувалися наймані працівники індустріального капіталізму. Внаслідок цього найманий працівник насправді підпадає під більший економічний тиск, оскільки тимчасова зайнятість змушує його дедалі частіше займатися пошуком і встановленням нових економічних відносин, витрачаючи на це набагато більше ніж раніше часу, уваги і сил. До того ж новий режим капіталізму вимагає і нових форм примусу і контролю, які сьогодні уникають прямого нагляду з боку працедавця. Навпаки, ці форми «менш очевидні, але не менш дієві: самоконтроль, контроль з боку ринку і комп'ютерний контроль в режимі реального часу, але на відстані, доповнюють один одного, здійснюючи практично постійний тиск на найманих працівників»²¹.

Отже, якщо попередній розвиток країн загального добробуту здійснювався за сприятливих умов (тривале економічне зростання, стабільність нуклеарної сім'ї, неокейнсіанська політика урядів щодо підтримки стабільної заробітної платні та низького рівня безробіття, наявності політичних коаліцій робітничого і середнього класів у рамках системи демократичного представництва), то поточні соціально-економічні та політичні зміни вже не дозволяють розраховувати на успіх у проведенні колишньої соціальної політики.

Загалом дослідники²² виокремлюють чотири процеси, що викликають нові соціальні ризики в країнах загального добробуту.

По-перше, зростання зайнятості жінок на ринку найманої праці та зменшення зайнятості чоловіків. Це призводить до підвищення вимог до соціального забезпечення через збільшення кількості незахищених працівниць з порівняно нижчою за чоловіків кваліфікацією.

По-друге, помітне у відносних і абсолютних показниках зростання кількості людей похилого віку, що додає навантаження на

²¹ Болтански Л., Кьяпелло Э. О каком освобождении идет речь?// <http://www.vusnet.ru/biblio/download.aspx?id=4498>

²² Тэйлор-Губи П. Новые риски и социальные изменения // Публичная политика: от теории к практике. – Спб.: Алетея, 2008. – С. 272–274.

системи пенсійного забезпечення і охорони здоров'я. Співвідношення населення пенсійного віку до працездатного населення за прогнозами зросте до 73% з 2000 до 2030 років. Це призведе до скорочення програм соціального забезпечення і зростання бідності.

По-третє, зміни на ринку праці зміцнили зв'язок між освітою і зайнятістю, що збільшило ризики соціального виключення осіб з низьким рівнем освіти. Люди з мінімальним рівнем освіти в 2,5 рази частіше стають безробітними і майже в 5 разів більше ризикують потрапити за межу бідності порівняно з тими, хто отримав вищу освіту. Додатковими чинникам, сприятливими для дискримінації некваліфікованих працівників і молоді на ринку праці, можна вважати також і неочікувані наслідки функціонування системи соціального забезпечення в країнах континентальної Європи, передусім у Франції, де існує найбільш розвинена система регулювання ринку праці. У Франції рівень зайнятості серед молоді (вікова група від 20 до 24 років – 36% працюючих) та серед людей передпенсійного віку (вікова група від 55 до 64 років – 34% працюючих) помітно нижчий, ніж у Великобританії (відповідно 69 і 49%), де регуляція ринку праці з боку держави найменша у Європі, адже за умов значної регуляції працедавці зорієнтовані на залучення досвідчених працівників «оптимального віку». До того ж на підтримку саме цієї вікової когорти розраховують домінуючі в країнах ЄС політичні партії, внаслідок чого зберігається наявна регуляторна політика ринку праці, провокуючи водночас до поширення безробіття серед молоді та до довгострокового (понад рік) безробіття²³.

Зрештою, політика зменшення державних витрат на соціальне забезпечення спричинила розвиток недержавного сектору в цій сфері, передусім в сфері пенсійного забезпечення. Ризики в цьому разі пов'язані з тим, що громадяни-споживачі послуг часто-густо змушені приймати небажані рішення за умов неефективного регулювання стандартів в недержавному секторі соціальної сфери. Проте актуальна тенденція в країнах ЄС – це поступовий перехід до недержавної системи пенсійного забезпечення.

²³ *Зиберт У.С.* Регулирование рынка труда: некоторые результаты сравнительного анализа// <http://www.cato.ru/pdfs/siebert.pdf>

Перехід до нової політики соціального забезпечення зустрічається з низкою перешкод, пов'язаних з тим, що уряди країн загального добробуту здебільшого приділяють більшу увагу розв'язанню «старих» соціальних проблем та не поспішають йти на поступки надурядовим інституціям, які пропонують нові форми соціальної політики. Дається взнаки зосередженість національних урядів на власних проблемах і їхня неспроможність проводити довгострокову соціальну політику. Внаслідок цього будь-які ініціативи з боку наддержавних структур, розраховані на тривалий термін, не зустрічають належної підтримки з боку урядів національних держав, залежних передусім від короткострокових і середньострокових електоральних циклів – уряди надають перевагу забезпеченню потреб наявних виборців, що дістає вираження у підтримці тих соціальних верств, які забезпечуватимуть переобрання політичної сили, що сформувала уряд, а перегляд поточного законодавства в соціальній сфері постійно відстрочується. Показовими в цьому зв'язку виявляються складності, з якими зустрічаються інституції ЄС, ініціативи яких спрямовані на удосконалення механізмів соціальної політики.

Як урядова система, ЄС являє собою багатоярусну інституцію з дуже обмеженою суверенністю і зі слабкою законодавчою силою у більшості політичних сфер. Це надзвичайно ускладнює процес прийняття рішень за головними напрямками політики, оскільки існує право вето та наявний демократичний дефіцит, пов'язаний з відстороненістю більшості громадян від прийняття рішень і браком прямих електоральних зобов'язань перед ними. Для громадян окремих держав-членів ЄС рішення цієї інституції часто-густо позбавлені належної легітимності, особливо якщо вони призводять до погіршення в соціальній сфері через відмову від традиційних форм соціального забезпечення. Разом з тим економічна інтеграція на рівні ЄС формує такий контекст, в якому окремим державам стає дедалі важче самостійно справлятися з наявними соціальними проблемами, а реалізація нових соціальних ініціатив ЄС, розрахованих на загальноєвропейський простір, ставить під загрозу політичну стабільність урядів країн-членів, які залежні від своїх власних, локалізованих в межах національних кордонів

громадян. Це, в свою чергу, не сприяє передачі країнами-членами ЄС повноважень щодо соціальної політики загальноєвропейським інституціям.

Враховуючи зазначене, виявляється не випадковим, що способи впровадження загальноєвропейської політики в різних сферах відрізняються. Зокрема політика ЄС в економічній сфері більш зобов'язувальна, ніж у сфері соціальній. На відміну від керівних економічних принципів Пакту зростання і стабільності (1997) Європейська стратегія зайнятості не передбачає санкцій стосовно держав, які не змогли втілити у життя керівні принципи соціальної політики або досягнути сформульованих цілей. Держави ЄС можуть реалізовувати свою соціальну політику, виходячи з власних традицій. Загалом в цій сфері на європейському рівні домінує «відкритий метод координації», що передбачає застосування політичних механізмів «м'якого» права – керівні принципи, індикатори, передача досвіду. Цей метод є міжурядовим і має замінити традиційні засоби прийняття політичних рішень в ЄС. Він розроблений згідно з концепцією врядування (governance), що мала за мету замінити традиційні погляди на управління (government). Європейською комісією була розроблена «Біла книга», присвячена викладу розуміння нової форми урядування в Європі та відкритого методу координації, зокрема»²⁴.

Отже, рекомендації Єврокомісії щодо відкритого методу координації містять такі положення: 1) досягнення згоди в загальних цілях Союзу; 2) встановлення спільних індикаторів як інструментів порівняння найуспішніших практик і вимірювання процедур; 3) переведення цілей ЄС в національні/ регіональні політичні програми на ґрунті національних доповідей про стратегії в області соціального захисту; 4) публікація загальної доповіді з аналізом досягнень на національному рівні; 5) розробка програми дій для просування політичної кооперації і транснаціонального обміну знаннями і досвідом²⁵.

²⁴ Див.: *White paper* // http://ec.europa.eu/governance/white_paper/index_en.htm

²⁵ *Тэйлор-Губи П., Ларсен Т.* Новые риски в ЕС// Публичная политика: от теории к практике. – Спб.: Алетейя, 2008. – С. 288.

Проте застосування відкритого методу координації, вочевидь, є допоміжним засобом, що дозволяє уникнути складностей, викликаних застосуванням методу спільноти. В рекомендаціях Єврокомісії це положення приписано явними чином²⁶. Для соціальної політики ЄС, що має об'єднати зусилля країн, які мають свої власні усталені системи соціального захисту, цей метод виявляється компромісним засобом, що забезпечує, принаймні, мінімальну форму співпраці з таких болючих питань. До того ж провідним чинником в реорганізації соціальної політики країн ЄС виступають саме економічні вимоги, де дія методу відкритої координації обмежена, позаяк тут діють відповідні санкції за невиконання загальноєвропейських вимог. Складається враження, що така особливість регулювання в соціальній політиці є кроком, спроможним лише відстрочити прийняття непопулярних рішень, – країнами, які змушені виконувати передусім економічні вимоги, зрештою, нічого іншого не залишатиметься як пристати до тих ініціатив ЄС щодо соціальної політики, що за умов зміни в економічному середовищі тільки і виявляються можливими. Інакше кажучи, дана особливість регулювання соціальної політики виявляється способом змусити національні уряди поступитися власним суверенітетом в питаннях захисту найменш захищених соціальних верств.

Загалом соціальна політика країн ЄС є відповіддю на подальший занепад держави загального добробуту, викликаний глобалізаційними трансформаціями та посиленням міжнародної економічної конкуренції. Втім, в наукових доповідях ЄС причини переходу до нових форм соціальної політики інтерпретують, виходячи з того, що криза держави загального добробуту пов'язана із соціальними трансформаціями на національному рівні, внаслідок чого виникає потреба в демонтажі застарілих форм соціальної опіки та допомоги відповідно до вимог «нових» ризиків постіндустріального суспільства. Вочевидь, таке бачення має змінити усталені соціал-демократичні підходи щодо регулювання соціальної сфери – зміна наголосів полягає у тому, що в нових підходах підкреслюють переваги політики рівних можливостей замість політики перерозподілу доходів, гнучкість ринку праці, соціального

²⁶ http://ec.europa.eu/governance/governance_eu/nat_policies_en.htm

включення шляхом інтеграції до ринку праці та розвиток держави, що інвестує в соціальну сферу, а не компенсує втрати незахищеним соціальним верствам. Соціальна політика вже не розглядається як щось окреме від економічної сфери, навпаки, вона є її складовою, оскільки спрямована на «підвищення ефективності ринку, продуктивності праці виробників»²⁷.

Сьогодні ще за рано робити остаточні висновки щодо ефективності нової соціальної політики ЄС, оскільки зараз вона лише реалізується. В ній можливі певні зміни і уточнення. Проте, виходячи із зазначених принципів і пріоритетів, а також враховуючи поточні демографічні тенденції та міграційні процеси, можна припустити, що соціальна політика країн ЄС розвиватиметься і надалі у бік зменшення пасивних виплат, що є цілком зрозумілим з огляду на те, що впродовж наступних років кількість людей пенсійного віку зростатиме порівняно з працездатним населенням. Щоправда, залишаються відкритими питання щодо ступеню соціальної захищеності людей пенсійного віку за умов зменшення пасивних виплат, адже рівень активності цієї соціальної групи чи навряд можна вважати високим. До того ж демонтаж соціальної політики держави загального добробуту останніх десятиліть, що уможлиблювала індивідуалізацію соціальних форм, спричиняє нові ризики і небезпеки для тих індивідів, стиль життя яких залежав від наявності розвиненої системи соціальної підтримки. Поступовий відхід від традиційних форм соціальної допомоги, зокрема від взаємодопомоги в межах сім'ї, загрожує стабільності, за висловом У.Бека, «експериментальних форм життя», поширених серед представників середнього класу.

Звичайно, кожна країна ЄС, попри схожість систем соціальної політики в країнах регіону, має свої особливості²⁸, але спільною тенденцією для всіх без винятку країн можна вважати подальше скорочення пасивних виплат на користь стимулюванню участі гро-

²⁷ *Тэйлор-Губи П., Ларсен Т.* Новые риски в ЕС// Публичная политика: от теории к практике. – Спб.: Алетейя, 2008. – С. 289.

²⁸ Дослідники виокремлюють кілька моделей соціального захисту в країнах ЄС – континентальна (консервативно-корпоративна) модель, властива Німеччині, Франції, Австрії, країнами Бенілюкса; середземноморська модель країн Південної Європи; скандинавська (соціал-демократична) модель країн Північної Європи; британська (ліберальна) модель Великої Британії та Ірландії.

мадян в економічному житті. В цьому разі збереження високого рівня життя майже повністю залежатиме від ситуації на ринку праці, тобто від вже глобальної економічної кон'юнктури, яка, вочевидь, складається не на користь як середнього класу, так і мало захищених соціальних верств країн ЄС.

* * *

Становлення суспільства загального добробуту в країнах Західної Європи впродовж другої половини ХХ сторіччя мало величезний вплив не лише на суспільно-політичний і економічний розвиток регіону, а й позначилось на особливостях соціальної структури цих країн. Це, в свою чергу, викликало потребу в удосконаленні теоретичного інструментарію дослідження останньої, діставши вираження у доповненні традиційного класового аналізу підходами, що зосереджують увагу на індивідуальних особливостях налагодження соціальних зв'язків та міжособистісних мережах соціальної взаємодії. Цей процес супроводжувався концептуалізацією нової форми соціальної нерівності («нерівність багатства»), властивої суспільствам загального добробуту. Міцність позицій європейської соціал-демократії сприяла запровадженню такої моделі соціальної політики, яка дозволяла врахувати всі наявні соціокультурні зміни, а потужний економічний розвиток уможлилював забезпечення широких верств населення всіми необхідними соціальними благами. Проте економічні і політичні зміни останніх років та погіршення економічної кон'юнктури викликали потребу в перегляді європейської соціальної політики у бік її лібералізації («приватизація добробуту і безпеки»), внаслідок чого дістали вираження негативні тенденції в соціальній сфері. Попри те, що актуальні дискусії навколо оновленої моделі європейської соціальної політики покликані віднайти спосіб збереження набутого рівня соціального захисту, на першому плані перебувають питання економічного зростання і підвищення конкурентоспроможності економіки країн-членів ЄС. Такі зміни у порядку денному європейських інституцій дозволяють припустити, що в подальшому відбуватиметься загострення соціального питання, викликане поступовим відходом від соціальної політики загального добробуту, та посилення протестних настроїв серед мало захищених соціальних верств Європи.

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ТРЕНД УКРАЇНИ ЗА ЧАСІВ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОГО ТРАНЗИТУ

1

Актуальному періоду соціокультурного розвитку східноєвропейського регіону властива одночасність трансформації економічної, політичної і соціальної сфер діяльності. Між цими трьома сферами існує тісний взаємозв'язок, внаслідок чого нескординованість змін викликає негативний взаємовплив. Разом з тим шляхи формування східноєвропейських держав після розпаду соціалістичного табору можна розглядати як результат тривалого історичного процесу, внаслідок якого виникли і остаточно визначилися у своїх кордонах наявні державні утворення. Згідно з військово-податковою теорією виникнення держав у європейському регіоні впродовж останньої тисячі років склалася концентрична структура держав, що відрізнялися одна від одної специфічним співвідношенням ролі капіталу і примусу в їхньому формуванні. Як відзначає Ч.Тіллі, «величезні, пов'язані з географією Європи відмінності шляхів формування держави відображали, як по-різному розподілялися примус і капітал. У зовнішньому кільці (прикладом тут можуть бути Росія і Угорщина) недостатня концентрація капіталу і, відповідно, слабкий розвиток міст і капіталістів, засилля озброєних землевласників і боротьба з такими потужними завойовниками, як монголи, – все це надавало переваги правителям, які могли силою отримувати у землевласників і селян воїнів, не залучаючи до цього великих грошових коштів. Держави, що йшли шляхом інтенсивного примусу, брали собі у союзники землевласників і духовенство, закріпачували селян, створювали великі бюрократії і душили свою буржуазію»¹. Зазначені процеси, власно, і спричинили становлення

¹ Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства. 1990–1992 гг./ Пер. с англ. – М.: Территория будущего, 2009. – С. 269–270.

на теренах Східної Європи державних утворень з порівняно інтенсивним примусом, що істотно відрізняло їх від держав, виниклих на захід від Ельби.

Інше співвідношення між примусом і капіталом окреслювало альтернативні шляхи творення європейських держав, адже порівняно вища концентрація капіталу і більший вплив буржуазії створювали перешкоди для захоплення та/або посилення влади фахівців з примусу, не сприяючи виникненню великих бюрократичних ієрархій. Втім, шлях державотворення, ґрунтований переважно на високій концентрації капіталу, властивий деяким політичним утворенням Європи (міста-держави на кшталт Венеції чи Генуї, Нідерланди тощо), історично виявився винятковим, окреслюючи, радше, принципову альтернативу східноєвропейському державотворенню. «Магістральним» шляхом формування західноєвропейських держав можна вважати середній шлях або баланс між концентрацією примусу і капіталу (Франція, Велика Британія, Німеччина тощо), внаслідок проходження якого в регіоні виникла система схожих політичних утворень – національних держав. Зазначений баланс між примусом і капіталом уможливив становлення демократичних політичних режимів, яке передбачало співіснування трьох взаємопов'язаних процесів – (1) інтеграцію мереж довіри в публічну політику шляхом дезинтеграції ізольованих мереж взаємодопомоги завдяки утворенню системи соціальної підтримки, (2) ізоляцію публічної політики від категоріальної нерівності шляхом поширення всезагального виборчого права та нівелювання майнової нерівності населення та (3) ліквідацію незалежних центрів примусу з подальшим посиленням впливу громадян на публічну політику².

Таким чином, становлення і остаточно закріплення в країнах Західної Європи у другій половині ХХ сторіччя демократичних політичних режимів уможливлювалося не (с)тільки завдяки посиленню державних інституцій і розбудові централізованих адміністративних апаратів держави, а й завдяки тривалим змінам в публічній політиці цих країн та поширенню серед широких верств громадськості відповідної політичної культури, які забезпечили

² Тилли Ч. Демократия/Пер. с англ. – М.: Институт общественного проектирования, 2007. – С. 234–235.

афективну підтримку з боку населення демократичних інституцій та активну участь в суспільно-політичному житті. Враховуючи це, створення сприятливих умов для розвитку відповідної політичної культури можна вважати принциповим питанням для держав східноєвропейського регіону, від вирішення якого залежить доля подальших демократичних інституцій в ньому. Безпосереднім чином це стосується і питань, пов'язаних з поточними соціокультурними трансформаціями східноєвропейських країн загалом, і України зокрема.

Оскільки *дифузний* вимір легітимності демократичних перетворень, тобто афективна підтримка демократичних інституцій і зразків поведінки з боку населення регіону, чи навряд встигла сформуватися за цей, порівняно короткий період, існує небезпека остаточної втрати первинного кредиту довіри до влади, наданого владним інституціям під час здобуття незалежності³. Вочевидь найближчим часом легітимність державних інституцій ґрунтуватиметься не на специфічній для усталених демократичних політичних режимів афективній підтримці з боку громадян, а на *селективній* легітимності, побудованій переважно на економіко-політичних досягненнях державної влади. Позаяк цей різновид легітимації перебуватиме в принциповій залежності від вдалої трансформації економічної системи, брак успіхів у цьому напрямку зробить процес визнання громадянами владних інституцій довготривалим і переривчастим.

З іншого боку відсутність належної демократичної культури та досвіду демократичного урядування в Східній Європі створюватиме небезпеку для відновлення авторитарних форм правління, до яких населення регіону ставиться із значно меншою пересторогою ніж населення країн розвинутої демократії. Не випадково, як свідчать дані «Європейського соціального дослідження» 2005–2007, східноєвропейці помітно менше за жителів Західної Європи виступають проти партій недемократичного спрямування: «Серед

³ Меркель В. Ограничения и шансы демократической консолидации в посткоммунистических обществах: Восточная и Центральная Европа в сравнении/// Современная немецкая социология: 1990-е годы/ Пер. с нем. – СПб.: Социологическое общество им.М.М.Ковалевского, 2002. – С. 663.

українців у 2005 році лише 36% погоджувалися, що партії, які виступають проти демократії, треба заборонити (у 2007 році – 38%), тоді як у країнах Західної Європи такої думки дотримується переважна більшість громадян»⁴.

«Сучасне українське суспільство, – наголошує В.Степаненко, – є «напівконтрактним» суспільним устроєм, у якому досить велику роль відіграють неформальні клієнтурні відносини на кшталт «патрон-клієнт». Хоча контрактні відносини та верховенство права ще не є основними соціетальними регуляторами, наше суспільство вже пододало як наївно-романтичну фазу морально-звичаєвих відносин, характерних для домодерних суспільств, так і ідеологічно-доксичні форми суспільної регуляції радянської доби»⁵. Тому актуальним завданням виявляється деклієнтизація українських суспільних відносин, що парадоксальним чином неминує включає в себе утвердження культури контрактних взаємин між людьми, а відтак інституціалізацію відносин недовіри, скепсису та контролю (насамперед за владою) заради формування майбутньої громадянської культури довіри⁶. Інакше кажучи, йдеться про процеси дезінтеграції замкнених мереж довіри та подальшу інтеграцію, принаймні часткову, їх до публічної політики, що потребуватиме кардинальних ціннісно-нормативних трансформацій.

Проте перехід до нових цінностей і форм облаштування суспільно-політичного життя зазвичай зіштовхується з проблемами світоглядного ґатунку. На думку французького демографа і соціолога Е.Тодда, «перехідний період на першому етапі породжує істерію навколо антропологічних цінностей. Розрив з минулим, провокований модернізацією, викликає зворотню реакцію – утвердження в ідеологічній формі традиційних сімейних цінностей. Ось чому всі ідеології перехідного періоду певною мірою є фунда-

⁴ Головаха Є., Горбачик А. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007 роки. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – С. 127.

⁵ Степаненко В. Від виживання до цінностей самовираження в Україні: проблеми соціокультурної трансформації// Якість життя в Україні: час жити і час виживати. – К.: ВІРА «Інсайт», 2003. – С. 31.

⁶ Там само. – С. 33.

менталістськими, інтегрістськими. <...> Потім криза згасає. Поступово з'ясовується, що всі антропологічні системи з певним розривом у часі руйнуються внаслідок підйому індивідуалізму, зумовленого розповсюдженням писемності. І зрештою виникають елементи демократичної конвергенції»⁷.

До того ж модернізаційні процеси на східноєвропейських теренах мають свої особливості, адже вони розпочалися вже достатньо давно. Радянську добу, безумовно, слід розглядати не просто як період радикальних соціальних потрясінь, а й як цілеспрямовану, ґрунтовану на високій концентрації примусу в руках держави модернізацію всього суспільного життя регіону. Проте впродовж радянської доби попри кардинальні зміни в соціальній структурі та попри розповсюдження писемності, сама модернізація супроводжувалася консервацією традиційно-колективістських систем цінностей. Через це модернізаційний процес відбувався в умовах тлумлення зазвичай супроводжуваних його процесів індивідуалізації. Тому для актуального, пострадянського перехідного етапу визначальним стало те, що минуле, до якого апелюють місцеві консерватори, фундоване фактично радянськими, за висловом А.Вишневського «консервативно-модернізаційними», цінностями, проте з використанням домодерних, дорадянських соціокультурних реалій (традиційна українська селянська культура). Парадоксальним тут є те, що головним носієм консервативної ідеології стала генерація тих українських гуманітаріїв та інтелектуалів, яка отримала чи не найбільший зиск від радянської модернізації, розірвавши внаслідок уможливленої радянською владою вертикальної мобільності зв'язок з традиційним соціокультурним типом. До того ж уявна реанімація цього зв'язку в актуальних ідеологічних побудовах консерваторів, втім, не супроводжувана реальним поверненням до традиційних, домодерних форм зайнятості та життя, ще більшою мірою загострює проблеми міжгенераційної трансляції цінностей та налагодження відносин взаємопорозуміння між представниками різних генерацій.

Тенденція до зростання символічної, ґрунтованої на інтелектуальній праці, складової актуального суспільно-політичного і

⁷ Todd Э. После империи. Pax Americana – начало конца/ Пер. с фр. – М.: Междунар. отношения, 2004. – С. 64.

культурного життя спонукає привернути увагу до тих соціокультурних зрушень, що спостерігаються у пострадянський період серед самих українських інтелектуалів – соціальної верстви, яка відіграє принципову роль в поточних соціокультурних процесах, піддаючи ревізії та переосмисленню історико-культурний спадок і таким чином здійснюючи кадрування колективної пам'яті суспільства.

Втім, слід відзначити, що розгляд і узагальнення своєї власної історико-культурної спадщини завжди має метанаукове підґрунтя. Кадрування колективної пам'яті відбувається шляхом селекції, визначення і конституювання найбільш значущих складових історичного досвіду, оскільки принципова відмінність пам'яті від історії полягає не стільки у тому, що відрізняє істину від ілюзії, скільки у наявності в ній тих елементів минулого, що є цікавими і значущими сьогодні. Пам'ять тримається інтересу, ґрунтованого не стільки на знанні, скільки на ідентичності. Таким чином, переосмислення свого історичного минулого здійснюється, виходячи з певних соціокультурних домінант, які, так би мовити, «розставляють наголоси» у сприйнятті і оцінюванні наявного соціокультурного та історичного матеріалу.

Метанауковим підґрунтям переосмислення і ревізії української соціокультурної ідентичності є поточні суспільно-політичні перетворення, що виступають не лише загальним тлом, на якому розгортаються зазначені процеси, а й виявляються опосередковувальними чинниками їх сприйняття, що налаштовують певну «оптику», реалізуючи в такий спосіб відповідну стратегію бачення та відображаючи актуальні соціокультурні диспозиції агентів інтелектуального виробництва. Проте неперепутна політична заангажованість постає специфічною формою онтологічної заангажованості інтелектуалів як таких, тому та чи інша версія інтерпретації власних історії, культури чи суспільства відображає, хай і симптоматично, певні світоглядні й, часто-густо, політичні уподобання.

Це значною мірою стосується і розповсюдження в українському суспільно-політичному житті популістських гасел. Такі поняття як «народ» або «народне» (народне мистецтво, народна релігія, народна медицина) служить передусім ставкою в боротьбі між інтелектуалами. В політичному полі у інтелектуалів є мож-

ливість грати на двозначностях самого слова народ (народні маси, робітники і селяни, нація, етнос). Як зазначив П.Бурд'є, «різні уявлення про народ постають, таким чином, як трансформовані (в залежності від цензури і норм, що набувають вигляду, властивому кожному полю) вираження засадничого ставлення до народу, яке залежить від позиції в полі фахівців, і – ширше – в соціальному полі, також від траєкторії, що привела до цієї позиції»⁸.

В українському контексті така гра на двозначностях пов'язана передусім з різними тлумаченнями слова «народ», яке дозволяє по-різному, в залежності від політичного контексту, інтерпретувати його: «народ» як трудящі, доміновані верстви, протиставлені правлячій верстві (марксистські і популістсько-народницькі тлумачення), «народ» як етнос, представники однієї етнічної групи, протиставлені іншоплемінникам (націоналістичні та етнократичні тлумачення), «народ» як демос, сукупність громадян незалежно від етнічного походження і соціального стану (державне політико-громадянське тлумачення). Така множинність інтерпретацій уможливорює застосування слова «народ» шляхом *стягування* альтернативних полів значень, що дозволяє конструювати політичні опозиції гібридного ґатунку, нав'язуючи в такий спосіб політичній мобілізації дещо специфічну логіку – демос мобілізується: а) за протиставленням українці/ не-українці (практика, поширена в націоналістичному таборі); б) за протиставленням доміновані / домінуючі (практика, поширена серед «лівої» опозиції). В кожному з цих випадків адресатом виявляється «народ», втім, репрезентований як етнічна спільнота або як трудящі, що водночас дозволяє сегментувати демос, парадоксальним чином наголошуючи на демократичності, а відтак легітимності цих конструкцій.

Схожі проблеми властиві й терміну «нація», який має щонайменше два тлумачення: перше (громадянське-державне) наполягає на неспецифічності етнічної складової, позаяк ґрунтоване на громадянській приналежності; друге (етнонаціоналістичне), навпаки, наполягає на визначальності етнічної приналежності. Ці відмінності також провокують змішування понять в поточних політичних практиках, що дозволяє інтерп-

⁸ Бурд'є П. Назначение «народа» // Бурд'є П. Начала / Пер. с фр. – М.: Socio-Logos, 1994. – С. 222–225.

ретувати національне як етнічне, в перспективі стверджуючи необхідність досягнення етнічної гомогенності. Додатковим чинником, що ускладнює використання цього терміну в українському контексті є те, що в засадничому нормативно-правовому документі – Конституція України (11 ст.) – застосоване саме етнічне тлумачення терміну нація, але далі по тексту документа похідні терміни – національний, національна тощо – навпаки, мають суто політичне значення: Національний банк України, Рада національної безпеки і оборони та ін. Це вимагає послідовного розведення цих понять, позаяк окреслені змішування значень виявляються найнебезпечнішими чинниками політизації етнічної приналежності, що загрожує витісненням поза межі національного (в політико-державному розумінні) тих громадян, які визначають себе представниками інших, недомінантних етнічних груп. Водночас це свідчить про істотні дискурсивні й практичні обмеження у використанні терміну «нація» та її похідних, зокрема, «національної ідеї». Тобто, якщо на першому кроці (декларативному), поняття «національна ідея» містить у собі, як стверджують, певний консолідаційний потенціал, то вже на другому (практичному) – коли постане необхідність конкретизувати заходи, сприятливі для шуканої консолідації, дістане вираження незбіг в інтерпретаціях цього поняття, що загрожуватиме вже досягнутій консолідації. Зрештою, виявляється дуже мало ймовірним, що узвичаєне розуміння похідного від нації терміну «національність», що застосовують у державних дискурсивних практиках, зокрема у переписі населення, дозволить швидко змінити уявлення про націю як про політичну спільноту, а не як про спільноту етнічну.

2

Життєвий досвід переважної більшості мешканців постсоціалістичних країн загалом пов'язаний із соціалістичним минулим, що має неабиякий вплив на уявлення, способи інтерпретації суспільно-політичного життя і преференції громадян. Якщо взяти до уваги особливості цього життєвого досвіду і ціннісно-сміслову «навантаження» радянського урядування, то слід відзначити, зокрема, таке.

Найважливіша в соціалістичних країнах модель урядування відображала дуже специфічний тип раціональності. На відміну від представницьких моделей влади, де невеличкі групи людей отримували шляхом виборів можливість керувати державою, народна модель, властива соціалістичним країнам, передбачала більш рухливий і мінливий зв'язок між елітою і широкими верствами. Вже соціальне походження комуністичного керівництва й ідеологічні настанови щодо правил і процедур рекрутування політичних еліт свідчили про існування дуже специфічних форм вертикальної соціальної мобільності, не властивих країнам Західної Європи. Наприклад, впродовж 1917–1989 років серед представників вищої партійної еліти (члени Політбюро, Оргбюро, Секретаріату ЦК) вихідців з робітників було 26,4%, із селян – 35,2%⁹. Наприкінці існування СРСР поступово зростала доля вихідців із службовців, проте «народне» походження переважало. Враховуючи це соціокультурні відмінності між елітою і широкими верствами були мінімальні, що, в свою чергу, відбивало специфічні нормативні настанови і очікування щодо поведінки представників владних верств. Як відзначає М.Риклін, народна модель ґрунтована на своєрідній логіці, відмінній від нормативної логіки легального представницького панування. Влада тут «не зводиться до легальності, яку використовують як сферу обґрунтування, вона пряма, безпосередня, стратегічна і суперечлива з точки зору будь-якої нормативної логіки. <...> Такого ґатунку моделі найприродніше «відчувають себе» в стихії протиріччя, фетишизуючи лише саму рухливість, створюючи собі як прикриття цілий феєрверк складно зв'язаних між собою обґрунтувань (в них дістає вираження, зокрема, утопізм такого типу влади щодо своїх можливостей, тому значення цих легітимацій важливе, і потужність ідеології як інституції перебиває її роль як системи ідей)»¹⁰.

Ідеологія народної моделі передбачає високу соціальну гомогенність населення – вважається, що «нагорі» перебувають

⁹ Вишневский А. Серп и рубль: Консервативная модернизация в СССР. – М.: ОГИ, 1998. – С. 192.

¹⁰ Рыклин М. Террорологии. – Тарту – Москва: Эйдос, 1992. – С. 57.

висуванці з робітничо-селянських соціальних верств з властивою їм управлінською та господарською логікою. За цих умов проблеми економічного зростання і загалом виробництва не розглядалися безвідносно до проблем контролю і підпорядкування, тобто виробництво як таке було лише окремим, не автономним елементом загальної логіки контролю, де визначальну роль відігравали інші чинники, зокрема, соціальне походження керівника, його трудовий шлях тощо. Трудові колективи перетворювалися на осередки контролю, виховання, соціалізації молоді, а невідокремленість всіх цих процесів в цьому типі раціональності сприяло переплетінню формальних і неформальних відносин. Така культурна особливість після руйнування формальних зв'язків разом із соціалістичною інфраструктурою спричинила посилення неформальної складової та в деяких випадках закріплення соціальних зв'язків за допомоги відносин родинної або квазіродинної (наприклад, кумівство) спорідненості.

Соціалістична політична еліта являла собою замкнене утворення, яке володіло власними навчальними закладами і мережею неформальних зв'язків. Втім, владна система не була такою унітарною, як це передбачалося панівною соціально-політичною доктриною. Партія, адміністративна бюрократія, ради тощо являли собою додаткові сегменти, не жорстко скоординовані між собою. Наприклад, військова еліта відрізнялася від еліти господарської. Попри обов'язкову приналежність до комуністичної партії, що являла собою спільний знаменник політичної еліти, помітні відмінності між різними елітними угрупованнями відігравали важливу роль. За умов зростання добробуту населення така сегментована еліта могла зберігати свою владу, але, коли темпи економічного зростання зменшилися і припинилися, нестабільність почала зростати. Подальший перехід від соціалістичної економіки до капіталістичного господарства підсилював конфліктність всередині еліт, що, власне, і призвело до розпаду блоку соціалістичних держав Східної Європи. Сьогодні можна виокремити, принаймні, дві групи постсоціалістичних країн актуальна тенденція розвитку яких демонструє явні відмінності – відносно стабільні політичні режими країн Центрально-Східної Європи (Польща, Угорщина, країни Балтії та ін.) та напівавторитарні або конфліктні політичні

режими країн колишнього СРСР (Білорусь, Російська Федерація, Україна), де авторитарні преференції населення підживлюють боротьбу політичних еліт за всю повноту влади або провокують перманентні політичні конфлікти з нульовою сумою. Формування нової політичної еліти за таких умов дещо ускладнюється. Вона ще остаточно не сформувала своєї інституційної структури, перебуваючи у вигляді замкнених мереж довіри – мережі ділових партнерів, родичів, клієнтів і друзів. Ці групи впливу являють собою специфічні лобі-коаліції, які зосереджують свою діяльність на досягненні таких цілей – отримання субсидій з державного бюджету, отримання державних гарантій кредитування, отримання податкових пільг, експортних та імпорتنних квот, участь у приватизації, доступ до перерозподілу енергоносіїв тощо. За таких умов лобювання, спрямоване на отримання персональних пільг, дедалі більше перешкоджає законодавчому регулюванню та урядуванню¹¹.

Якщо соціокультурним ядром країн представницької демократії виступав, так званий, середній клас, то ця соціальна верства в країнах реального соціалізму також мала дещо специфічні ознаки, що загалом ускладнило постсоціалістичний транзит східноєвропейських країн. Сьогоднішні сподівання на середній клас, які поділяють представники політично активних соціальних верств і експертного середовища, часто-густо не приділяють належної уваги цій специфіці. Вочевидь, дається взнаки традиційна імпортозорієнтованість східноєвропейських інтелектуалів, коли поточна інтелектуальна робота значною мірою зводиться до іноді некритичного залучення європейських теоретичних моделей для пояснення власної соціокультурної ситуації. Проте попри неминучість імпорту такого ґатунку дедалі більше стає наявною потреба у, принаймні, уточненні та інтерпретації залучених теоретичних зразків з огляду на місцеві обставини. Зрештою, саме аналіз середнього класу має сприяти, зокрема, і рефлексивному самоаналізу східноєвропейських інтелектуалів.

¹¹ *Кивинен М.* Прогресс и хаос. Социологический анализ прошлого и будущего России/ Пер. с англ. – СПб.: Академический проект, 2001. – С. 68–75.

Отже, в країнах реального соціалізму не існувало середнього класу, ґрунтованого на відносинах власності. Дана обставина робить появу середнього класу в перехідний період дещо парадоксальною, адже вона передбачає планові, майже як за часів соціалізму, запровадження і «розбудову» цієї соціальної верстви. До того ж не лише соціальна структура та практичні орієнтації, а й економічний та адміністративний потенціал панівних верств залишається продуктом соціалістичної доби. Інакше кажучи, трансформації соціальної структури в Східній Європі мають розглядатися на тлі, де елементи соціалістичного запасу знань характеризують певним ступенем валідності, внаслідок чого становлення середнього класу слід розглядати в контексті трансформації тих соціальних верств, які потенційно могли б сформувати середній клас західноєвропейського зразка.

Втім, в розвинених капіталістичних країнах розрізняють старий і новий середній класи: старий середній клас складається з дрібних підприємців і фермерів (у вітчизняній термінології цю проблему розглядають в контексті проблем «дрібного бізнесу»), натомість новий середній клас складається з управлінців і представників експертного середовища. До нового середнього класу входять технічна інтелігенція та інтелектуали, тобто носії знання. Специфічним для цієї соціальної верстви є те, що вона використовує свої спеціалізовані знання для просування своїх інтересів та збільшення власної автономії. Новий середній клас, таким чином, володіє культурним капіталом, що дістає вираження в способах інтерпретації та відстоювання своїх власних інтересів. Будучи домінованою групою домінантного класу, тобто маючи вплив на виробничі процеси, але реально не володіючи власністю, середній клас поділяє низку критичних поглядів щодо суспільно-політичного життя, що робить його більш соціально активним і заангажованим в поточні політичні процеси. Водночас представники середнього класу мають дещо підвищені сподівання щодо своїх життєвих перспектив. Це є додатковим чинником, сприятливим для соціально-політичної активності.

М.Ківінен пропонує такий спосіб концептуалізації проблеми середнього класу східноєвропейського регіону, що бере до уваги його владні ресурси та форми організації «виробничих відносин»,

де ключову роль відіграватимуть професіоналізація і способи досягнення та утримання професійної автономії¹². Цей підхід дозволяє розглядати процес становлення середнього класу в контексті владних відносин. В цьому разі основою середнього класу є «всі типи професійної, науково-технічної, управлінської чи адміністративно-бюрократичної автономії незалежно від статусу в системі управління. До цієї групи слід віднести також людей, що виконують важливі адміністративно-технічні функції всередині установ»¹³.

Важливою особливістю східноєвропейської модернізації була нерозвиненість громадянського суспільства в тому сенсі, який надає цьому терміну Ю.Габермас¹⁴. Внаслідок цього публічне відстоювання своїх власних, зокрема професійних, інтересів різними соціальними групами наражалося на небезпеку застосування репресивних заходів з боку влади. Політична суб'єктивізація різних соціальних груп зустрічалася з явними перешкодами, діставши вираження у особливій політичній культурі радянської доби, якій були властиві, з одного боку, майже одностайні публічні прояви лояльності щодо наявних владних структур, а, з іншого, – витіснення протестних настроїв у тіньову сферу близьких міжособистісних стосунків та індивідуальних стратегій уникнення. Ідеологічні настанови не зустрічали будь-якого публічного спротиву, що відображало, зокрема, і слабку професійну автономію поля інтелектуального виробництва.

Загалом соціалістичний ринок праці функціонував не як ринковий механізм, позаяк керувався передусім політичними мотивами щодо питання розподілу робочої сили. За цих умов представники потенційного середнього класу були інкорпоровані у великі бюрократичні ієрархії, маючи обмежені можливості впливу на прийняття рішень. Разом з тим в деяких областях зайнятості спостерігалось перевиробництво фахівців, викликане неринковим способом організації виробничих процесів. Все це

¹² Кивинен М. Прогресс и хаос. Социологический анализ прошлого и будущего России/ Пер. с англ. – СПб.: Академический проект, 2001. – С. 117.

¹³ Там само – С. 135.

¹⁴ Див.: Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство/ Пер. з нім. – Львів: Літопис, 2000. – 318 с.

створювало додаткові перешкоди як для здобуття професійної автономії, так і для самоорганізації професійних груп тиску.

Слабка професійна автономія поля інтелектуального виробництва разом з плановим способом його організації призвели до поступового знецінення розумової праці і в матеріальному вираженні. Передусім це позначилося на позиціях нижчого шару «білих комірців», які перебували у порівняно гіршому матеріальному становищі ніж аналогічна група в капіталістичних країнах: матеріальна винагорода за працю була нижчою ніж у інших груп найманих працівників; часто-густо вони були позбавлені можливостей для кар'єрного просування, яке передбачало вступ до лав комуністичної партії; рівень задоволення працею в цій групі був низьким; соціальний статус був нижчим, ніж у кваліфікованих робітників, які займали порівняно привілейовані соціальні позиції.

Таким чином, напередодні розпаду СРСР позиції середнього класу в країнах реального соціалізму характеризувалися низьким рівнем професійної автономії, що, вочевидь, позначилося на гірших стартових умовах під час подальших соціально-політичних трансформацій. Брак ресурсів, необхідних для відстоювання своїх інтересів, зумовив низьку участь представників середнього класу в перерозподілі власності в 90-ті роки. Внаслідок цього виникла така соціальна структура, де середній клас складав дуже незначний прошарок.

Актуальне становище середнього класу в пострадянських країнах можна узагальнити, враховуючи низку соціокультурних параметрів, що відображають процес його подальшого становлення, таким чином:

По-перше, на відміну від підприємців та управлінців, які підтримують проект переходу до ринкової економіки і вже мають від його реалізації певні зиски, позиції представників середнього класу дещо суперечливі. Адже, з одного боку, їхнє матеріальне становище нестійке, вони найбільше постраждали від руйнування соціальної інфраструктури (охорона здоров'я, освіта тощо), проте з іншого боку якоїсь альтернативи неоліберальному проекту не висуюють. Вочевидь, дається взнаки низький ступінь усвідомлення власних інтересів та брак досвіду політичної самоорганізації.

По-друге, середній клас, зокрема представники інтелектуальної праці, успадковують історичну специфіку, усвідомлюючи себе продовжувачем місії інтелігенції зі всіма ідеологічними і практичними настановами останньої. Її традиційний етос меншою мірою, ніж у західноєвропейських інтелектуалів, пов'язаний з професійною компетенцією. Здебільшого своє завдання вона вбачала у відстоюванні загальних цінностей та боротьбі з недемократичною державою. Важливим елементом її самоусвідомлення є відстоювання народних інтересів. Таке народофільство, що дістає вираження у виступах від імені народу, створює принципову перешкоду для самовизначення – усвідомлення власної позиції в соціальній структурі та пошуку шляхів і способів відстоювання професійних інтересів.

По-третє, з огляду на культурні преференції і стиль життя, уявлення представників середнього класу явно контрастують зі стилем життя і уподобаннями найвпливовіших соціальних груп (підприємці, управлінці), які роблять наголос не на високу культуру, а на іноземні масові зразки з відповідними культурними атрибутами. Наявність культурного капіталу у представників середнього класу за умов відсутності відповідних професійних навичок і нестабільності матеріального становища не надає можливостей для успішного відтворення цієї соціальної групи.

По-четверте, слабкість середнього класу та відсутність інституціалізованих механізмів його самоорганізації унеможливають визначення і відстоювання специфічних для нього інтересів. Враховуючи актуальну історично-культурну тенденцію – зростання інформаційної складової у виробництві в рамках переходу до постіндустріального соціокультурного розвитку – специфічним інтересом середнього класу мали б стати посилення позицій властивих йому форм розумової праці (оплата праці, автономізація поля інтелектуального виробництва, створення сприятливих умов для професійного відтворення представників середнього класу тощо).

3

Ліберальний поворот як на Заході, так і на Сході Європи, попри збіг у часі й схожість типів аргументації, відбувається в різ-

них соціальних контекстах і з різними, хоча і схожими соціокультурними наслідками. Західним країнам загального добробуту він дозволяє завдяки наявній ринковій економіці та розвиненій системі соціального забезпечення зберегти свої позиції в центрі світової економічної системи. Зростання соціальної нерівності, що матиме місце через лібералізацію економіки та дерегуляцію ринків праці, тут відбуватиметься з порівняно меншими негативними наслідками, позаяк існують механізми компенсації у вигляді заходів матеріального перерозподілу. Останні дозволять при проведенні неоліберальних реформ пом'якшити тиск на малозабезпечені верстви населення, питома вага яких може помітно зрости. Натомість в постсоціалістичних країнах лібералізація заторкує рівень мінімального добробуту більшості населення, оскільки руйнує усталену етатистську структуру перерозподілу благ, адже рівень добробуту в державах реального соціалізму був помітно нижчим. Зазначена особливість свідчить про те, що за таких умов соціальна диференціація населення постсоціалістичних країн призведе до значно більшого зростання соціальної нерівності, позначаючись на подальших соціокультурних трендах різних соціальних груп.

Для прояснення останньої тези вартим уваги виявляється порівняння змін в соціальних структурах західноєвропейських країн з можливими змінами в соціальних структурах країн постсоціалістичних. Починаючи з кінця 70-х років дослідники соціальної структури і соціальних мереж в Німеччині не зафіксували будь-яких кардинальних змін в ступені соціальної інтеграції. Відзначають, радше, незначний абсолютний приріст дружніх відносин порівняно із сімейними і родинними зв'язками, що вказує на проникнення моделі лібералізації в ті соціальні групи населення, які раніше були інтегровані переважно в родинні відносини – жінки порівняно з чоловіками, представники робітничого класу, службовці низького рангу¹⁵.

Порівнюючи західноєвропейські та східноєвропейські країни, можна припустити, що на відміну від країн розвиненої демокра-

¹⁵ Дивальд М., Людике Й. Изменения в социальных сетях ФРГ и трансформация в Восточной Германии // Социальное неравенство. Изменения в социальной структуре: европейская перспектива / Пер. с нем. – Спб.: Алетейя, 2008. – С. 45.

тії в країнах постсоціалістичного транзиту існує значно більша небезпека соціальної дезаффіліції¹⁶. Причиною цього є як надзвичайно швидкі темпи соціальної диференціації, так і особливості самої соціально-історичної траєкторії постсоціалістичних країн. Дійсно, зростання соціальної нерівності відбувається тут значно швидшими темпами, ніж у країнах Західної Європи, де до того ж були відсутні такі потужні процеси соціального нівелювання і зрівнялівки у доходах і добробуті. Статистично вагома категорія населення вочевидь не встигає пристосуватися до таких радикальних змін. Разом з тим для переважної більшості громадян постсоціалістичних країн зазначені соціально-структурні зміни не знаходять свого ціннісно-сміслового виправдання, тобто не виявляються цілком легітимними. З огляду на характер приватизаційних процесів та на публічні скандали, що їх супроводжують, це є цілком зрозумілим.

Як вже зазначалося, індивідуалізація соціокультурних форм змушує переглянути традиційний спосіб аналізу соціальної структури, оскільки порушує питання щодо посилення стильових відмінностей між представниками однієї соціальної верстви. Тут виникає необхідність в урахуванні низки додаткових соціокультурних параметрів, що залишилися поза увагою класового аналізу. Виходячи з цього, виявляється плідним підхід, послідовники якого зосереджують увагу на дослідженні статусно-символічних ідентичностей та їхньої ролі у відтворенні соціальної структури.

Втім, термін «соціальний статус» також як і «соціальний клас» має кілька тлумачень. Задля конкретизації його змісту виокремлюють, принаймні, п'ять типів контексту. «По-перше, про статус говорять стосовно нерівного розподілу влади у суспільстві, в організації чи в групі. Володіти статусом – означає розпоряджатися певним обсягом влади, мати авторитет і вплив. По-друге, статус – це певна сума прав, обов'язків і можливостей, зафіксована головним чином у формальних соціальних і юридичних документах, але також і у звичаях та традиціях, що обслуговують

¹⁶ Дезаффіліція – розрив зв'язків із певною соціальною групою, втрата відчуття приналежності до неї. Докладніше див.: *Кастель Р. Метаморфоза соціального вопроса. Хроніка наемного труда*/ Пер. с фр. – Спб.: Алетейя, 2009. – 574 с.

практику спілкування і взаємодії. По-третє, статус – це характеристика наявних у індивіда або групи обсягів та асортименту товарів споживання і послуг. Саме в цьому сенсі соціологи кажуть про споживацький статус, або, разом з М.Вебром, про стиль життя. По-четверте, статус – це визнання, оцінка іншими, конкретне місце на шкалі поваги і авторитету, що приписане зовнішніми «інстанціями сприйняття». Всі чотири названих контексти М.Вебер вважав достатніми для опису таких спільнот, як статусні групи. По-п'яте, під статусом розуміють також вибір індивідами, групами чи організаціями якоїсь позиції, відношенням до тих чи інших аспектів життя, фактів, подій»¹⁷.

Отже, зайняти будь-який соціальний статус означає співвіднести себе з ним, визначити або ідентифікуватися, адже статусна позиція завжди передбачає і певний різновид практики, тобто свідоме і цілеспрямоване використання наданих статусом можливостей. З іншого боку, кожна статусна позиція, хоча б задля того, щоб відрізнятись від іншої, потребує специфічного символічного наповнення, що, дозволяє казати про статусно-символічну ідентичність як неодмінний елемент соціальної структури. «Символи приналежності запускають механізм ідентифікації, а також організують взаємодії на ґрунті схожих визначень ситуації, коли набуває чинності й починає діяти дотичний в цьому разі етикет, формуються очікування, спрацьовують стереотипи поведінки. Символи приналежності, окрім цього, використовують як ідентифікатори стану індивідів і груп у стратифікованому соціальному просторі»¹⁸. Звичайно, сьогодні між соціальним статусом і символами, що позначають його, не існує жорсткого зв'язку, що, до речі, уможливило своєрідну гру зі статусною символікою. Втім, в ситуаціях жвавої соціальної конкуренції чи конфлікту, коли виникає потреба у мобілізації соціальних груп статусно-символічні відмінності актуалізуються. Безпосереднім чином це стосується періодів радикальних соціальних трансформацій, які переживає східноєвропейських регіон.

¹⁷ *Макеев С.А., Оксамитная С.Н., Швачко Е.В.* Социальные идентификации и идентичности. – К.: Інститут соціології НАН України, 1996. – С. 55.

¹⁸ Там само. – С. 58.

Найбільш виразно роль статусно-символічних ідентичностей позначилася на соціокультурних процесах 90-х років, що було викликано кардинальним занепадом економічного життя та руйнацією соціальної інфраструктури радянської доби. За умов відсутності необхідних для успішного урядування ресурсів, браку відповідних демократичній політичній культурі знань, умінь і навичок суспільно-політичні процеси були позбавлені належного соціокультурного підґрунтя, що спричинило актуалізацію статусно-символічних ігор, внаслідок чого реартикуляція соціальних відмінностей часто-густо набувала вигляду демонстративного споживання (Т.Веблен)¹⁹, покликано компенсувати відсутність у «нових багатих» соціального авторитету та поваги з боку широких верств, та/або підсилення соціальної зв'язності за рахунок невеликих соціальних спільнот (сім'я, коло друзів), які за певних обставин перетворювалися на колективних суб'єктів економічної, соціальної чи навіть політичної дій.

До того ж формування нової соціальної неоднорідності, яку неможливо було виправдати за допомоги будь-якої суспільної ідеології, згодом призвело до структурації суспільно-політичного поля України не за ідейно-політичним, а радше за культурними та регіональними ознаками. Соціокультурні відмінності, властиві різним регіонами країни, стали своєрідним критерієм, згідно з яким розподілялися політичні преференції громадян. Політизація питань мови, тлумачення подій минулого є безпосереднім проявом цього процесу. Вочевидь, далася взнаки неоднорідність соціокультурного ландшафту України²⁰, адже явно виражена екзогенна зональність останнього, тобто історичне тяжіння різних регіонів до різних зовнішніх політичних і культурних центрів впливу, спричинила становлення іноді несівмірних в межах єдиного політичного простору політичних орієнтацій, що загрожувало цілісності держави. Відбулась, так би мовити, інтеріоризація геополітики у внутрішньополітичні процеси України. Разом з тим суперечливість, постійні коливання зовнішньополітичного курсу та загальна

¹⁹ Веблен Т. Теория праздного класса / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1984. – С. 108–134.

²⁰ Див.: Фадєєв В. Регіональний вимір суспільно-політичних процесів в Україні // Український соціум. – К.: Знання України, 2005. – С. 527–541.

невизначеність державної політики ще більше посилили недовіру широких верств до державних інституцій.

З огляду на це, цілком зрозумілим стали зміни у ставленні індивідів один до одного, позначаючись на ступені довіри до свого життєвого оточення. За даними соціологічного моніторингу «Українське суспільство» 1992–2008²¹, проведеного Інститутом соціології НАН України, найвищі показники довіри (за п'ятибальною шкалою) зафіксовано стосовно сім'ї та родичів – 4.6, колег і церкви – 3.5, співвітчизників і сусідів – 3.4, армії – 3.0. Всі інші, а це – суд, міліція, прокуратура, уряд, президент, політичні партії, податкова міліція, Верховна рада, підприємці, банки – отримали менше 3 балів. Такий брак довіри до державних інституцій, за винятком армії, свідчить про зорієнтованість громадян у розв'язанні своїх життєвих проблем передусім на своє безпосереднє оточення. Інакше кажучи, зберігається, якщо не посилюється, замкненість мереж довіри та їхня ізольованість від публічної політики, що, вочевидь, негативно позначається на становленні демократичних інституцій.

Попри те, що, починаючи з 1999 року, дістали вираження поліпшення оцінок соціального самопочуття та зміна орієнтацій з пасивно-споживацької на активно-діяльнісну, вони не супроводжувалися якісними макроекономічними змінами. До того ж експортозорієнтованість української економіки ставить під загрозу підкріплення цієї позитивної динаміки за умов радикальної зміни глобальної кон'юнктури, що відбуватиметься під час економічної кризи. Цілком очікуваними в цьому зв'язку виявляються значні відмінності між ціннісними установками громадян України та мешканців інших європейських країн. Як свідчать соціологічні порівняння, проведені в рамках «Європейського соціального дослідження» 2005–2007 років українському населенню властива більша зорієнтованість на цінності збереження, ніж на відкритість до змін. Натомість, більш низкою є цінність доброзичливості й більш високою цінність влади. До того ж такі установки характерні для всього населення, незалежно від соціального статусу. Відмінності спостерігаються, радше, в регіональному вимірі.

²¹ Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992–2008: соціологічний моніторинг. – К., 2008. – 85 с.

Згідно з дослідженням В.Магуна і М.Руднева, «за середнім значенням фактору «Відкритість змінам – Збереження» всередині України спостерігаються *статистично значущі відмінності тільки між Заходом і Центром*. ... Відрізняється і порівняльне становище різних частин України стосовно інших країн, включених до дослідження. *Найбільш схожими* на жителів інших країн мешканці Західної України – їхні середні оцінки за цим фактором не відрізняються від середніх оцінок жителів 18 європейських країн (з 23, що беруть участь у зіставленнях) – Бельгії, Швейцарії, Чехії, Німеччини, Естонії, Іспанії, Фінляндії, Франції, Великої Британії, Угорщини, Ірландії, Люксембургу, Нідерландів, Норвегії, Польщі, Португалії, Словенії і Словаччини. Навпаки, *найменш схожі* на жителів інших країн мешканці Центру України – вони не мають значущих відмінностей за цим фактором з жителями лише трьох країн – Греції, Ірландії і Польщі. Жителі Півдня і Сходу посідають в цьому відношенні проміжне становище: жителі Півдня не відрізняються від населення 10 країн (Греції, Чехії, Естонії, Іспанії, Фінляндії, Франції, Ірландії, Люксембургу, Польщі та Словаччини), а жителі Сходу – від населення 13 країн (Бельгії, Греції, Чехії, Естонії, Іспанії, Фінляндії, Франції, Великої Британії, Угорщини, Ірландії, Люксембургу, Польщі і Словаччини)²².

Судячи із соціологічних даних та поточних економічних тенденцій, можна очікувати подальше посилення ролі родинних і дружніх мереж, що вказує на неутрайбалістський тренд у зміні соціальної структури. Не випадковим в цьому зв'язку виявляється негативна динаміка в установках громадян стосовно представників інших етнічних і національних груп. Як відзначає Н.Панина, «в масовій міжнаціональній свідомості дорослого населення України продовжує зберігатися високий рівень східнослов'янської відособленості, національного ізоляціонізму і ксенофобії. ... Представники більшості національностей сприймаються як «чужі» і «витісняються» масовою свідомістю за межі України»²³. Перевага

²² Магун В., Руднев М. Жизненные ценности населения: сравнение Украины с другими европейскими странами // Украинское общество в европейском пространстве. – К., 2007. – С. 269–272.

²³ Панина Н. Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в Украине // Социология: теория, методы, маркетинг – 2005. – № 4. – С. 42.

надається представникам тих етнічних груп, з якими жителі України вже мають досвід тривалого історичного співіснування. Авторка припускає, що в основі такого національного ізоляціонізму покладені архаїчнотрадиціоналістські ціннісні орієнтації, породжені доміантною сільською культурою вихідців із села. Разом з тим, наявна динаміка демонструє зниження толерантності й зростанням ізоляціоністських та ксенофобських установок, особливо після 2001 року. Те, що така тенденція продовжуватиметься і надалі, дозволяє припустити порівняно вища поширеність цих установок серед молоді²⁴. З огляду на актуальні соціокультурні зміни в напрямку посилення ваги інноваційної та інформаційної складової, широке використання архаїчної і традиціоналістської емблематики в поточному суспільно-політичному житті свідчить про політизацію етнічності, особливо в західних регіонах країни, що відображає ухил в бік локалістського успільнотнення та збереження авторитарних настроїв населення. Втім, судячи з поточної політичної ситуації та соціокультурних відмінностей між регіонами прихід до влади авторитарного лідера здається малоімовірним, проте цілком ймовірним виявляється збереження авторитарної стилістики у наявних політичних лідерів, електорат яких до того ж чітко локалізований за регіональною ознакою.

Проте останніми кількома роками в соціальній структурі України потроху діставала вираження позитивна динаміка, посилення якої уможливило б, так би мовити, «амортизацію» вищезазначених негативних процесів у ціннісних установках громадян. Як відзначає О.Симончук: «По-перше, незважаючи на те, що «базовим класом» українського суспільства ще залишається нижній середній клас, впродовж останніх чотирьох років (написано в 2006 році – *Прим. В.Ф.*), спостерігається важлива позитивна динаміка, а саме: частка суб'єктивного середнього класу зростає, частка ж нижчого класу, навпаки, знижується. Свідчить це, ймовірно, як про поступову стабілізацію економічної системи, так і про продуктивну суб'єктивну адаптацію населення до нових соціально-економічних умов. ... По-друге, для представників різних соціальних класів провідними критеріями ідентифікації соціального статусу є дохід, рівень освіти і соціальне походження, зна-

²⁴ Там само – С. 43.

чущими виступають також різні аспекти трудового статусу та культурні чинники»²⁵.

Щоправда, виникають цілком виправдані сумніви щодо продовження окресленої тенденції в короткостроковій та середньостроковій перспективі за умов посилення світової економічної кризи, оскільки остання загрожуватиме Україні як дестабілізацією експортноорієнтованої економічної системи, так і погіршенням матеріального стану, а відтак і суб'єктивних оцінок населенням свого життєвого становища. Скоріше за все в Україні спостерігатиметься подальше поглиблення соціальної диференціації, яке до того ж супроводжуватиметься закріпленням соціально-статусних відмінностей та виокремленням різних соціокультурних трендів. Посилення майнового поділу між громадянами України позначатиметься на їхніх можливостях і соціокультурних орієнтаціях – на доступі до певних каналів комунікації і споживанні культурних благ. Зокрема, це стосуватиметься так званого «цифрового поділу», тобто можливості, доступу та зорієнтованості користуватися цифровими засобами комунікації²⁶. Як свідчать дані соціологічного моніторингу «Українське суспільство 1992–2008», в 2008 році 56,7% населення України не вміло і ніколи не користувалося комп'ютером, вміли й іноді користувалися 28,3%, а постійно користувалися лише 13,8% населення. Більш показовими є дані про використання інтернету: 68,2% опитаних ніколи не користувалися і не мали потреби в цьому; 8,8% мали потребу, але не мали можливостей; 13,2% користувалися інтернетом вдома; 10,5% користувалися на роботі та 2,8% користувалися інтернетом в інтернет-кафе чи клубі. Враховуючи те, що інтернет являє собою альтернативне джерело доступу до культурної продукції,

²⁵ Симончук О. Статусні самооцінки населення України в порівняльному та часовому контекстах // http://www.i-soc.com.ua/institute/01_Simonchuk.pdf

²⁶ Проблема «цифрового поділу» дедалі частіше обговорюється як на міжнародному рівні, так і в окремих країнах. Див., зокрема, доповідь Департаменту торгівлі США щодо цієї проблеми: <http://www.ntia.doc.gov/ntiahome/net2/falling.html> та прийняту в липні 2000 року на саміті G8 на о. Окінава «Хартію глобальної інформаційної спільноти»: <http://www.iis.ru/events/okinawa/charter.ru.html>

можна зробити висновок, що лише незначна частина громадян має до нього доступ та схильна ним скористатися. Загалом лише 27,8% опитаних мали у себе вдома комп'ютер, при цьому 29,7% не мали в цьому потреби, а 21,3% не мали для цього можливостей. Окрім цього даватиметься взнаки і явно виражені регіональні відмінності у доступі до інтернет-мережі. Зокрема, за даними на січень 2009 року серед користувачів інтернет переважна більшість (58,56%) концентрувалася в київському регіоні. Найменша частка користувачів була в чернівецькому і житомирському (по 0,15%) та у волинському (0,16%) регіонах. Після Києва найбільша активність користувачів спостерігалася в одеському, дніпропетровському, донецькому, харківському, львівському, кримському і запорізькому регіонах (сумарна частка 30,56%). На решту регіонів припадало лише 10,42% користувачів²⁷.

Разом з тим впродовж пострадянського періоду відбулися значні зміни як в інфраструктурі культурних закладів, так і в особливостях споживання громадянами культурних благ. Згідно з даними офіційної статистики²⁸ протягом 17 років (з 1990 – по 2007 роки) спостерігалися такі процеси: зменшення накладів друкованих книжок з 170 млн. у 1990 році до 56 млн. в 2007, проте зростання їхнього розмаїття (з 7046 до 17987 видань); зростання кількості і накладів журналів та інших періодичних видань (зі 185 до 2420 видань та зі 166 млн. до 237 млн. друкованих одиниць); зростання кількості і накладів газет (зі 1787 до 2885 видань та з 25 млн. до 61 млн. друкованих одиниць); зростання середньодобового теле- і радіомовлення (з 60,1 в 1993 році до 519,1 в 2007 році годин телемовлення і з 112, 4 в 1993 р. до 433 в 2007 році годин радіомовлення); зменшення кількості публічних бібліотек (з 25,6 тис. до 20,8 тис.) та їхнього книжкового фонду (з 419 млн. прим. до 345 млн. прим.); зменшення кількості демонстраторів кіно/відео/фільмів (з 27,2 тис. до 3 тис.) та відвідування кіносеансів за рік (з 552 млн. до 18 млн.), щоправда з 2000 року в цій сфері спостерігається позитивна динаміка через розвиток кі-

²⁷ Дані наведені за : Глобальная статистика украинского Интернета. Январь 2009 // http://i.bigmir.net/index/UAnet_global_report_012009.pdf

²⁸ Зведені дані див.: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2006/cltr_rik/cltr_u/cltr_u.html

нопрокату. Показовим є те, що попри кількісне зростання театрів, концертних організацій та музеїв, загальна кількість відвідувань цих закладів менша, ніж у 1990 році.

Наведені дані засвідчують про зростання споживання громадянами культурної продукції масового вжитку, передусім за рахунок телебачення, радіомовлення, журналів і газет. При цьому спостерігається зменшення відвідувань публічних закладів та зорієнтованість до споживання культурної продукції вдома. Єдиним винятком є відвідування кінотеатрів, яке зростає впродовж кількох останніх років. Але, враховуючи те, що зі 153 кінострічок, що потрапили до українському масового прокату в 2008 році, лише 5 були українського виробництва²⁹, тут також має місце споживання іноземної культурної продукції. До того ж порівняно з 2007 роком у 2008 відбулося помітне зменшення кількості прокатних картин (з 188 до 153), не зважаючи на те, що прибутки від кінопрокату продовжували зростати, хоча і значно меншими темпами ніж раніше. Можливим поясненням цього є реакція ринку прокату на адміністративне зобов'язання дубляжу кінострічок українською, що сталося у лютому 2008 року, внаслідок чого через зростання витрат на дубляж помітно зменшився прокатний репертуар³⁰. Інакше кажучи, пряме адміністративне втручання у споживання культурної продукції своїм безпосереднім наслідком мало зменшення розмаїття на кіноринку, що, вочевидь, спричинить посилення пошуку альтернативних джерел доступу до культурної продукції, передусім завдяки інтернет-мережі. Проте саме в цьому випадку згадуваний «цифровий поділ» позначатиметься на культурних уподобаннях.

Втім, зазначений соціокультурний поділ відбивається не лише на відмінностях у доступі до культурних благ, а й відображається на просторовій мобільності різних соціальних верств, зокрема, на специфіці відпочинку під час відпустки. За даними соціологічного моніторингу впродовж досліджуваного періоду (1992–2008) спостерігалися такі зміни у проведенні вільного часу опитаними гро-

²⁹ Дані по українському кінопрокату див.: <http://spreadsheets.google.com/pub?key=pSbCsgySJ04Utwib8SM6nHQ>

³⁰ Аргументи на користь цього твердження див.: <http://man-suit.livjournal.com/141064.html>

мадянами: якщо у 1992 році лише 11,4% не мали відпустки, то в 2008 році таких вже було 37,8%; серед тих, хто відпустку мав у 2008 році 25,3% провели її вдома, 10,2% гостювали у родичів і знайомих, 8,4% відпочивали в курортному місці в Україні без путівки (з путівкою 3,7%), 6,6% провели відпустку за містом, на дачі і лише 0,9% відпочивали за кордоном (у 1992 році за кордоном відпочивало 2% опитаних). Разом з тим, додатковою роботою під час відпустки займалися 5,2%. З огляду на ці дані, можна стверджувати, що просторова мобільність більшості населення України надзвичайно низька. Кількість тих, хто відпочивав за кордоном протягом останніх 8 років коливалася між 0,5 – 0,9 %, що, безперечно, є низьким показником, який, проте відображає дуже невтішну тенденцію – зростання і закріплення нерівності щодо просторової мобільності населення. Схожа ситуація спостерігається і щодо трудової мобільності: попри те, що 74,1% вважають, що в їхньому населеному пункті важко знайти роботу відповідної кваліфікації та з достатнім заробітком, а 38,8% опитаних вважають, що в їхньому населеному пункті важко знайти будь-яку роботу, шукає роботу за його межами дуже незначна частка. Зокрема, це стосується і тимчасової роботи за кордоном, досвід якої в 2008 році мали лише 13,7% респондентів, а планують поїхати на заробітки за кордон тільки 6,2%. Для переважної більшості громадян, що зіштовхується з проблемою працевлаштування, просто не має можливості виїхати за кордон чи навіть працевлаштуватися за межами свого населеного пункту. Таке просторове «закріплення» ще більше посилює локалістські орієнтації та культурні уподобання, оскільки мінімізує шанси змінити спосіб свого життя та зміцнює узвичаєні погляди на нього.

Загалом в культурному житті спостерігається співіснування, принаймні, двох соціокультурних трендів: перший пов'язаний із зростанням доступу до альтернативних джерел інформації та із споживанням транслокальної культурної продукції за умов браку привабливого вітчизняного культурного продукту, другий – із усталеним ще за радянських часів споживанням поширюваних каналами масової інформації (теле- і радіомовлення) зразків масової культурної продукції. Зосередженість державної влади здебільшого на збереженні традиційних і навіть домодерних зразків української культури чи навряд здатна істотно вплинути на наявні

способи споживання культурних благ і задоволення культурних потреб пересічними громадянами. Навпаки, така спрямованість державної культурної політики часто-густо призводить до застоювання неадекватні регулятивних заходів на кшталт прямого адміністративного втручання у споживання культурної продукції. Інакше кажучи, чисельно невеличка, але порівняно заможніша та освіченіша за більшість, частина населення дедалі більше залучається до транслокальних комунікативних мереж, що відображає її більшу зорієнтованість на транснаціональні культурні зразки, натомість переважна більшість залишається зорієнтованою на споживання культурної продукції, поширюваної вітчизняними ЗМІ. Спроби державної політики регулювати ці процеси важко назвати вдалими, особливо якщо взяти до уваги зазвичай примусовий характер цих спроб та збереження ролі примусу в урядуванні. Так чи інакше паралельне співіснування цих трендів уможлиблюється завдяки як тривалій соціокультурній інерції, пов'язаній із істотним погіршенням матеріального становища більшості населення, а відтак і браком коштів на споживання культурної продукції, так і з відсутністю виваженої культурної політики з боку державної влади, яка розраховує за допомоги збереження і розвитку традиційної культури досягти суспільної консолідації. Проте самий характер державного управління у сфері культури та відсутність належної уваги до нових соціокультурних реалій, робить «запаралеленість» цих соціокультурних трендів неминучим, а спроби подолати соціальну і культурну диференціацію за допомоги лише адміністративного втручання марними.

* * *

Трансформація соціальної структури українського суспільства за умов постсоціалістичного транзиту, зокрема становлення середнього класу європейського зразка, зустрічається з низкою проблем як внутрішнього, так і зовнішнього ґатунків. Сама слабкість цієї соціальної верстви та відсутність у неї усвідомлення і бачення своєї ролі в поточних соціокультурних процесах роблять його подальші розвиток і навіть існування вкрай проблематичним. Це, в свою чергу, дозволяє припустити, що у майбутньому саме доля середнього класу визначатиме характер нової соціальної структури

та тип соціокультурного розвитку, адже наявні тенденції окреслюють таку перспективу, згідно з якою поглиблення соціальної диференціації може призвести до перетворення країн східноєвропейського регіону, зокрема і України, на країни «третього світу». Це, вочевидь, найгірший сценарій розвитку подій, адже він передбачає скасування тих соціокультурних досягнень, що так болючо здобувалися впродовж ХХ сторіччя – порівняно високий рівень освіти, розвинена соціальна інфраструктура, канали вертикальної мобільності тощо. Такий сценарій розвитку, зрештою, має призвести до становлення такої соціальної структури, де керівні та визначальні функції матиме чисельно невеличка соціальна група, яка отримує можливість привласнювати і використовувати для власних потреб більшу частину додаткової вартості, тримаючи під контролем головні важелі державного управління. З іншого боку, соціальна диференціація безпосереднім чином відобразиться і на культурних уподобаннях, поглиблюючи соціокультурні відмінності між різними верствами населення. Небезпечним в цьому разі є те, що соціокультурний поділ позначатиметься на зростанні відмінностей у ціннісно-сміслових орієнтаціях та ідентифікаціях, неспівмірність яких посилюватиме відцентрові тенденції суспільно-політичного життя.

СОЦІАЛЬНИЙ РЕАЛІЗМ І ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНІЧНОСТІ

1

В теоретичній площині складності з розумінням і концептуалізацією етнічних і національних процесів пов'язані з проблемою *реалізму соціальних груп*, котра, втім, заторкує також низку суспільствознавчих проблем, навколо яких впродовж ХХ сторіччя точилися жваві дискусії. Зокрема, більшість дискусій про державність так чи так стосуються питання про нації. Але нація виявляється не просто аналітичною, а й передусім практичною категорією, що відіграє важливу роль в процесі державотворення і урядування. Проте, існування нації на практиці сприймається як даність і не піддається жодним сумнівам, оскільки сприяє політичній мобілізації або, навпаки, уможливорює сепаратистські по суті процеси відокремлення та набуття політичної автономії чи незалежності певною соціальною групою. Нація постає як реальна сутність на кшталт речі, до якої можна доторкнутися, або/та як живий організм, що має певні поведінкові властивості. Такий присутньо субстанційний підхід, безперечно, привносить у розуміння національних і, загалом, соціальних процесів не властиві ним характеристики, внаслідок чого поширення організмійної метафорики та її застосування в суспільно-політичних практиках з метою мобілізації й консолідації соціальної групи надзвичайно ускладнює, якщо загалом не унеможливорює, критичне осмислення концепту «нація», безпосереднім чином позначаючись і на розвитку соціальної теорії, покликаної якраз здійснювати перегляд і удосконалення наявного концептуального інструментарію.

Мабуть, є симптоматичним, що у вітчизняній суспільній науці проблема соціального реалізму навіть не була поставленою належним чином, не кажучи вже про її розв'язання, попри те, що розвиток соціальної теорії протягом останніх десятиліть відбувся

у напрямку критичного переосмислення впливу соціального реалізму на соціальну теорію і суспільно-політичну практику. Уникнення або, принаймні, скепсис щодо застосування організмійних метафор при концептуалізації соціальних процесів стало загальним місцем в суспільствознавчих дискусіях, які намагалися дистанціюватися від домінантного до кінця 60-х років структурно-функціонального підходу, пов'язаного передусім з роботами відомого соціального теоретика Талкота Парсонса. Зрештою, цей вчений сам визнавав вплив на його концепцію поширених у ті часи теорій систем, що застосовувалися, зокрема, в природничих науках і сприяли погляду на суспільство як на певну органічну цілісність з всіма відповідними теоретичними і практичними наслідками.

Зокрема, орієнтація на тлумачення соціальної дії в перспективі системного підходу вимагала застосування низки опозиційних розрізень, які мали стати елементами загальної концептуальної схеми. Одним з таких розрізень була опозиція між внутрішнім та зовнішнім середовищами живої системи, що, за визнанням Парсонса, «прийшла з біологічних джерел, а саме, від У.Каннона та Л.Хендерсона»¹. Згодом, дедалі більше привертаючи увагу до теорії Е.Дюркгайма та до його ідеї соціального середовища, цей «природничий» ухил Парсонс лише посилив. Так, ролі та функції, властиві підсистемі підтримки культурного зразка в системах дії, інтерпретувалися за аналогією генетичної спадковості, пропонованою свого часу біологом А.Емерсоном, внаслідок чого соціальна дія розумілася з точки зору відповідності чи невідповідності зазначеним ролі та функції, що виступали, так би мовити, складовими певного «генетичного коду» суспільної організації.

Розвиток соціальної теорії після структурного функціоналізму був пов'язаний, як вже зазначалося, зі спробами відійти від жорсткої реалістичної програми дослідження суспільних процесів. Ця тенденція посилилася і після відходу від теоретичних настанов структуралізму, поширеного свого часу серед етнологів і соціаль-

¹ Парсонс Т. О теории и метатеории // Теоретическая социология: Антология: В 2 ч. – М.: Книжный дом «Университет», 2002. – Ч. 2. – С. 54.

них антропологів². В цьому зв'язку постструктуралізм був лише першим кроком цього відходу, що поставив під сумнів принципові структуралістські припущення щодо сутності соціальних процесів і природи соціальних груп.

Попри жваву критику і тривалі дискусії, що відбувалися впродовж 60–80-х років, теоретичний підхід, властивий структурному функціоналізму, виявився прийнятним для (пост)радянського суспільствознавства, оскільки загалом збігався із соціоцентричним баченням суспільних процесів, властивим марксистській політичній доктрині. Звичайно між структурним функціоналізмом і марксизмом існують принципові відмінності, але ці підходи мають спільні риси у розумінні суспільства як певної системної цілісності, на кшталт організму. Не випадково, що сам Талкот Парсонс неодноразово відвідував з лекціями СРСР, будучи одним з небагатьох західних дослідників, положення концепцій яких, щоправда, уникаючи безпосередніх посилань, застосовували в своїх теоретичних побудовах (пост)радянські суспільствознавці.

На вітчизняних теренах за радянських часів субстанційне бачення соціальних процесів ґрунтувалося на специфічній інтерпретації соціальної структури, концептуалізація якої перебувала у центрі уваги соціальних теоретиків. Проте цій концептуалізації був властивий погляд на соціальну структуру як на сукупність певних соціальних груп, що виступали суб'єктами суспільно-історичного процесу. Соціальна структура, таким чином, виявлялася результатом реконструкції відносин між по суті іншими конструктами на кшталт групових інтересів чи класової свідомості. В цій теоретичній перспективі просто було неможливо уникнути натуралізації соціальних груп, які поставали немов речі, що існують незалежно від свідомості теоретика. До того ж таке, типове для радянських часів, «накладання» теоретичних конструкцій на суспільну практику позначалося і на розумінні етнічних процесів, які намагалися регулювати, виходячи з розуміння етнічної групи

² Слід відзначити, що структуралістські реалістичні настанови і до сьогодні зберігають свою привабливість для українських етнологів і етнографів, певною мірою модифікуючи положення розробленої за радянських часів Ю.Бромлеем та його школою теорії етносу, також ґрунтованої на жорстких реалістичних засадах.

(у (пост)радянській термінології – національної групи) як певного суб'єкта колективної дії.

З іншого боку, популярність структурного-функціоналізму серед вітчизняних суспільствознавців уможливила швидку і безболісну відмову від марксистської теорії й перехід до здавалося б більш теоретично респектабельної і політично безпечної через своє західне походження концепції Парсонса. Проте принциповим тут виявляється те, що розуміння і дослідження суспільних процесів на структурно-функціональний кшталт поділяє з підходами радянським часів кілька спільних рис, зокрема і соціальний реалізм, підданий наступниками Парсонса обґрунтованій критиці. На жаль, цей перехід на засади структурного функціоналізму певною мірою заблокував і законсервував розвиток соціальної теорії на пострадянських теренах. Поодинокі випадки застосування інших, виниклих як критика структурного функціоналізму підходів, не змінюють загальної картини, не кажучи вже про вплив цих підходів на суспільно-політичну практику та урядування, де і без того слабе теоретичне «навантаження» припадає виключно на долю структурного функціоналізму³.

Отже, перегляд теоретичного інструментарію дослідження етнічних та національних процесів пов'язаний з певними труднощами, зумовленими як теоретичними, так і практичними обставинами. Якщо перегляд загальних підходів в соціальних науках просувався доволі швидко і незворотно, то для застосування нових підходів в дослідженні етнічних груп і національних спільнот виникли додаткові складності, викликані часовим збігом з процесами політичної дезінтеграції і розпадом соціалістичного табору та становленням на його теренах незалежних держав. Останній процес спричинив закріплення реалістичних поглядів, що були покладені в основу суспільно-політичної консолідації та сприяли мобілізації громадян навколо (етно)національних програм

³ Про стан соціальної теорії на пострадянських теренах див: *Биков А., Гавриленко С.* Російська соціологія: автономія под вопросом // *Логос.* – 2002. – № 2. Автори передусім приділяють увагу розвитку російської соціальної науки, проте через схожість процесів і наявність багатьох спільних рис їхні інтерпретації і оцінки виявляється слухними *mutatis mutandis* і для ситуації, що склалася в суспільствознавчих дисциплінах в Україні.

розвитку. Ясна річ, далася взнаки не тільки і не стільки недорозвиненість вітчизняної суспільствознавчої думки, скільки загальна спрямованість провідних політичних сил, які із зрозумілих причин не були схильні вдаватися до складних теоретичних побудов, надаючи перевагу швидким і простим тлумаченням. Внаслідок цього можна спостерігати певну нерівномірність у відході від реалістичного бачення соціальних процесів. Зокрема, соціологія набагато більше за етнологію, не кажучи вже про етнополітологію, просунулася цим шляхом. Політичне «навантаження» питання про природу і сутність нації стало значною перешкодою, оскільки створювало розрив між теоретичними розробками дослідників, які достатньо швидко удосконалювали свій дослідницький підхід, та поширеними у широкому загалі поглядами реалістичного ґатунку, підживлюваними ЗМІ, ідеологіями певних політичних сил та націоналістичними рухами в постколоніальних та посткомуністичних країнах. В згаданих країнах реалістичне бачення нації залишається дуже впливовим, проте створює істотні перешкоди для просування цих держав в демократичному напрямку.

Таким чином, з одного боку, реалістичне розуміння нації поділяють носії націоналістичної ідеології та національно скеровані дослідники. Такий погляд на націоналізм є виразником прагнення до автономії та незалежності, що вказує на суто практичне і навіть прагматичне його підґрунтя. Нації розуміють на кшталт осіб – суб'єктів, здатних до цілеспрямованої колективної дії. Попри те, що подібні прояви наївного реалізму в академічних дослідженнях етнічних і національних процесів зустрічаються доволі рідко, на посткомуністичних теренах вони набули неабиякого поширення з другої половини 80-х. Безперечно, вони, попри, а можливо і через свою теоретичну спрощеність, виявилися сприятливими для державотворчих процесів в нових незалежних державах, що з'явилися після розпаду соціалістичного табору, адже погляд на етнічну групу як на суб'єкта державотворення легітимізував виникнення нових національних одиниць. Проте сьогодні послідовна реалізація цього підходу на практиці сприймається з підозрою навіть його носіями, оскільки створює небезпеку подальшого розпаду виниклих на пострадянських теренах національних утворень. На жаль, це не стимулює активного перегляду і удосконалення теоретичного інструментарію дослідження етнічності, а свідчить, радше, про не-

послідовність та/або явну політичну заангажованість прибічників соціального реалізму. Так чи інакше їхній позиції властива двоїстість або половинчастість – практична реалізація доводиться лише до певної межі (створення національної держави), після чого вимоги прибічників етнонаціоналістичних поглядів, що виступають від імені міноритарних груп всередині держави, кваліфікують як сепаратистські й нормативно не виправдані⁴.

Політична забарвленість питання про природу нації явно чи спроквола впливає і на самих дослідників, позначаючись вже на характері самого запитування. Як відзначає Р.Брюейкер: «Численні дискусії щодо нації та націоналізму розпочинаються з питання: що таке нація? Це питання не є настільки теоретично наївним, як видається: саме наповнення цього терміна передбачає наявність сутності, що її слід визначити. Саме питання віддзеркалює реалістичну по суті віру в те, що «нація» є реальною сутністю певного типу, проте, можливо, є важкоосязною та складною для визначення»⁵. Принциповою перешкодою щодо прояснення цієї проблеми виявляється те, що категорії суспільної практики (політичні рухи, державне урядування тощо) змішуються з категоріями аналітичними, внаслідок чого реалістичні погляди прихильників націоналізму сприймаються дослідниками і відтворюються в соціальній теорії. Одним з найвідоміших авторів, працям якого бракує бажаного розрізнення між аналітичними і практичними категоріями, є Ентоні Сміт⁶. Проблема полягає у тому, що зазначене «нерозрізнування»

⁴ Типовий приклад – так зване «русинське питання», навколо якого точаться жваві дискусії щодо приналежності русинів до українців (русини як *субетнос* українців) або визнання їх «самостійною» етнічною групою (русини як окремий етнос).

⁵ Брюейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі/ Пер. з англ. – Л.: Кальварія, 2006. – С. 29.

⁶ Праці Е.Сміта впродовж 90-х років перекладалися в посткомуністичних країнах, зокрема і в Україні: Сміт Е. Національна ідентичність/ Пер. з англ. – К.: Основи, 1994. – 223 с.; Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху/ Пер. з англ. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 320 с. Це, безумовно, справило своєрідний ефект «підкріплення» реалістичного погляду як серед дослідників, так і серед ідеологів націоналізму.

наносить шкоду самому дослідженню, оскільки ускладнює аналіз виникнення, поширення і відтворення самих соціальних практик, ґрунтованих на націоналістичних засадах.

2

В зарубіжних дослідженнях не має загальноновизнаного терміну, за допомоги якого можна було б виразити словосполучення «етнічна група» чи «етнічна спільнота». Свого часу французькі антрополози запропонували використовувати як «робочий термін» слово «ethne», проте, як відзначив Дж. Де-Вос, «якщо хтось і намагається дати визначення «етнічної групи», виявляючи істотні характеристики цього утворення, він зрештою виявляє відсутність істотних характеристик, спільних для всіх груп, зазвичай позначених словом «етнічна»⁷. Слід відзначити, що це не є випадковим, як не є випадковою відсутність в нормативно-правових актах країн розвинутої демократії термінів, подібних до того, що набув неабиякого поширення в радянській та у вітчизняній пострадянській суспільствознавчій літературі. Зокрема, термін «етнос» є, дійсно, винаходом пізнього радянського суспільствознавства, який був покладений в основу державної політики СРСР в сфері міжнаціональних відносин. Проте така інституціоналізація етнічності відіграла згодом деструктивну роль для існування самого Радянського союзу.

Так чи так загальноновизнаного визначення етнічної групи не існує і чи навряд його можна дати з огляду на множинну відхилень від ідеального типу. Кількість таких відхилень можливо переважає кількість ідеальних випадків, що спонукає до більш виваженого ставлення до питання етнічної приналежності, не кажучи вже про її інституційне закріплення в законодавчих актах з метою регулювання міжнаціональних відносин.

Загалом сьогодні остаточно не вирішенні питання щодо ролі тих чи інших складових етнічної культури в процесі ідентифікації індивіда представником тієї чи тієї етнічної групи. Максимум, що залишається, так це використовувати визначення етнічної групи як робочого терміну, маючи на увазі, що в деяких випадках

⁷ Де-Вос Дж. Этнический плюрализм: конфликт и адаптация// Личность, культура, этнос: современная психологическая антропология. – М.: Смысл, 2001. – С. 232.

його зміст доведеться переглядати, уточнювати і удосконалювати. Коротко кажучи, робоче визначення етнічної ідентичності таке: етнічна ідентичність групи людей дістає вираження в суб'єктивному символічному використанні будь-якого аспекту культури з метою відрізнити себе від інших груп. Ці символи (знаки) можуть бути нав'язаними ззовні або продукованими зсередини. Етнічні ознаки (мова, одяг, їжа тощо) виявляються своєрідними елементами, що демонструють іншим, ким є людина і до якої групи вона себе відносить.

Проте, як не одноразово відзначали дослідники, перелік цих ознак не є стабільним і може варіюватися у дуже значному діапазоні. Додатковим чинником, сприятливим для цієї варіативності, є символічно-демонстративна природа таких ознак. Наприклад, мовна ознака для сучасних ірландців і шотландців відіграє, радше, роль специфічного етноідентифікаційного символу, позаяк використання ірландської і шотландської мови в повсякденному житті не відіграє тієї ролі, яку відіграє поширена в цих країнах англійська. Тому для того, щоб виявляти свою етнічну приналежність та відстоювати специфічну політичну позицію, навіть найрадикальнішу, не обов'язково повсякденно застосовувати і навіть вільно володіти мовою своєї етнічної групи. Звичайно такий стан справ здається вкрай неприємним для тих представників етнічних груп, що бездоганно володіють мовою своєї етнічної групи або професійно займаються дослідженням і збереженням етнічної спадщини. Це часто-густо спричиняє певні конфліктні ситуації і висування з боку професіоналів від етнічності певних політичних вимог, проте у тому випадку, коли зникнення етноідентифікаційних маркерів не спричинено активною асиміляційною політикою урядів, діяльність етнокультурних активістів обмежується суто просвітницькими заходами, щоправда, часто-густо супроводженими риторикою етноцентристського гатунку, які етноідентифікаційним ознакам надають визначального значення.

Враховуючи це, цілком виправданим є зростання уваги соціальних дослідників до процесів формування колективної ідентичності⁸ та ролі в останньому, так званих, суб'єктів середнього рівня,

⁸ Див.: Нойманн И. Использование «Другого»: Образы Востока в формировании европейских идентичностей/ Пер. с англ. – М.: Новое издательство, 2004. – С. 279.

тобто певних колективних активно-діяльних утворень (політичні партії, громадські організації та рухи, культурні товариства тощо), які виступають від імені соціальних, зокрема етнічних груп, з певними культурними ініціативами, а іноді й політичними вимогами. Щоправда, дослідники цих процесів зазвичай розглядають останні, скоріше, як певні соціально-політичні конструкції, не поділяючи реалістичних настанов їхніх провідників і зосереджуючись на механізмах утворення, шляхах і способах поширення цих конструкцій та на відповідних суспільно-політичних наслідках, що спричиняють вони в суспільному житті.

Специфічною ознакою етнічної ідентичності як різновиду ідентичності соціальної є її спрямованість у минуле. Це, звичайно, не є випадковим, а пов'язане передусім з тим, що етнічна приналежність ґрунтована на уявленні про спільне походження, яке так чи так вказує на подію минулого. Тому стосовно етнічної приналежності часто-густо використовують метафору «коріння», маючи на увазі принциповий зв'язок між минулим і сучасним. Така «вкоріненість» у минулому, зазвичай підкріплена чи іноді майже повністю фундована історіографічними реконструкціями романтичного штибу, вказує на переважно консервативну забарвленість етнічної ідентичності та на намагання етнокультурних активістів зберегти шляхом відтворення у часі усталених соціокультурних ознак. В цьому випадку наголос роблять на важливості традицій, етнічного коріння, а іноді і на згубність соціокультурних змін, здатних нібито зруйнувати чи нанести шкоду ідентичності та душевному здоров'ю людини, що за тих чи інших причин не зорієнтована на відтворення традиційних культурних зразків. На посткомуністичних теренах поширеність етноцентристського бачення цілком очікувана, оскільки невизначеність майбутнього і невпевненість індивідів у своїй долі запускає у дію компенсаторний механізм покладання на вже знайомі форми життєвих орієнтацій і практик.

3

Таким чином, визначення етнічної спільноти, а в науковій літературі застосовують термін «етнічна група», не є бездоганим. Річ у тім, що попри відповідність множині емпіричних випадків,

воно не позбавлене низки недоліків теоретичного і практичного ґатунків. Тому, не заперечуючи загалом усталеного визначення етнічної спільноти, слід відзначити, що воно створює принципові перешкоди для розуміння самого досліджуваного феномену та його місця в соціальних процесах. Визначення етнічної спільноти шляхом переліку ознак (мова, звичаї, територія, культура, самосвідомість тощо) блокує вирішення низки важливих питань: даючи ідеально типову модель звичайної емпіричної форми, дослідник, насправді, визначає наперед відбір тих чинників, які слід вважати значущими для генези, структури і функції таких спільнот.

До того ж застосування моделі ідеальної типової етнічної спільноти на практиці зіштовхується з низкою очевидних ускладнень. Зокрема, не існує однозначного добору ознак, за якими можна було б визначити етнічну групу, тобто емпіричні випадки часто-густо відхиляються від ідеальної моделі: індивіди, що вважають себе представниками етнічної спільноти, можуть мати або не мати шуканих ознак, внаслідок чого залишається нез'ясованим, які саме ознаки є обов'язковими, а які – ні. Єдиною ознакою, що може вважатися обов'язковою – є етнічна самосвідомість, тобто усвідомлення себе представником тієї чи тієї етнічної групи. Дійсно, це є мабуть єдиним критерієм, який може бути застосованим під час визначення наявності чи відсутності представників певної етнічної спільноти. Не випадково, що саме за цією ознакою здійснюється вимірювання наявних етнічних спільнот під час переписів населення як в окремих країнах, так і під час підрахунку етнічних груп у глобальному вимірі.

Проте використання етнічної самосвідомості як критерію визначення наявності представників етнічної спільноти створює нові проблеми, оскільки часто-густо усвідомлення себе представником тієї чи тієї етнічної групи виявляється вельми мінливим, не кажучи вже про закріплене в законодавстві демократичних країн право індивіда самостійно визначати себе представником певної етнічної спільноти. Інакше кажучи, етнічна самосвідомість не надає стовідсоткової можливості визначити які додаткові ознаки ми маємо враховувати в кожному емпіричному випадку – індивід, що визначає себе представником певної етнічної групи може і не мати всіх тих соціокультурних ознак, які зазвичай приписують цій групі (мова, звичаї, культура тощо). Наявність величезної кількості винятків

(англомовні ірландці, різномовні євреї, російськомовні українці та ін.) не дозволяє ототожнювати етнічну і мовну ідентичності, не кажучи вже про соціокультурне розмаїття, властиве сучасним урбаністичним суспільствам, в яких традиційні етнокультурні форми вже не відіграють визначальної ролі під час налагодження повсякденної комунікації. Зрештою, визначення себе представником однієї і тільки однієї етнічної групи не завжди збігається з мовною компетенцією індивіда, який може вільно володіти кількома мовами, тобто ставлення, дедалі більше схвальне через поширеність транслокальних комунікацій, до полілінгвізму індивіда не узгоджується з визнанням поліетнічності, адже переписи населення, що встановлюють кількість і розміри етнічних груп в державі, не фіксують множинних етноідентичностей, спричинених, зокрема, змішаними шлюбами та різними етноідентичностями батьків.

Разом з тим усталене визначення етнічної спільноти привносить у дослідження етнічності положення, що самі ще мають бути доведеними шляхом аналізу емпіричного матеріалу. Наприклад, воно передбачає, що межі між етнічними спільнотами є стійкими і незмінними, що спільноти виробляють і відтворюють свою ідентичність у відносній ізоляції одна від одної. В цьому випадку етнічна спільнота виявляється, свого роду, суб'єктом самотворення і самовідтворення, нагадуючи окремого самочинного індивіда, вона наслідуює у останнього його поведінкові ознаки, постаючи в такий спосіб самозамкненою і автономною. Зрештою, такий підхід сформував модель світу, що складається з окремих народів, які мають власні культури і організовані в спільноти і які можна описати у відриві від інших спільнот. Поширеність цього погляду на світ відбилася на науковій і юридичній, включаючи вітчизняні, термінологіях – міжнаціональні відносини, міжетнічні стосунки – в яких під час опису чи унормування етнічності застосовують спільнотне бачення останньої. Складається враження, що стосунки між особами, що усвідомлюють себе представниками різних етнічних спільнот, є відносинами між цими різними спільнотами, хоча залишається нез'ясованим питання – а чи відіграє етнічна належність у цьому конкретному випадку загалом будь-яку роль?

Втім, окреслене бачення етнічних процесів спричинене тривіальною помилкою, яка наявність специфічного усвідомлення себе представником етнічної групи, а відтак і наявність етнічної іден-

тичності та групи людей, серед яких ця ідентичність поширена, тлумачить не як результат дії множини чинників різного ґатунку (соціального, політичного, економічного тощо), а розглядає як вихідний пункт конституювання етнічної групи. Внаслідок цього результат тривалого суспільно-історичного процесу подають як визначальну характеристику групової організації. Етнічні спільноти змушені ідентифікувати за морфологічними ознаками культур, носіями яких є їхні представники. Культура в такий спосіб набуває невластивих їй історично ознак – вона постає як «двигун», активний суб'єкт соціально-історичного процесу попри те, що її визначальні характеристики, насправді, можливо реконструювати лише послідовно, разом із самим історичним процесом.

Альтернативним і, зрештою, більш обґрунтованим є таке розуміння етнічності, згідно з яким етнічна приналежність має розглядатися передусім в контексті етнічної ідентифікації, тобто тривалого і зазвичай суперечливого процесу формування, відокремлення, специфікації, генералізації та подальших стабілізації, а іноді й кристалізації культурних ознак, що виявляються значущими для самих представників цієї соціальної групи. До того ж самі ці ознаки відіграють різну роль в соціальних процесах. Деякі з них відіграють диференційну роль, дозволяють відокремити себе від представників інших культур, хоча і це відбувається лише за певних обставин – знову ж таки у значущих для самих суб'єктів ситуаціях. Інші ознаки відіграють роль фундаментальних ціннісних орієнтацій, проте неможливо наперед визначити для всіх життєвих ситуацій та всіх етнічних спільнот стандартний і обов'язків перелік таких ознак. Як відзначив свого часу Фредерік Барт, «етнічні категорії забезпечують організаційну оболонку, зміст якої в різних соціокультурних системах може наповнювати різні об'єми і форми. Вони можуть мати визначальний вплив на поведінку, а можуть і не мати; вони можуть бути поширеними на всі різновиди соціальної діяльності, а можуть бути релевантними лише в деяких її секторах»⁹.

* * *

⁹ *Этнические группы и социальные границы*. Социальная организация культурных различий. Сборник статей/ Под ред. Ф.Барта; пер. с англ. – М.: Новое издательство, 2006. – С. 16.

Підхід, що наголошує на визначальному характері етнічної ідентичності, дозволяє розглядати етнічні спільноти як залежні від широкого соціокультурного контексту соціальні групи, міцність і внутрішня динаміка яких спричинені зовнішніми щодо самої етнічності чинниками. Зокрема, не самі ознаки, а релевантність для самих індивідів цих ознак уможливають існування етнічної спільноти та її специфічну форму. Історична мінливість як самих ознак так і оцінки їхньої значущості індивідами відбиваються на організаційній формі етнічної спільноти та на ролі етнічної приналежності для її представників. Інакше кажучи, визначальну роль в існуванні етнічної групи відіграють не «об'єктивні» ознаки, які можуть бути встановлені зовнішнім спостерігачем та мати різну природу, а релевантність самого відокремлення, навіть якщо диференційних ознак бракує. Внаслідок цього в поле уваги потрапляє не певний перелік ознак, що має слугувати інструментом для відокремлення, а межа, яку активно підтримують і відтворюють впродовж тривалого часу представники групи.

В цій перспективі етнічність постає як історично продукт, виниклий внаслідок взаємодії множини чинників різного ґатунку, а не споконвічний, позбавлений історії первинь історичного процесу. Відмінності між різними соціальними групами також виявляються сформованими і закріпленими, проте знову ж таки мінливими і в жодному разі не вічними маркерами, що за певних соціокультурних умов опосередковують соціальну взаємодію. Потреба у відокремленні і як наслідок виникнення етнічної ідентичності власне і стають тим механізмом, що диференціює і відокремлює, інтегрує шляхом рекомбінації ознак, створює, зміцнює та зберігає межу між різними людьми. В цьому зв'язку виявляється важливим з'ясування причин виникнення потреби у такому протиставленні й подальшому відокремленні, що значною мірою модифікують характер соціальної взаємодії, провокуючи виникнення нових форм соціальної організації на ґрунті іноді неістотних відмінностей між людьми.

ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ЕТНОНАЦІОНАЛІЗМ В ПЕРСПЕКТИВІ СОЦІАЛЬНОГО КОНСТРУКТИВІЗМУ

1

Проблеми, що постають перед державною політикою в Україні в сфері міжнаціональних стосунків, не обмежуються суто практичними питаннями, а пов'язані також з низкою питань концептуального ґатунку. Вже самий вираз «міжнаціональні стосунки» вказує на певні складнощі у розумінні та концептуалізації, розробці й запровадженні державних регуляторних заходів, стосовних етнічних процесів. Йдеться передусім про своєрідний ефект субстанціалізації спільнот, який в теоретичному плані мабуть і може бути, зрештою, подоланий, проте в практичній, суспільно-політичній площині він відіграє і, вочевидь, відіграватиме і надалі політико-мобілізаційну роль.

Безперечно, в полі інтелектуального виробництва залишається можливість для досягнення порозуміння між дослідниками та виявлення оптимального тлумачення етнічності, оскільки воно охоплює дослідників, від яких вимагають і очікують належного рівня раціональності та рефлексії. Проте розуміння суспільно-політичних процесів пересічними громадянами не підпорядковано поширеним серед інтелектуалів епістемологічним стандартам. Внаслідок цього масові суспільно-політичні процеси, зокрема і способи самоусвідомлення і саморозуміння індивідів, надзвичайно віддалені від критеріїв наукової раціональності. Пересічний громадянин не має ні можливості, ні потреби піддавати сумніву свої усталені звички, а, враховуючи той посиленний тиск, що відчутний з боку засобів масової комунікації, та поточну політичну нестабільність, зайняти необхідну за цих умов критичну рефлексивну дистанцію щодо пропонованого ЗМІ образу національної та/або етнічної ідентичності він просто неспроможний. Тому особливої уваги набуває не лише удосконалення наявних теоретичних підходів щодо дослідження етнічності, а й

розгляд виниклих нещодавно та/або успадкованих від попередніх часів соціальних стереотипів, покладених в основу способів і стратегій концептуалізації й публічного позиціонування своєї (етно)національної тожсамості, поширених серед широких соціальних верств.

Отже, вартим уваги виявляється дослідження як теоретичної, так і практичної складової актуальних суспільно-політичних практик, пов'язаних з шуканими питаннями, тобто (1) виникає потреба у вивченні наявних, поширених серед науковців підходів щодо концептуалізації й аналізу національних і етнічних процесів та, з іншого боку, (2) вкрай необхідним стає аналіз повсякденних, усталених через регулярне відтворення і поширення в процесі соціальної комунікації стереотипізованих практичних схем, способів розуміння і оцінювання зазначених процесів, властивих широкому суспільному загалу. Виходячи з того, що між поглядами фахівців та пересічних громадян завжди існують істотні відмінності, а розвиток вітчизняного суспільствознавства впродовж останніх десятиліть відбувався під значним ідеологічним тиском, сприяючи закріпленню в дослідницькій практиці похідних від радянської політичної доктрини настанов, окреслені завдання є актуальними як в теоретичному, так і в практичному сенсі.

2

Розпад СРСР і, загалом, соціалістичного табору та формування на їхніх теренах нових держав надзвичайно загостило проблеми досягнення політичної стабільності та безконфліктного існування різних соціокультурних укладів за умов поглиблення інтеграції до світових комунікативних процесів. Зокрема, це стосується і цілої низки питань, пов'язаних з етнічною приналежністю, де останнім часом спостерігається посилення примордіалістських поглядів. Сприятливим для цього стала поширеність серед фахівців та широкого кола східноєвропейських інтелектуалів теорії етносу, розробленої в рамках радянського бачення і тлумачення етнічності та етнічних процесів¹. Цілоком очікувано відкидаючи радянські доктринальні під-

¹ Передусім йдеться про концепцію, розроблену і запропоновану Ю.Бромлеем, яка, будучи визнаною радянським керівництвом, була не лише покладена в основу державної політики в сфері «міжнаціо-

валини інтерпретації суспільного життя, суспільствознавці постсоціалістичних країн парадоксальним чином зберегли успадковану від радянських часів теорію етносу, на ґрунті якої власне і здійснювалася радянська державна політика в сфері міжнаціональних відносин. Субстанціалістські підвалини теорії етносу діставали вираження вже у концептуалізації етнічної групи як певного «соціального організму», сприяючи тлумаченню її як специфічної живої особини. Цей підхід, безперечно, узгоджувався з політичними настановами місцевих політичних еліт, внаслідок чого на зміну радянській комуністичній доктрині прийшла етноцентрична за змістом, проте радянська за своїм походженням теорія. Отже, спільною для радянського і пострадянського тлумачення етнічних процесів є колективістська, навіть спільнотна настанова. Якщо для радянської ідеології було властиво інтерпретувати соціальні процеси, виходячи з концепту «радянський народ» – нової соціальної спільноти людей, то пострадянські ідеології часто-густо розглядають суспільно-політичне життя, виходячи з концепту «етнічна нація» – єдиної, цілісної спільноти людей, яким властиві певні соціокультурні ознаки та наявність самосвідомості. Саме це і спричиняє поширення націоналістичних настроїв на посткомуністичних теренах, в деяких випадках призводячи до гострих соціальних конфліктів на етнічному ґрунті (Нагорний Карабах, події на Північному Кавказі, на Балканах, асиміляційна політика урядів в країнах Балтії тощо).

Окрім цього етнонаціоналістичні настрої на постсоціалістичних теренах були підкріплені поширенням впродовж другої половини 80-х – 90-х років низки альтернативних радянській теорій примордіалістського ґатунку, в яких етнічній приналежності також надавалося виключне значення. Щоправда, на відміну від соціоцентризму бромлейської теорії етносу, нові теорії апелювали або до біологічних первнів суспільного життя, або до ціннісно-культурних настанов, що відрізняли одну етносоціальну групу від іншої. Так чи інакше, пострадянський період виявився надзвичайно сприятливим для посилення етнонаціоналістичних настроїв. Як відзначив у зв'язку з поширенням ет-

нальних відносин», а й стала «обов'язковою» для всіх, хто займався дослідженням етнічних процесів. Див.: *Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. М., 1973; Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. М., 1983.*

нонаціоналізму в постсоціалістичних країнах Ж.Тощенко, «націоналістичні настрої небезпечні ще тому, що їх носії ретельно приховують свої справжні цілі та наміри. На поверхню виносять демагогічні роздуми про національну мову, про «знищену» національну культуру, що здатне на деякий час дезорієнтувати частину населення. Цим націоналістичним настроям сприяють і деякі паранаукові й антинаукові концепції й погляди, що широко поширювалися в ХХ ст. Для їхнього «наукового» обґрунтування залучають різні ідеї. Наприклад, позицію К.Юнга трактують як примордіалістську концепцію етнічності, згідно з якою етнічна (а відповідно, і культурна) ідентичність не конструюється, а успадковується. Такий підхід дає підстави казати про винятковість національного Я, слугує основою для протиставлення іншим народам, породжує етнічну напругу і навіть національні конфлікти»².

Отже, ставлення людей до «етнічного» стало наприкінці 1980-х років, так би мовити, радикально позитивним, але причиною цього стали не стільки визнання значущості етнічної ідентичності, скільки зовнішні – практичні і теоретичні – чинники, пов'язані з розпадом СРСР та з низкою проблем соціально-економічного і політичного ґатунків, що набули загострення на постсоціалістичних теренах. Суперечливі і невідрегульовані суспільно-політичні процеси, що мали місце на постсоціалістичних теренах, отримували однозначні тлумачення, коли перебіг поточних подій сприймають та інтерпретують здебільшого як різні варіанти досягнення незалежності, автономізації і суверенізації. Це повною мірою стосується і поглядів щодо ролі і місця в суспільному житті етнічної самосвідомості, яка за постсоціалістичних умов почала відігравати в соціальній практиці вельми специфічну роль.

По-перше, внаслідок втрати професійної, соціальної і культурної ідентичностей, характерної для радянських часів, на їхньому місці починає закріплюватися ідентичність етнічна. Вже наприкінці існування СРСР соціологічні дослідження виявили тенденцію до заміщення колишніх соціокультурних ідентич-

² Тощенко Ж.Т. Парадоксальный человек. – М.: Гардарики, 2001. – С. 201.

ностей (професійна приналежність, соціальний стан тощо) ідентичністю етнічною. Наприклад, в 1990 році бажання зрозуміти коріння своєї країни, свого народу виявили 28% респондентів, що посіло третє місце серед соціальних орієнтацій після намагання знати правду про минуле (91%) і бажання розширити свій кругозір (30% опитаних).

По-друге, набув поширення етноцентризм, внаслідок чого індивіди почали орієнтуватися при налагодженні міжособистих стосунків на представників передусім своєї етнічної групи, надаючи етнічній приналежності визначального значення порівняно з іншими ідентифікаціями. Внаслідок цього етноцентризм діставав вираження у забезпеченні переваг представникам своєї етнічної групи за допомоги різних засобів, включаючи і неправові: владні повноваження і економіко-фінансовий вплив стали зосереджуватися в руках представників певної етнічної групи, незважаючи на наявність чи відсутність у них відповідних ділових та особистих якостей.

По-третє, у стосунках між представниками різних етнічних груп набули поширення прояви етнофобії та нетолерантного ставлення. Безпосереднім проявом етнофобії стало заперечення для представників інших етнічних груп права на активну участь в житті певної країни та навіть права жити в ній. Поширення в публічному дискурсі слів «окупанти», «нацмени», «іноземці» щодо представників міноритарних та новоприбулих етнічних груп стало повсякденним явищем в постсоціалістичних країнах. В деяких випадках (країни Кавказу та Центральної Азії) етнофобія дістала вираження у створенні несприятливого життєвого середовища, моральному тиску, змушуючи представників інших етнічних груп полишати місце свого проживання³.

По-четверте, поширення етнонаціоналізму спричинило, так би мовити, внутрішню сегрегацію всередині самих етнічних груп за критеріями відповідності формам традиційної етнічної культури. Оскільки внаслідок посиленої асиміляційної політики, що супроводжувала радянську модернізацію, значна кількість індивідів позбувалася традиційних етнокультурних ознак (передусім знання і використання мови). Після розпаду СРСР і

³ Там само – С. 206.

здобуття його республіками незалежності ставлення до цих представників етнічної групи з боку тих, хто зберіг ознаки традиційної етнічної культури стало зверхнім. Зокрема, на українських теренах це дістало вираження впродовж 90-х років в дискусіях навколо змісту національної ідентичності. Симптоматично, що навіть ті з українських інтелектуалів, яких зазвичай сприймалися представниками ліберального підходу, використовували в полеміці розрізнення на «українців та малоросів», сприяючи, за висловом О.Гнатюк, «посиленню поляризації суспільства, поглиблення поділу на повноправних членів спільноти і кандидатів, котрі за відповідних умов можуть такими стати»⁴.

На підкріплення наївно реалістичного погляду на природу національних та етнічних спільнот вплинуло також поширення як в широкому соціальному загалі, так і серед дослідників концепцій конфлікту цивілізацій американського політолога С.Гантінгтона та популяризованих і надрукованих величезними накладками розвідок російського історика Л.Гумільова. Розуміння етнічності та етнічних процесів, пропоноване останнім, знайшло відображення у численних публікаціях його послідовників, потрапивши навіть до академічних словникових видань та до списку рекомендованої літератури у вузівських навчальних програмах. Проте зазначені концепції містять вкрай дискусійні положення і неперевірені припущення щодо природи етнічності та/або ролі культури у налагодженні відносин з представниками інших культур.

Зокрема, згідно з поглядами Л.Гумільова, людство слід розглядати як структуровану спільноту, яку складають суперетноси (західноєвропейський, мусульманський, російський та ін.), сформовані етносами (українці, французи, німці тощо). Етноси, в свою чергу, складаються з субетносів – дрібних груп в межах етносів (гуцули як субетнос українців чи гасконці як субетнос французів). Водночас кожному етносу властиве своє енер-

⁴ Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. – К.: Критика, 2005. – С.162 На сьогодні монографія цієї польської дослідниці є одним з найповніших оглядів дискусій, що точилися серед українських інтелектуалів впродовж кінця 80–90-х років навколо питань, стосовних національної ідентичності.

гетичне поле, сформоване внаслідок пасіонарного поштовху, заряд якого впродовж тривалого часу підживлює активність цієї соціальної групи. Таким чином, етноси відрізняються один від одного специфічним енергетичним зарядом, що передається каналами біологічної спадковості. Взаємодія між різними етнічними групами зумовлена знову ж таки енергетичними процесами, не підвладними усвідомленню⁵. Інакше кажучи, конфлікт чи мирне співіснування представників різних етнічних груп не може бути результатом свідомого вибору, навпаки, вони «запрограмовані» різницею в енергетичних потенціалах.

Очевидно, в цій концепції суспільно-історичний процес підпорядковується процесам біологічного ґатунку, проте твердження про наявність самих цих енергетичних потенціалів (зокрема, пасіонарності) є припущенням, не верифікованим науковими дослідженнями, не кажучи вже про виникнення проблеми визначення співвідношення між природним і соціальним в історичному процесі, яку Гумільов чи прихильники його концепції навіть не поставили. Втім, популярність цього підходу сприяла поширенню поглядів на етнічність як на біологічну властивість, що, вочевидь, толерувало етноцентричним поглядам, виправдовуючи їх шляхом редукції до неусвідомлюваних біологічних процесів. Причиною поширення цього підходу стало і те, що наприкінці існування СРСР він запропонував альтернативний радянському погляд на історичні процеси, а образний стиль викладу своїх думок на відміну від сухої мови академічних досліджень та неознайомленість вітчизняних науковців з провідними зарубіжними концепціями дослідження етнічності сприяли популяризації цієї концепції на пострадянських теренах.

Схожі причини вплинули і на популяризацію концепції конфлікту цивілізацій С.Гантінгтона. На початку 90-х років ХХ ст. цей автор висунув ідею, згідно з якою після розпаду радянського

⁵ Найвідоміша праця Л.Гумільова – рукопис «Етногенез и биосфера Земли» була депонований ще в 1979 році. Наприкінці 80-х – початку 90-х років розпочався видавничий «бум» книг цього автора. Були перевидані всі його роботи, надруковані раніше, та нові праці, написані вже для започаткованих кількома видавництвами серій публікацій. Наприклад, Bibliotheca Gumilevica Фонду «Мир Л.Н.Гумилева» в 15 т.

блоку і послаблення комуністичної ідеології замість соціальних конфліктів, ґрунтованих на ідеологічних засадах (передусім комуністичних і ліберальних), подальші конфлікти виникатимуть між різними цивілізаціями, які С.Гантингтон вважає головними суб'єктами історичного процесу⁶. Будучи прихильником цивілізаціоністського підходу (М.Данілевський, О.Шпенглер, А.Тойнбі та ін.), він також поділяє людство на великі історико-культурні масиви – цивілізації (китайська, японська, індуїстська, західноєвропейська, ісламська, російська тощо). Приділяючи увагу передусім сфері міжнародних відносин, Гантингтон стверджував, що надалі політичні конфлікти виникатимуть в тих геополітичних зонах та в тих державах, де співіснують представники різних цивілізацій, яким властиві відмінні погляди на світ, культуру, ідентичність, релігію тощо. Відповідно до цієї концепції мирне співіснування представників різних цивілізацій в одному просторі й часі дуже проблематичне через наявні у них соціокультурні відмінності. Пояснюючи в такий спосіб актуальні етнополітичні конфлікти (Балкани, Кавказ, Центральна Азія тощо), Гантингтон прогнозував подальше поширення конфліктів на соціокультурному ґрунті в міжцивілізаційних контактних зонах, що, втім, також спричиняло своєрідний ефект виправдання і «природності» цих явищ.

Звичайно, важко заперечувати той факт, що часто-густо соціальні конфлікти мають під собою соціокультурне підґрунтя, а культурні і релігійні відмінності іноді призводять до проявів нетерпимості. Проте концепція Гантингтона хибує надмірними узагальненнями і, так би мовити, «програмує» ці конфлікти. Проте завжди можна навести і протилежні випадки мирного співіснування представників різних етнічних груп чи релігійних спільнот в одному часі й просторі. До того ж ця концепція, якщо її покласти в основу урядування, може призвести до небажаних наслідків, сприяючи міжетнічній сегрегації та дискримінації за етнічною ознакою. Зрештою, вона в своїх принципових положеннях закріплює фаталістичні погляди на при-

⁶ Програмну статтю Гантингтона оперативно переклали ще на початку 90-х років. Див: *Хантингтон С. Столкновение цивилизаций?//* Полис. – 1994. – № 1.

роду етнічної і соціокультурної приналежності, що суперечить загальним уявленням про права і свободи людини. Окрім цього, цій концепції властиві й очевидні теоретичні недоліки – цивілізації в ній виступають не як певні соціокультурні масиви, сформовані з метою теоретичного узагальнення зовнішнім спостерігачем, який класифікує і каталогізує поширені в географічному просторі та історичному часі специфічні культурні риси, а як реальні суб'єкти історичного процесу і геополітичної напруги, що викликає низку зауважень і запитань: яким чином соціокультурні та етнокультурні відмінності набувають суб'єктних якостей? Яку роль відіграють в кожному конкретному випадку релігійна, етнічна, соціальна тощо приналежності? Який різновид приналежності відіграє найважливішу роль? Як ця роль співвідноситься з рівнем і типом соціокультурного розвитку тощо?

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що цивілізаційний підхід щодо аналізу соціальних процесів, зокрема етнічних і національних процесів, хибує на надмірні узагальнення і спрощення. Йому бракує виваженості оцінок і ясності теоретичних тверджень. До того ж він нав'язує специфічне бачення історичного процесу, сприяючи поширенню фундаменталістських поглядів і виправданню соціальних конфліктів. Проте, втрачаючи популярність серед західних дослідників міжнародних процесів⁷, ця концепція з ентузіазмом була сприйнята в посткомуністичних країнах та серед інтелектуалів азійських країн. Сьогодні її використовують здебільшого представники східноєвропейських і азійських культурної та політичної еліт з метою виокремлення і збереження власних соціокультурних укладів, яким, на їхню думку, загрожує зникнення внаслідок необмеженого впливу західної за походженням масової культури. Втім, і в цьому випадку

⁷ Будучи директором Інституту стратегічних досліджень ім. Дж. Оліна і обіймаючи інші державні посади, С.Гантингтон мав істотний вплив на стратегічне планування в Раді національної безпеки США і розробку зовнішньої політики цієї країни в 90-х роках. Проте на початку 2000-х років згадки про «конфлікт цивілізацій» зникають з офіційного дискурсу, поступаючись ідеологемам «боротьба зі світовим тероризмом» і «підтримка демократії в усьому світі».

важко уникнути субстанціалізації культури, яка в такий спосіб набуває суб'єктних рис.

Звичайно, розглядаючи і аналізуючи соціальні процеси в глобальній перспективі чи навряд можливо уникнути певних узагальнень, проте завжди виникає питання щодо їх доречності, адже ті ж самі суспільно-політичні явища, зокрема соціальні конфлікти, можна пояснити в інший спосіб, не застосовуючи цивілізаціоністських концептів. Наприклад, пояснення і розгляд міжетнічних конфліктів на Балканах чи Кавказі можна пояснити як результат неадекватних дій чи прорахунків відповідних урядів або певних політичних сил, які переслідували свої власні, локальні, жодним чином не пов'язані з логікою розвитку цивілізацій, інтереси. Разом з тим зазначені конфлікти загалом не заперечують можливість мирного співіснування представників різних етнічних груп і конфесій в одному життєвому середовищі.

3

Поширення на постсоціалістичних теренах наведених теоретичних підходів свідчить про існування комплексу проблем, пов'язаних з визначенням місця і ролі національної та/або етнічної ідентичності. Йдеться передусім про наявність в (пост)радянському теоретичному і нормативно-правовому інструментарії істотних категоріальних відмінностей від зарубіжних аналогів, що надзвичайно ускладнює не лише концептуалізацію та регулювання етнічних процесів, а й створює перешкоди для запровадження на вітчизняному ґрунті міжнародних норм. Ці відмінності дістають вираження вже у означенні центральних категорій, що застосовують в нормативних документах, стосовних цієї сфери.

На закріплення в законодавчій практиці цих відмінностей вплинули поточні суспільно-політичні трансформації на пострадянських теренах, що супроводжувалися державотворчими процесами та сподіваннями на політичну консолідацію на етнокультурному ґрунті. Але і в цьому разі радянський теоретичний спадок, а саме покладена в основу радянського законодавства теорія етносу, відіграв визначальну роль. Доктрина пролетарського інтернаціоналізму вже у самій своїй назві містила визнання існування національних спільнот і стверджувала необхідність нала-

годження справедливих відносин між ними. Проте концептуалізація характеру цих відносин мала ярко виражене марксистське забарвлення.

Радянська політична модель належить до моделей, так би мовити, «народного» типу, проте на відміну від моделі парламентської демократії органи державної влади створюються не шляхом демократичних виборів, а шляхом висунування з народних верств «найкращих представників». Визначальним чинником тут було соціальне походження і приналежність до комуністичної партії. Не випадково соціальне походження переважної більшості членів політбюро ЦК КПРС було робітничеселянським. Такий «народний» принцип селекції у формуванні органів влади позначався і на тлумаченні етнічності в радянському суспільствознавстві. Визнаючи існування різних етнічних (в радянській термінології – національних) спільнот, радянська офіційна доктрина репрезентувала етнічні культури як культури традиційного, домодерного ґатунку, сприяючи в такий спосіб консервації соціокультурних ознак етнічних груп. Водночас соціокультурна модернізація регіональних спільнот наштовхувалася на перешкоди, що діставало вираження в репресіях проти національної інтелігенції та русифікаційній політиці.

З іншого боку, вже на термінологічному рівні дістала вираження відмінність між (пост)радянськими та міжнародними законодавчими практиками. Передусім це стосується застосування терміну національність, яке у вітчизняній законодавчій практиці тлумачиться в етнічному сенсі: національні меншини, українська нація тощо (Конституція України 1996 року) на відміну від політичного тлумачення цього терміну (nationality) в міжнародному законодавстві, де нація є спільнотою громадян незалежно від етнічного походження. В останньому значенні в українському законодавстві використовують термін «народ» (преамбула Конституції України 1996 року). Разом з тим вітчизняна нормативно-правова термінологія не позбавлена протиріч, оскільки термін національний використовують і у суто політичному сенсі, як ознака державності – Національний банк, Національна академія наук, Рада національної безпеки і оборони тощо. Звичайно, це породжує плутанину і двоїстість у розумінні національності.

Проте означена проблема не є випадковою з огляду на те, що в українському суспільствознавстві та громадянській думці залишаються домінуючими радянські погляди на етнічність, оскільки в радянській політичній практиці ця двоїстість була також присутня. Специфічною для останньої була інституціалізація багатонаціональності, яка перетворила національність на фундаментальну категорію. Проте на відміну від європейської політичної практики, де національність, зрештою, набула державно-політичного тлумачення і через етнічну неоднорідність більшості європейських держав поступово втрачала зв'язок з етнічним походженням, інституціалізація національності в СРСР мала під-державний характер, тобто підпорядковувала національне державному, при цьому прив'язуючи національне винятково до етнічного ґрунту. Саме «створення» СРСР відбувалося шляхом укладання союзної угоди між різними національними державними утвореннями, внаслідок чого Радянський союз репрезентував себе як наднаціональну спільноту. Виходячи з цього кожній республіці СРСР надавався певний національний статус, хоча він мав мало спільного зі статусом незалежної держави. Національний в цьому випадку тлумачився у суто етнічному сенсі, що дістало вираження у застосуванні практик етнонаціонального федералізму та інституціалізації особистої національності.

З одного боку, радянська система етнонаціонального федералізму передбачала поділ території держави на певні національні території з різним ступенем автономії – союзні республіки, автономні республіки у складі союзної республіки тощо. Кожна із союзних республік, зокрема і Україна, мала ім'я окремої, домінуючої в кількісному вимірі національної групи. Попри задекларовані в радянському законодавстві широкі політичні права, фактично союзні республіки не мали можливості здійснювати повноваження, властиві національним державам. Це власне і спричинило тлумлення радянським керівництвом модернізації етнічних культур, що мала привести не тільки до їхнього розвитку, а й сприяла загрозливій для радянського режиму політичній консолідації місцевої еліти. Таким чином, формально СРСР сформувався як система пов'язаних національних юрисдикцій, але реальна політична практика полягала в постійному стримуванні їх розвитку. Інакше кажучи, СРСР не був антинаціональним за

своєю природою утворенням; радше, він був антинаціоналістичним за своєю практикою. Національне, попри своє офіційне визнання і навіть інституційне закріплення, позбавлялося всіх політичних властивостей, що провокувало потужні репресивні заходи з боку радянського керівництва проти етнічних політичних та культурних еліт.

Іншою принциповою складовою радянської державної політики в сфері міжетнічних стосунків було закріплення, так званої, особистої національності. Тут також була присутня двоїстість: з одного боку, радянська влада офіційно не заперечувала право людини на вільне визначення своєї національної приналежності й часто-густо гарантувало його, сприяючи в такий спосіб асимілятивній політиці, проте, з іншого боку, закріплення за людиною певної національної приналежності мало специфічні практичні наслідки – так чи так національна належність відігравала важливу роль під час просування людини кар'єрним шляхом, особливо у випадку зайняття певних керівних позицій. Не випадково, що національний склад представників найвищих ешелонів радянської влади не збігався за своїми пропорціями із загальносоюзним національним складом. Так серед членів Політбюро, Оргбюро і Секретаріату ЦК КПРС переважали росіяни – 41,7% росіян впродовж 1917–1991 років (75% в 1980–1989 роках). Представники інших національностей були представлені значно менше, а деяких загалом не було. Як відзначає А.Вишневський, «значною була перевага росіян в усіх союзних структурах – партійних, урядових, військових, наукових тощо. Нагадаємо, що йшлося про етнічних росіян, чий родовід нерідко ретельно перевірявся. В цьому сенсі критерії були жорсткішими, ніж їх собі уявляли дореволюційні російські шовіністи»⁸.

Втім, слід відзначити, що рекрутування регіональних еліт з представників місцевих національних груп також мало свої особливості. За радянських умов загалом дуже важко казати про існування центральної та регіональної еліт в сучасному сенсі, оскільки всі еліти як політичні, так і культурні були номенкла-

⁸ Вишневский А. Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР. – М.: О.Г.И., 1998. – С. 350–351.

турними, регіональні еліти значною мірою залежали від центру, провідниками політики якого вони були. Їхнє формування за спущеної згори національною квотою робило з них лише номінальних представників свого регіону – за схожістю у назвах. Це, радше, були партійні представники відповідної, місцевої національності, жорстко підпорядковані центральним партійним інстанціям. Водночас їхня національна приналежність згодом підсилила націоналістичний ефект особливо після розпаду СРСР і спроб регіональних еліт зберегти і закріпити за собою домінуючий політичний і культурний статус.

Націоналістична ідеологія, яка переслідувалася за радянських часів, виступила своєрідною альтернативою ідеології радянській і уможливила легітимацію колишніх комуністичних ідеологів на місцях. Україна після здобуття незалежності тут не була винятком, адже на початку 90-х націоналістична ідеологія пережила другий ренесанс. Враховуючи посилення репресій з боку радянської влади проте представників, так званого, «буржуазного націоналізму» з початку 70-х років, етнонаціоналізм сприймався мешканцями центральних і західних регіонів України як дійсно альтернативний і життєздатний політичний проєкт, причиною чого стала, зокрема, і радянська національна політика: тлумлення модернізаційних процесів в регіональних етнічних культурах, русифікація та інституціоналізація національності як визначального чинника. Таке романтичне сприйняття національності та визнання її визначального значення дістало вираження в спробах інституціоналізувати націоналізм як офіційну ідеологію. Насправді місцеві політичні еліти в цьому випадку не відійшли від бачення національних процесів, властивого радянській офіційній доктрині, що позначилось як на успадкуванні та інституційному закріпленні в нормативно-правових документах радянської термінології (тлумачення етнічного як національного, етнічна приналежність як національність тощо), так і на спробі, на щастя, невдалій, замінити в навчальних планах курс наукового комунізму курсом наукового націоналізму восени 1993 року⁹.

⁹ Докладніше про цю спробу. Див.: *Вистрицький Є.* Чому націоналізм не може бути наукою// *Політична думка.* – 1994. – № 2. – С. 30–35.

Отже, за радянських часів національність була не просто статистичною категорією, тобто одиницею соціального обліку під час переписів населення. Вона значною мірою відігравала роль правової категорії, впливаючи на визначення правового статусу людини. Будучи фіксованою в правових документах (паспорт, військовий квиток, національність батьків у свідоцтві про народження тощо) та всіляких анкетах, що заповнювалися під час прийому на роботу або вступі до членства в різних організаціях, офіційна національність впливала на життєві шанси людини в залежності від того, до якої національності він належав. Вона мала негативний вплив для представників деяких етнічних груп. Наприклад, представники єврейської національності мали невеликі шанси кар'єрного просування в партійній чи військовій сфері, що, зрештою, призводило або до асиміляції євреїв, змушених змінювати свою національність та прізвище з метою уникнення негативних наслідків, або до еміграції за кордон. За інших обставин належність до титульної (українець в Україні, узбек в Узбекистані тощо) національності автоматично надавала певні переваги.

Звичайно, така інституціоналізація національності, коли вона перетворювалася на правовий припис, суперечила фундаментальним настановам марксистсько-ленінської політичної доктрини, зокрема принципам пролетарського інтернаціоналізму. Із самого початку етнонаціональний федералізм був своєрідним компромісом, на який пішло більшовицьке керівництво під час утворення СРСР. З одного боку, створення республік за етнонаціональним принципом уможливило реорганізацію політичного простору на теренах колишньої Російської імперії, що не було випадковим. Після Версальського миру 1918 року такий самий принцип був застосований країнами-переможцями щодо території зниклої Австро-Угорської імперії. І. Валлерстайн каже про конкуренцію двох підходів мобілізації населення постімперських територій – вільсонівського і ленінського. Попри доктринальні відмінності між ними (лібералізм в першому випадку і комунізм – у другому) в основу обох був покладений етнонаціональний принцип. Конкуренція цих двох підходів впродовж 1917–1989 років на глобальному рівні визначала світовий розвиток під час деколонізації та утворення постколоніальних

країн, за вплив на які йшла гостра боротьба між двома наддержавами¹⁰.

Проте практичним наслідком такої інституціоналізації етнічності в СРСР було закріплення і узвичаєння визначальної ролі національної належності, що згодом призвело до поширення націоналістичних поглядів на посткомуністичних теренах. Якщо за радянських часів національна належність була інструментом міграційного контролю, сприяючи закріпленню людини за місцем проживання в республіках, титульна назва яких збігалася з особистою національністю, то після розпаду СРСР вона стала чинником, що провокував численні конфліктні ситуації. Причиною цього стало те, що застосування принципу національної юрисдикції ніколи не проводилося повністю, оскільки завжди була присутня невідповідність між національним складом населення та національною юрисдикцією, внаслідок чого статистично вагома частина населення належала до нетитульних національностей. Особливо гостро ця невідповідність постала в Російській федерації, де в деяких в автономних республіках представників титульної національностей була меншість.

4

Принцип етнонаціональної юрисдикції, застосований за радянських часів, та проведення політики особистої національності спричинили значні політичні наслідки, незворотнім чином вплинувши на етнічні процеси. Йдеться передусім про конструювання етнічних груп згідно з радянським державним поглядом на етнічні процеси та про подальше закріплення й узвичаєння цих радянських конструкцій та практик. Головним інструментом при цьому виступала процедура перепису населення, під час якої індивіда зараховували до тієї етнічної групи, існування якої офіційно визнавалося владою. З одного боку, це приводило до уніфікації етнонаціонального складу відповідно до наперед визначеного списку народів, але, з іншого – до втру-

¹⁰ Див.: *Валлерстайн И.* Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / Пер. с англ. – СПб.: Университетская книга, 2001. – С. 150–166.

чання й насильницького викривлення етнокультурних процесів, оскільки до списку не потрапляли офіційно не визнані етнічні групи, а конструювання визнаних нехтувало наявними етнокультурними відмінностями, якщо вони суперечили мобілізаційній політичній логіці влади. Зокрема, це позначилось на конструюванні російської етнічної групи, адже ще на початку ХХ ст. російський етнограф Д.Зеленін, аналізуючи етнокультурні особливості східних слов'ян, виокремлював чотири східнослов'янські етнокультурні групи – білорусів, українців, південних росіян та північних росіян, вказуючи на неточність поділу лише на три категорії: українців, білорусів і росіян¹¹. Проте таке етнокультурне уточнення вочевидь йшло всупереч настановам влади, оскільки ускладнювало, привносячи додаткові відмінності, політичну мобілізацію росіян. Тому цей поділ не закріпився і у вітчизняній етнографії.

До того ж реалістичні настанови радянського суспільствознавства уможлилювали погляд на етнічні групи як на цілісні організми, на кшталт індивідуальних суб'єктів, внаслідок чого визнання себе представником тієї чи іншої етнічної групи автоматично закріплювало за людиною певні соціокультурні, психологічні ознаки і навіть політичні погляди. Згодом таке бачення призвело до сумних історичних наслідків – політичні злочини індивідів, що визнавали себе представниками певних етнічних груп, автоматично переносилися на всю групу, легітимуючи в такий спосіб репресивні заходи проти них. Наприклад, колабораціонізм деяких кримських татар під час II світової війни з окупаційною владою згодом був розтлумачений радянською владою як співробітництво кримськотатарської спільноти з німецькими окупантами, призвівши до депортації представників цієї етнічної групи в регіони Центральної Азії.

Загалом перепис населення і використання даних цього перепису в державному урядуванні є найтипівшим прикладом конструювання соціальних категорій. Саме в цьому випадку настанови соціального конструктивізму дозволяють адекватно проаналізувати вплив, іноді суперечливий та трансформаційний,

¹¹ Див.: *Зеленин Д.К.* Восточнославянская этнография / Пер с нем. – М.: Наука, 1991. – С. 29.

статистичних і теоретичних моделей на соціальні процеси. Тому вартим уваги виявляються ті зауваження, які висуває соціальний конструктивізм щодо наївного застосування даних, зокрема отриманих під час проведення переписів.

Одним з авторів, що привернули увагу до ролі статистичних даних у встановленні і відправленні державного контролю, був Бенедикт Андерсон, відомий передусім своєю працею «Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму»¹². Андерсон визначив ключову роль перепису населення – завдяки цій процедурі встановлювали відмінності, проводилися межі між різними соціальними категоріями, а уряди отримували можливість розрізняти соціальні групи, регіони, мови, релігії тощо. Головною метою держави в проведенні перепису населення є «створення» чіткої сукупності населення задля того, щоб перетворити його на об'єкт політики і правових процедур – податки, військова повинність тощо. Втім, лише цим значення перепису не обмежується, оскільки він не тільки фіксує наявні відмінності, а й провокує до їх перегрупування і навіть скасування. В цьому пункті теоретичні настанови соціального конструктивізму дозволяють більш адекватно схопити сутність досліджуваного процесу, адже на відміну від реалістичного тлумачення, що розглядає перепис як просте відображення в статистичних даних «об'єктивної» соціальної реальності, конструктивісти наполягають на тому, що результати опису соціальної реальності істотно відрізняються від неї самої, тобто сама процедура перепису привносить в уявлення про соціальну реальність щось нове. Важливість цього пункту полягає у тому, що поза межами цих сконструйованих шляхом використання статистичних даних уявлень про соціальний світ, останній не існує як об'єкт будь-якої політики – він являє собою неохоплену, невизначену множину різноманітних явищ і процесів, позбавлену цілісності, властивої будь-якому реальному об'єкту.

Перепис населення буквально *створює* спільноту – всі індивіди в межах просторових кордонів перепису зараховуються до єдиної категорії громадян або мешканців держави чи регіону.

¹² Див.: Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму/ Пер. з англ. – К.: Критика, 2001. – 272 с.

Таким чином стосовно всієї цієї сукупності індивідів здійснюється своєрідна концептуалізація політичної спільноти, представники якої мають або повинні поділяти спільну колективну ідентичність. Окрім цього перепис сприяє формуванню як у суб'єктів політики, так і у пересічних громадян таких уявлень про соціальний світ, яких раніше не було. Перепис уможливорює привертання уваги до певних, вже чітко окреслених соціальних груп, явищ і суспільних проблем. Вирішальне значення тут відіграють критерії, за якими здійснюється соціальна категоризація населення, але остання зазвичай не позбавлена певних світоглядних упереджень, уподобань та стереотипів. Зокрема дані перепису немов фотографічний знімок фіксують мінливі соціальні процеси, призупиняють до нового перепису перегляд побудованого на статистичних даних уявлення про наявний соціальний стан.

Індивіди в даних перепису поділяються на групові категорії (чоловіки та жінки, громадяни та негромадяни, віруючі та невіруючі тощо), проте цей поділ не враховує соціальні зв'язки в рухливому і складнішому контексті, унеможливорює погляд на соціальний світ з точки зору соціальної динаміки. Попри свою неминучість і визначальну для соціальної політики роль процедура перепису, будучи лише однією з подій соціального світу, «втручається» в суспільний процес, надаючи домінуючого статусу тій соціальній ситуації, яка була зафіксована під час перепису, адже саме на ґрунті цих даних певний час здійснюватимуться легітимні урядування й інші суспільно-політичні практики.

5

Соціальний конструктивізм істотно проблематизує усталені на пострадянських теренах теоретичні підходи та урядові регуляторні практики. Одна з перших спроб поширити конструктивістський підхід, а також жваві дискусії стосовно доречності його застосування в етнології та державній політиці в сфері міжетнічних стосунків пов'язані з діяльністю російського дослідника, директора Інституту етнології і антропології ім. М.М. Миклухо-Маклая, колишнього Голови Державного комітету Росії з питань національності Валерія Тішкова. Обіймаючи як академічні, так і державні посади, Тішков

низкою своїх публікацій¹³ розпочав публічну дискусію щодо розуміння етнічності, її місця в соціальних процесах та характеру державної політики в сфері міжетнічних стосунків. При цьому головним об'єктом критики Тішкова була усталена за радянських часів теорія етносу, яка була покладена в основу радянської національної політики. Цілком очікувано, що погляди Тішкова викликали неприйняття з боку багатьох дослідників¹⁴ та російських політиків, оскільки змушувала до перегляду і навіть відкидання традиційних поглядів. Втім, така реакція загалом відобразила не лише міцність останніх, а й певне нерозуміння теоретичних засад запропонованого автором бачення етнічності, адже йому закидали навіть невизнання існування етнічних груп, інтерпретуючи тезу соціального конструктивізму про *конструювання* соціальної реальності як *фабрикацію* соціальної реальності.

Типовим зауваженням на адресу поглядів Тішкова стали звинувачення його у запозиченні західних концепцій соціальних наук для аналізу російських реалій. Наприклад, Ж.Тощенко відзначив, що «викликає серйозні сумніви і заперечення концепція В.А.Тішкова, що доводить штучність і ненауковість поняття «нація» і необхідність визнання західного стандарту «нація-держава». З даним твердженням важко погодитись, поперше, тому, що необхідно виходити з реалій, які склалися в нашій країні і які не схожі з будь-яким досвідом. Інакше ка-

¹³ Найвідомішою публікацією, поява якої спровокувала хвилю критики як з боку традиційно налаштованих дослідників, так і з боку деяких російських політиків, стала: *Тішков В. Забыть о нации: постнационалистическое понимание национализма* // Вопросы философии. – 1999. – № 1. (Перероблений варіант статті в книзі: *Тішков В. Реквием по этносу*. – М.: Наука, 2003. – С. 134–175.)

¹⁴ Докладніше див. випуски «Этнографического обозрения» впродовж 90-х років, зокрема статті Арутюнова С.А. («Преодоление какого кризиса?» // ЭО. 1993. № 1.), Козлова В.І. («Между этнографией, этнологией и жизнью» // ЭО. 1992. № 3.). Щоправда, критика позиції Тішкова не була одностайною, адже на його підтримку виступили кілька авторів. Див. статті Кона І.С. («Несвоевременные размышления на актуальные темы» // ЭО. 1993. № 1.) та Соколовского С.В. («Этнографические исследования: идеал и действительность» // ЭО. 1993, №№ 2, 3).

жучи, в основі міркувань має бути покладене саме життя, а не фантазії чи побажання, хай навіть і привабливі. Тому важко погодитися з трактуванням нації як «уявленої спільноти». По-друге, якими б не були гарними американські, французькі, іспанські способи розв'язання національних проблем, вони відображають свою специфіку і свої прийоми впливу на непрості національні взаємовідносини... По-третє, не треба вважати винним у національних колізіях політичну доктрину СРСР, в якому було чимало зроблено, як визнає і сам автор, для національних меншин. Адже таких доктрин не було в інших країнах, але зіткнення (і дуже гострі) національних інтересів були (і залишаються) реальністю»¹⁵.

Втім, слід відзначити, що ключовим пунктом неприйняття позицій соціального конструктивізму стала відстоювана ним теза про уявність будь-якої соціальної спільноти¹⁶, що дослідниками і політиками вихованими в традиціях історичного матеріалізму, який стверджував про «об'єктивне» існування соціальних спільнот, сприймалося як заперечення самої соціальної, зокрема і національної реальності.

Дійсно, це є типовим зауваженням, проте в самому соціальному конструктивізмі дана теза тлумачиться дещо інакше – конструктивісти стверджують, що соціальна реальність стає зрозумілою лише за умов застосування щодо неї історичних та повсякденних конструкцій індивідуальних і колективних акторів. Саме це переплетіння множинних конструкцій, як індивідуальних, так і колективних, не залежне, втім, від чітко вираженої волі, вислизає з під контролю з боку акторів. Поняття конструкцій повертає нас до продуктів попередніх розробок і водночас до процесів, що перебувають у стані реструктуризації. Як відзначив Ф.Коркюф, «для конструктивізму історичність є головним поняттям за трьома аспектами. По-перше, соціальних світ сконструйований, виходячи з минулих перед-конструкцій; в цьому аспекті конструктивізм йде услід Марксу, який писав:

¹⁵ *Тощенко Ж.Т. Парадоксальный человек*. – М.: Гардарики, 2001. – С. 201

¹⁶ Див.: *Андерсон Б.* Вказ. праця. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/anders/and.htm>.

“Люди роблять свою історію, але вони роблять її не так, як вони забажають, за обставин, які не самі вони обирали, а які безпосередньо наявні, надані ним і перейшли з минулого”. По-друге, минулі соціальні форми відтворюють, привласнюють, зміщують і видозмінюють, а інші форми винаходять під час дій та взаємодій (під час контактів “віч-на-віч”, під час телефонних, письмових тощо взаємодій), що мають місце в повсякденному житті акторів. По-третє, цей минулий спадок і ця повсякденна праця відкривають поле можливостей у майбутньому»¹⁷.

Виходячи з конструктивістської точки зору в самому історичному процесі соціальні реальності виявляються водночас об’єктивованими та інтеріоризованими, тобто вони співвідносяться з об’єктивованими світами, будучи зовнішніми щодо індивідів ресурсами та ґрунтом для їхньої дії, але, з іншого боку, ці соціальні реальності вписуються в суб’єктивні та інтеріоризовані світи, що сформовані переважно почуттями, уявленнями та пізнанням. Соціалізація уможливорює інтеріоризацію зовнішнього, а практика спричиняє об’єктивацію внутрішнього. Інакше кажучи, конструктивістські підходи являють собою нову форму реалізму, що, втім, відрізняється від його класичної форми, властивої передусім природничим наукам.

В цій перспективі термін «конструкція», на відміну від тлумачення Ж.Тоценко, слід розуміти не як фантазію чи витвір уяви, а як результат, зазвичай неусвідомлюваний, об’єктивації в ході соціальної практики суб’єктом певних соціокультурних форм, адже на відміну від природної реальності, реальність соціальна є результатом також і практичних дій індивідів, а відтак її можна розглядати як конструкцію, втілення в об’єктивному просторі певних намірів, поглядів, оцінок, програми дій тощо, тобто витворів людської уяви.

Проте критичні зауваження на адресу конструктивістського підходу властиві не лише дослідникам, вихованим в традиціях радянського суспільствознавства. Дійсно, термін «конструкція» є не дуже вдалим, позаяк в ньому робиться наголос саме на активності людської уяви, натомість самій соціальній реальності, в якій ця

¹⁷ Коркюф Ф. Новые социологии / Пер. с фр. – М., СПб.: Алетея, 2002. – С. 25.

уява має об’єктивуватися, не приділяється належної уваги. Ця обставина викликала жваві дискусії стосовно можливостей і меж конструктивізму і змусила дослідників, прихильних до соціального конструктивізму, дещо уточнити власні позиції¹⁸.

Підсумовуючи ці дискусійні обговорення, Бруно Латур робить спробу удосконалити погляди соціального конструктивізму, визнаючи водночас, що застосуванню терміну «конструкція» не вдалося уникнути деяких двозначностей і непорозумінь: «Моя позиція полягає у тому, що конструктивізм міг стати нашим єдиним захистом від фундаменталізму (останній я визначаю як тенденцію заперечувати сконструйованість і опосередкованість сутностей, чие публічне існування тим не менш обговорюється). Переговори про досягнення життєздатного спільного світу можливі серед конструктивістів, але зовсім неможливі, якщо за столом переговорів виявляються фундаменталісти... Між війною і миром стоїть визначення «конструкції» – така, принаймні, моя теза»¹⁹. Проте удосконалення конструктивізму має здійснюватися шляхом виправлення тих принципових недоліків, які містяться в цьому підході й небезпідставно провокують до критики.

Найпростішим і, мабуть, центральним зауваженням щодо конструктивізму є невиправдане наголошування на активності суб’єкта у конструюванні соціальної реальності. Складається враження, що індивід свідомо і вільно обирає той матеріал, з якого він конструює реальність. Конструктивістський підхід усякчас теоретичні настанови методологічного індивідуалізму або його двійника, теорії раціонального вибору. Але саме в цьому пункті міститься певна неузгодженість, оскільки на відміну від методологічного індивідуалізму соціальний конструктивізм визнає колективність та відсутність повної свободи

¹⁸ Один з прикладів обговорення положень соціального конструктивізму див.: *Sismondo S. Some Social Constructions*// *Social Studies of Science*. – Vol.23. – # 3 (August 1993). – P.515–553 та *Knorr Cetina K. Strong Constructivism – from a Sociologist’s Point of View: A Personal Addendum to Sismondo’s Paper*// *Ibid.* – P. 555–563.

¹⁹ *Латур Б. Надежды конструктивизма*// *Социология вещей. Сборник статей/ Под ред. В.Вахштайна*. – М.: Территория будущего, 2006. – С. 366

вибору під час соціального конструювання. «В конструктивізмі є цікавим саме заперечення того, що на перший погляд містить у собі це поняття: не існує такого виробника, творця чи конструктора, про якого можна було б сказати, що він володарює над матерією. Виявлена тут невизначеність охоплює і те, що будують, і того, хто відповідає за неочікуване виникнення нових властивостей підручних матеріалів. Абсурдно використовувати слово «конструктивізм» без урахування цієї невизначеності, що відіграє таку важливу роль в процесі будівництва»²⁰.

Наголос на активності суб'єкта конструювання, а також на передусім смислових, уявлюваних аспектах соціальної практики разом з недостатньою увагою щодо її матеріальної складової не є випадковим. Адже соціальний конструктивізм як теоретичний підхід постав на ґрунті соціальної феноменології – праці А.Шюца, Т.Лукмана та П.Бергера мають фундаментальне значення для соціального конструктивізму²¹. Проте саме для феноменології проблема конструювання виявляється найскладнішою, оскільки принципове розрізнення між процесами конструювання і конституювання свідомістю ідеальних предметностей засновнику цього філософського напрямку Е.Гуссерлю так і не вдалося несуперечливо провести. В цьому зв'язку вартим уваги є зауваження В.Молчанова щодо того, що в класична феноменологія субстанціювала свідомість, перетворивши її майже в кантівський спосіб на «конструктора» світу²².

З іншого боку, такий суб'єктивістський ухил соціального конструктивізму посилювався через вплив на його засновників теоретичних розробок М.Вебера, в яких принцип методологічного індивідуалізму домінував. Тому уникнути суто індивідуалістичних тлумачень соціальної практики та соціальних процесів загалом виявилось вкрай складно. Щоправда, автори,

²⁰ Там само – С. 372.

²¹ Див.: Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом / Пер с нем. и англ. – М.: РОССПЭН, 2004. – 1056 с.; Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Пер с англ. – 321 с.

²² Див.: Молчанов В. Различение и опыт: феноменология неагрессивного сознания. – М.: Три квадрата, 2004. – С. 69.

яких часто-густо відносять до представників соціального конструктивізму, усвідомлювали цю проблему. Зокрема П.Бурдьо, який, до речі, називає свій підхід «конструктивістським структуралізмом» і до якого звичай апелює у своїх дослідженнях В.Тішков, залучає положення соціального конструктивізму, радше, з метою подолання недоліків того теоретичному напрямку, який ґрунтувався на протилежних тлумаченнях соціальних процесів, – структуралізму. В такий спосіб Бурдьо намагався уникнути однобічності протилежних поглядів – об'єктивістського і суб'єктивістського – побудувавши свою методологію за принципом доповняльності.

Так чи так, соціальний конструктивізм, попри всі свої недоліки і зауваження, що лунають на його адресу, має очевидні переваги порівняно з примордіалістськими поглядами на природу соціальних груп. Він дозволяє розглянути останні як результат тривалого процесу інституціалізації і конструювання, що уможливорює формування, відтворення і збереження у часі певної соціальної спільноти. Водночас він зауважує, що збереження цієї спільноти неможливо без існування певних уявлень про неї, які мають поділяти більшість її членів. Щоправда ці уявлення не слід розглядати як відображення споконвічного і незмінного стану речей. Радше, їхня міцність і закріпленість у свідомості є результатом узвичаєння, тривалого і регулярного відтворення, який супроводжують доволі суперечливі процеси тлумлення і витіснення із свідомості альтернативних поглядів. Власне це і дає підстави представникам соціального конструктивізму доволі критично ставитись до поширених уявлень про традиції, культуру та ідентичність, розглядаючи їх як результати специфічних історичних процесів²³.

6

Зазначене розуміння національної ідентичності певною мірою засвідчує про зміни в увазі дослідників, що займалися

²³ Класичним твором, в якому поширені уявлення про традицію й історичне минуле розглядаються як результат конструювання та навіть фабрикації є: Гобсбаум Е., Теренс Р. Винайдення традиції / Пер. з англ. – К.: Ніка-Центр, 2005. – 448 с.

вивченням етнонаціоналізму та національних процесів. Наголос на практичному і навіть прагматичному аспектах та привертання уваги до повсякденних, не пов'язаних безпосередньо з національними ідеологічними побудовами, практик уможлиблює більш виважений погляд на етнічність і націю. Звичайно, дискусії між примордіалістами і конструктивістами чи навряд зможуть дійти позитивного кінця, якщо вони із самого початку побудовані на цілковитому запереченні чи невизнанні позиції опонента. Не випадково, що самі ці дискусії зазвичай політично забарвлені. Іноді можна навіть казати про явну політичну спрямованість, лише підкріплювану специфічними теоретичними аргументами, особливо якщо та чи інша сторона вдається в своїй аргументації до використання обох підходів. В цьому випадку дістає вираження суто прагматична складова. «В дійсності держави схильні звертатися з примордіалістськими заявами до тих, хто має більший вплив (тобто під час звернення до більш великих і сильних держав і міждержавних організацій), а з конструктивістськими – до тих, хто має менший вплив (під час набуття чинності закону в невеликих і більш слабких політичних утвореннях). Так, Франція закликає до совісті цивілізованого світу, намагаючись захистити свої мову і культуру від моноліту англійської мови, але не демонструє жодної терпимості, коли бретонці, окситанці та ельзасці заявляють про своє виживання, зіштовхуючись з монолітом французької мови. Що може бути кращим підтвердженням того, що дискусія між конструктивістами і примордіалістами пов'язана не стільки з головними аналітичними і філософськими позиціями (наприклад, боротьбою емпіризму з романтизмом), скільки з мінливими уявленнями про власну користь?», – зауважує Д.Фішман²⁴. З огляду на це протистояння між конструктивістами та примордіалістами можна розглядати як боротьбу між плюралізмом і монізмом або об'єднавчими і сепаратистськими устремліннями, оскільки позиції обох сторін зазвичай політично і

²⁴ *Фішман Д.* Сегодняшние споры между примордиалистами и конструктивистами: связь между языком и этничностью с точки зрения ученых в повседневной жизни/ Пер. с англ. //Логос. – 2005. – № 4. – С. 122

морально навантажені. До того ж позиція та відстоювані аргументи можуть змінюватися в залежності від того, проти кого чи чого вони спрямовані. Такий погляд змушує аналізувати дискусію між примордіалістським і конструктивістськими підходами також і як протистояння різних політичних стратегій.

З іншого боку, привертання уваги до повсякденних практик дозволяє визначити місце і роль національної ідентичності без звертання до величних національних проєктів, адже національний процес і становлення нації не обов'язково супроводжується великими історичними подіями, а складається з щоденних непомітних практик і *мікроподій*. Як підкреслює М.Білінг, «національна ідентичність» – це умовне означення цілої низки звичних уявлень про націю, світ і «наше» місце в ньому. Пропору, що не коливається на вітрі, та відчеканеної монети недостатньо для збереження цих ментальних звичок. Вони мають розгортатися дискурсивно. І для цього потрібно, щоб банальні слова, постійно дзвеніли у вухах громадян або були у них перед очима»²⁵. Тому під час розгляду проблем, пов'язаних з національною та етнічною ідентичностями, слід привертати увагу до поширених мовленнєвих звичок, що, в свою чергу, вимагає більш уважно поставитися до узвичаєних в повсякденному використанні слів і словосполучень.

Зрештою, як і будь-яка інша соціальна спільнота нація не відтворюється сама собою. Для цього необхідні радше рутинні, повсякденні практики, ніж свідомий вибір. До цих практик належать банальні дискурсивні практики, які дозволяють множині індивідів щоденно ідентифікувати себе як певну спільноту – народ або націю – і в такий спосіб відтворювати її єдність. Принципово важливим у цьому є те, що будь-який публічний політичний аргумент апелює до цієї зазвичай неназваної єдності, оскільки політична аргументація не працюватиме, якщо не існуватиме значущих елементів поза нею. Проте цей елемент виявляється чимось самоочевидним, він не вимагає надмірних зусиль уяви для того, щоб існувати. Політична аргументація радше підтверджує і закріплює цей зовнішній елемент за допомоги простих

²⁵ *Білінг М.* Повседневное напоминание о Родине/ Пер. с англ. // Логос. – 2007. – № 1. – С. 34.

дейксисів – «ми», «наше», «вони» та ін. – які не визначають, а лише помічають цей риторичний топос як Батьківщину.

Враховуючи таку особливість «банального» націоналізму можна дещо підкорегувати позицію, відстоювану конструктивістами. Зокрема Б.Андерсон неодноразово відзначав важливість появи ЗМІ у виникненні націй та ідеології націоналізму. Безперечно, для того щоб політика загалом стала мислимою як певна форма соціальної практики необхідні специфічні умови: 1) визначальні для політичного життя практики (вибори, законодавчі органи, партії, профспілки тощо) мають виокремлюватися, набувати визначеності, що, в свою чергу, вимагає винайдення нового словника опису, а відтак і зміни в ментальних звичках; 2) світ має уявлятися єдиним, щоб при всьому розмаїтті країн, культур, мов і релігій існувала політика як усюдна форма соціальної практики²⁶. Інакше кажучи, поява націй передбачає принципові зміни в повсякденних практиках і свідомості. З цієї точки зору конструктивізм, наголошуючи на уявних чинниках появи націй і націоналізму, має рацію. За інших обставин було б просто неможливо викликати в мільйонах індивідів почуття спільної долі, навіть якщо вони і проживали б одній державі. Існування ЗМІ та звички читати газети або дивитися телевізор відіграють визначальну роль у появі національної самосвідомості та ідентифікації індивіда з тими подіями, до яких він не залучений безпосередньо. Проте, насправді, засоби масової інформації достатньо рідко поширюють положення політичних доктрин – переважно під час виборів у вигляді політичної реклами. Здебільшого ЗМІ відіграють принципову роль у підкріпленні банального національного відчуття. Завдяки вказуванню на самоочевидні, узвичаєні реалії. Зрештою, уболівання за свою національну команду не передбачає відстоювання націоналістичних поглядів, а стурбованість проблемами національної економіки через підвищення цін на енергоносії безпосередньо не пов'язане з жодною політичною доктриною.

В цій теоретичній перспективі питання національної та етнічної ідентичності потребує переформулювання. Це зумовлене, по-перше, необхідністю розрізнення категорій соціальної прак-

²⁶ *Андерсон Б.* Национализм, идентичность и логика серийности / Пер. с англ. // Логос. – 2006. – № 2. – С. 60.

тики і соціального аналізу і, по-друге, зосередженням уваги не стільки на питаннях пов'язаних з природою (справжньою чи вигаданою) національних і етнічних спільнот, скільки на питаннях застосування нації та категорій з нею пов'язаних як суспільно-політичного концепту. Як відзначає Р.Брюейкер, таке переформулювання дозволить «зосередитися на усвідомленні нації як концептуальної змінної, а не на націях як реальних колективах. Це означає вважати націю не матеріальною, а інституційованою формою; не як колективність, а як практичну категорію; не як сутність, а як випадкову подію. Тільки в такий спосіб ми зафіксуємо реальність нації і реальну силу націоналізму без того, аби повернути до нашої теорії «політичну фікцію» «нації», чю потужність на практиці ми б хотіли пояснити»²⁷.

* * *

Питання національної й етнічної ідентичностей слід розглядати в більш широкій суспільно-політичній площині, а не зводити до питань культуралістського ґатунку, оскільки етнічні та національні проблеми зазвичай є результатом складних політичних процесів. Значною мірою це стосується і ролі та місця націоналізму в постсоціалістичних країнах, які успадкували від радянських часів низку проблем, від розв'язання яких залежить не лише політична стабільність цих держав, а й саме їх існування. Тому дослідження і розв'язання зазначених проблем вимагає привертання ретельної уваги передусім до суспільно-політичних практик як радянського минулого, так і сучасності, що водночас вимагає дистанціювання від поширених історіософських конструкцій на кшталт дух, воля чи навіть місія нації, здатних не стільки прояснити роль етнічності в поточних суспільних процесах, скільки політизувати її.

²⁷ *Брюейкер Р.* Вказ. праця. – С. 32.

ВІД ПОТРЕБ МЕНШИН ДО ПОТРЕБ ГРОМАДЯН: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА*

Задоволення етнокультурних потреб громадян України є невід'ємною складовою державної політики у сфері забезпечення прав людини і громадянина. Як зазначено в Конституції України (ст.3, Загальні засади), «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.» Розділ II «Права свободи та обов'язки людини і громадянина» гарантує кожній людині «право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей» (ст. 23), та рівність прав і свобод, а також рівність перед законом громадян України «без привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних релігійних та інших переконань, статі, етнічного чи соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» (ст. 24).

Виходячи з цього визначення, вихідним пунктом державної політики виступає людина, захист її прав та свобод, серед яких визнається також і право на задоволення потреб в культурній сфері. Так ст. 11 Конституції зазначає, що держава сприяє розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України», а ст. 53

* Цей текст є переробленим варіантом статті «Задоволення етнокультурних потреб національних меншин в Україні: нормативно-правове забезпечення», надрукованої в збірці *Україна: стратегічні пріоритети*. Аналітичні оцінки – 2004/ За ред. А.С.Гальчинського. – К.: НІСД, 2004. – 344 с.

гарантує громадянам, які належать до національних меншин «право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства».

Так чи так основними чинними нормативно-правовими актами України, які містять принципові положення з питання про національні права і свободи, а також їх суб'єктів, є прийняті (в хронологічному порядку) Закон УРСР «Про мови УРСР», Декларація про державний суверенітет України (1990 р.), Декларація прав національностей (1991 р.), Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.), Конституція України (1996 р.), Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин (ратифікована у 1997 році), Європейська хартія регіональних мов і мов меншин (ратифікована у 2003 році). Окрім того, багато законодавчих актів колишнього СРСР продовжували і продовжують діяти на території України сьогодні. Нарешті, відповідно до чинної Конституції України (ст. 9) чинні міжнародні договори, згода на обов'язкове виконання яких дана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Виходячи з аналізу чинного законодавства, слід відзначити, що найбільш широким, узагальнюючим поняттям, яке охоплює всіх мешканців України, є «населення республіки» – вислів, вжитий у законі про мову 1989 року, чинному досі. Більш вузьким є поняття «народ України», який складають громадяни України всіх національностей (Декларація про державний суверенітет 1990 року). Відзначимо, що словосполучення «український народ» у 1989–1990 роках було ототожнено з поняттям «українська нація» (Розділ 8 Декларації про державний суверенітет України). Проте тут національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій пов'язувалося з національно-етнографічними особливостями і функціонуванням української мови.

Але конституційне поняття «український народ» охоплює громадян України всіх національностей незалежно від того, набули вони громадянство України станом на 24 серпня 1991 року, на 13 листопада 1991 року чи пізніше, – шляхом визначення належності до нього, внаслідок прийняття до громадянства України тощо. Тобто громадянство України, що набувається депортованими

особами та їх нащадками, які повернулися в Україну, через процедуру визначення належності до нього, є рівним з будь-яким іншим.

Відповідно до прийнятої ієрархії найвищою юридичною силою володіє Конституція України. У ній використовуються такі поняття, як «український народ», «українська нація», «українці, які мешкають за межами держави», «корінні народи», «національні меншини», «депортовані народи». в усіх цих документах тією чи іншою мірою вживається слово «народи»: «корінні народи», «депортовані народи», «національності». І сама угода з питань, пов'язаних з відновленням прав депортованих осіб, національних меншин і народів, у своїй назві містить визначення цих суб'єктів: особи, національні меншини і народи.

У Конституції України поняття «корінні народи» використовується у низці статей, а саме: стаття 11: «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традиції і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України»; стаття 92, п. 3: «Виключно законами України визначаються права корінних народів і національних меншин»; стаття 119, п. 3: «Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – також програм їх національно-культурного розвитку».

Проте 11 стаття Конституції не дає визначення поняття «корінний народ», хоча її зміст дає підстави зробити наступні висновки:

- в Україні на конституційному рівні визнано існування корінних народів;
- українська нація не може бути віднесена до корінних народів, оскільки за змістом статті вона відокремлена від корінних народів і національних меншин;
- термін «корінний народ» вживається у множині, що означає, що таких народів не може бути менше ніж два;
- корінні народи розглядаються лише в плані етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності.

Конституція України не проголошує право корінних народів на самовизначення, що повністю узгоджується з пунктом 3 статті I Конвенції про корінні народи і народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних державах; поняття «корінні народи» розглядається як однорядне з поняттям «національні меншини». На користь цього свідчить і частина друга статті 10 Конституції України, яка не виділяє окремо поняття «мова корінних народів», а визначає, що в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин.

Втім, нові незалежні держави крім України зазвичай не застосовують у своїх конституціях поняття «корінні народи». Так у Конституції Словенії використовується поняття «корінні італійські та угорські етнічні громади». Окремо вживається поняття «циганські громади». У Конституції Угорщини застосовуються терміни «національні та етнічні меншини», Республіки Хорватія – «нація та меншина», Словацької Республіки – «національні меншини» і «етнічні групи», Чехії – «національні та етнічні меншини» тощо. Водночас останніми роками набуває актуальності питання: чи може держава дозволити собі таке ставлення до меншин, коли їм надавалася б перевага перед іншими.

Міжнародне право звернулося до проблематики корінних народів починаючи з кінця сімдесятих у вісімдесяті роки. З того часу у рамках підкомісії з питань запобігання дискримінації і захисту меншин Комісії з прав людини ООН працює робоча група щодо корінних народів. Загалом проблемам меншин увага приділяється постійно, починаючи з прийняття статуту ООН у 1945 році і закінчуючи Рамковою конвенцією Ради Європи, ухваленою в 1993 році, та низкою інших міжнародно-правових актів останнього часу.

Проте розробка Загальної декларації прав корінних народів ООН повсякчасно стикається з труднощами, пов'язаними з вимогами урядових делегацій деяких держав спочатку виробити універсальне визначення поняття «корінний народ», а потім уже на підставі такого визначення розробляти відповідні нормативні акти. Головні експерти ООН, так само як і представники самих корінних народів в робочій групі по виробленню тексту декларації, навпаки, переконані, що широкий набір специфічних обставин та ситуацій, у яких перебувають корінні народи світу, принци-

пово відкидає можливість узагальнити їх у рамках єдиного універсального визначення. Тому провідні міжнародні агенції та інституції, які згідно зі своїми мандатами або практичними інтересами наполегливо працюють над проблемою корінних народів, виробили низку так званих робочих дефініцій або критеріїв, якими рекомендовано користуватися при визначенні того, чи підпадає та або інша етнічна група під поняття «корінний народ».

Так, у статті 1,1 (а, б) Конвенції Міжнародної Організації Праці № 169 «Про корінні та племінні народи в незалежних країнах» сказано, що під дію цієї конвенції підпадають:

– племінні народи в незалежних країнах, які за соціальними, культурними та економічними умовами свого існування відрізняються від інших секторів суспільства своєї країни і чий статус цілковито або частково регламентують власні звичаї й традиції або спеціальні закони й норми;

– народи в незалежних країнах, які вважаються корінними як нащадки тих, хто населяв країну або певний географічний регіон, до якого належить така країна, на час завоювання, колонізації чи встановлення сучасних державних кордонів, і які незалежно від свого правового статусу зберегли деякі або всі свої власні економічні, культурні та політичні інституції.

Пункт 2 статті 1 цієї ж конвенції стверджує, що самоідентифікація групи як корінного або племінного народу повинна вважатися фундаментальним критерієм для визначення групи як такої, що підпадає під дію цієї конвенції.

Разом з тим п. 3 статті 1 зазначає, що використання терміна «народи» в цій конвенції не передбачає наділення корінних та племінних народів такими правами, які можуть бути витлумачені як права «народів» у міжнародному праві (мається на увазі право на самовизначення, тобто право на створення власної державності).

У «Дослідженні ООН з питання дискримінації корінного населення» дана така робоча дефініція поняття «корінні народи»: «Корінні спільноти, народи та нації – це ті сектори, які мають історичний зв'язок із суспільствами, що розвинулися на їхній території в добу перед завоюванням чи колонізацією, і які вважають себе окремими від інших секторів нині домінуючого на цій території або її частині суспільства. Нині вони належать до невідомі-антних секторів суспільства і сповнені рішучості зберегти,

розвинути й передати нащадкам свої предковічні території та свою етнічну самобутність як основу подальшого існування в ролі народу, причому такого, що послуговується своїми власними культурними традиціями, суспільними інститутами та правовими системами».

Втім, аналіз документів робочої групи свідчить про те, що консенсусу як стосовно визначення поняття «корінні народи», так і щодо визначення підходів до вирішення проблем корінних народів ще не досягнуто. Тому оперувати робочими поняттями цієї робочої групи є передчасним.

Слід зазначити, що під час дискусій у робочій групі Комісії ООН з прав людини ставилося питання про співвідношення колективних та індивідуальних прав у зв'язку з проблемою самовизначення та інших прав, які в проекті декларації розглядаються як колективні. У статті 32 проекту декларації йдеться про те, що корінні народи мають колективне право визначати своє громадянство відповідно до своїх звичаїв і традицій. Громадянство корінних народів не заподіює шкоди праву осіб корінних народів на отримання громадянства держав, у яких вони проживають.

Представники більшості урядів висловили застереження стосовно права корінних народів визначати своє громадянство, як це передбачено в статті 32 проекту. Концепція окремого громадянства для корінних народів була названа неприйнятною представниками багатьох урядів, оскільки це суперечило б їх національному законодавству.

Натомість представники багатьох організацій корінних народів заявили, що право на визначення свого громадянства відповідно з їх звичаями і традиціями є важливим елементом здійснення їх права на самовизначення і що це право є їх невід'ємним правом. Проте право на громадянство в документах ООН і Ради Європи проголошено як індивідуальне право, а не колективне. Так, відповідно до статті 15 Загальної декларації прав людини 1948 року, «1. Кожна людина має право на громадянство. 2. Ніхто не може бути довільно позбавленим свого громадянства чи права змінити своє громадянство».

З іншого боку, конвенція МОП ставить за мету захист та сприяння розвитку «корінних народів і народів, що ведуть племінний спосіб життя», соціальні, культурні та економічні умови яких від-

різняються від інших груп національної спільноти. «Корінними у правовому розумінні вважаються лише народи, що зберегли традиційні системи життєзабезпечення (архаїчне землеробство, мисливство, збиральництво, оленярство), а також традиційні родоплемінні та фратріальні структури. Тому застосування поняття «корінний народ» в юридичній практиці України є безпідставним. А посилання на неї представників меншин з метою підтвердження своїх прав на самовизначення з огляду на пункт 3 статті 1 конвенції МОП № 169 (1989 р.) позбавлено сенсу: «Використання терміна «народи» в даній Конвенції не розглядається як таке, що несе у будь-якому розумінні зміст відносно прав, що можуть міститися у цьому терміні відповідно до міжнародного права».

Якщо взяти за орієнтир національного законодавства конвенцію МОП № 169, то тут виникає низка питань, пов'язаних з уже існуючим законодавством та конституційними нормами, які регулюють ті чи інші сфери правовідносин у державі. Є суттєві розбіжності між тим, як трактує, наприклад, земельні відносини Конституція України та конвенція МОП № 169 про корінні народи.

Отже, питанням землекористування у зазначеній конвенції МОП відводиться окремий розділ – «Земля». Термін «земля» включає поняття територій, які «охоплюють усе довкілля, що його займають чи використовують іншим чином відповідні народи». Ст. 14 конвенції гласить: «За відповідними народами визнаються права власності й володіння на землі, які вони традиційно займають. Окрім того, у разі необхідності застосовуються заходи для гарантування цим народам прав користування землями, які зайняті не тільки ними, але до яких у них традиційний підхід для здійснення життєво необхідної і традиційної діяльності».

Досить жорсткі умови передбачено щодо переселення відповідного народу з його території, а саме – тільки за його добровільної згоди та за умови належної компенсації у разі такого переселення. Передбачається також постійне консультування з корінним народом у питаннях відчуження його земель чи інших форм передачі його прав на ці землі за межі власної громади.

Такі положення конвенції МОП № 169 певною мірою суперечать чинному законодавству України і насамперед її Конституції, відповідно до якої (ст.13) «земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу... є об'єктами права власності українського народу», тобто громадян України всіх національностей, як записано у Конституції. Також у ст.14 Конституції говориться про те, що «земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю... набувається і реалізується... виключно відповідно до закону».

Тому внесення положення про розподіл власності на землю за етнічною ознакою, коли поряд із національним суб'єктом з'являється ще один – корінний народ, права якого щодо землі ніяк не врегульовані ні Конституцією, ні іншими законами, – це джерело додаткової напруги в міжетнічних стосунках та відносинах влади й громадян України, що визначають себе представниками кримсько-татарського народу. Додатковим чинником напруги є сам Кримський регіон, де земельні ресурси вкрай обмежені, а густота населення – дуже висока. Отже, це питання необхідно розглядати в контексті потенційного конфлікту, що може виникнути за умови, якщо цій проблемі не приділяти належної уваги і вчасно їй не запобігти.

Таким чином, проблема визнання статусу корінного народу за кримськими татарами ґрунтується не стільки в історію чи етнографію, скільки в політичні інтереси, що їх на сьогодні збалансовано представляє Конституція України. Саме територіальні питання є тим чинником, який стоїть на заваді реалізації кримськими татарами статусу корінного народу. Він також став чи не найголовнішим серед тих, що спрямовує політичну активність політичних лідерів кримських татар в напрямку досягнення цього статусу. Адже крім загальногромадянських прав та прав меншини він дає ще й додаткові преференції, зокрема що стосується права власності та володіння землею.

Отже, можна зробити такий висновок: адекватного визначення поняття «корінний народ» в законодавчих актах України не існує. Відсутнє таке визначення і в текстах чинних для України міжнародних договорах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Назагал чинне національне законодавство використовує такі терміни:

- «народ» (Декларація прав національностей України 1991 року);
- «національності», «національні групи» (Декларація прав національностей України 1991 року, Конституція Автономної Республіки Крим 1998 року);
- «національні меншини» (Закон України «Про національні меншини в Україні» 1992 року, Конституція України 1996 року);
- «корінні народи» (Конституція України 1996 року).

Визначення вказаних понять має лише термін «національні меншини» – до них відповідно до статті 3 Закону України «Про національні меншини в Україні» «належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою».

Подальший розвиток, конкретизація, визначення поняття «національна меншина» міститься в міжнародно-правових документах, зокрема в договорі про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією, пункт 1 статті 13 якого містить зобов'язання договірних сторін застосовувати норми і стандарти рекомендації Парламентської асамблеї Ради Європи № 1201 (1933 р.). А частина 2 п. 2 статті 13 договору дає визначення румунської меншини в Україні, яка включає «громадян України незалежно від регіонів, де вони проживають, і які відповідно до їх вільного вибору належать цій меншині, зважаючи на їх етнічне походження, мову, культуру чи релігію».

Враховуючи, що даний договір ратифікований Верховною Радою України (17 липня 1997 року), а також ту обставину, що згідно з пунктом 12 висновку Парламентської асамблеї Ради Європи № 190 (1995 р.) Україна взяла на себе зобов'язання проводити щодо національних меншин політику, яка ґрунтується на принципах, викладених у рекомендації ПАРЕ № 1201 (1993 р.), відповідно до вимог статті 9, частини 2 ст. 24 (1993 р.), частини 2 ст. 24 Конституції України та статті 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року:

- вищенаведене визначення румунської меншини в Україні стосується без винятку всіх національних меншин України;

– визначення поняття «національна меншина» здійснюватиметься відповідно до тлумачення рекомендацій № 1201 (1933 р.), тобто «вираз «національна меншина» стосується групи осіб у країні, які:

- проживають на території цієї держави та є її громадянами;
- підтримують довгострокові, міцні, тривалі зв'язки з країною;
- демонструють характерні етнічні, мистецькі, релігійні або лінгвістичні характеристики;
- достатньо представлені, хоча кількість цих осіб менша решти населення країни або району країни;
- мотивуються зацікавленістю зберегти те, що становить їх спільну індивідуальність, включаючи їх культуру, традиції, релігію або мову». Вищенаведені визначення (дефініції) поняття «національна меншина» є чинними для України і складають частину її національного законодавства.

В робочому документі ООН E/74/72/25/1996 W31 «Визначення меншин» (1996 р.), який розглядає цю правову категорію у зв'язку з іншими суміжними поняттями, зазначено: Ст. 1 «Меншина означає групу осіб, які постійно проживають на території держави, є чисельною меншістю стосовно решти населення цієї держави, тобто складають менше половини її населення, мають національні, етнічні, релігійні, мовні, а також інші пов'язані з ними характеристики, культуру, традиції і т. д., які відрізняються від відповідних характеристик решти населення, і які виявляють прагнення до збереження, існування і самобутності такої групи». Ст. 5: «До меншин не відносяться: а) корінні народи, б) групи осіб, які розглядаються як народи і відповідно мають право на самовизначення, в) групи осіб, які мають згадані вище характеристики явно не прагнуть до збереження своєї самобутності, г) групи осіб, які мають згадані вище характеристики, але є настільки малочисельними, що відсутня об'єктивна можливість встановити для них якийсь спеціальний режим захисту». Ст. 6: «Якщо є якісь сумніви у тому, що групи, згадані в пункті 1 попередньої статті, не прагнуть до збереження своєї самобутності, діє презумпція, що вони прагнуть до її збереження». Ст. 7: «У разі виникнення питання про вжиття до якоїсь групи осіб поряд з визначенням меншин якогось іншого визначення перевага надається визначенню,

застосування якого тягне за собою надання даній групі найбільш сприятливого режиму, якщо неможливе поєднання таких визначень і режимів, що витікають з цих визначень».

Аналізуючи конституційні права національних і етнічних меншин у постсоціалістичних країнах, можна констатувати, що всі держави в тій чи іншій мірі враховують дану проблему у відповідності до вимог сьогодення та міжнародних документів щодо прав і свобод національних меншин. Декларовані конституціями Польщі, Словаччини, Угорщини, Чехії демократичні принципи, що гарантують розвиток національних меншин, створюють можливість реалізувати свої права на розвиток культури та освіти, в тому числі і рідною мовою. Проголошені цими конституціями права вільного розвитку меншин знаходять сьогодні свою практичну реалізацію. Тому усі наявні проблеми викликані не стільки недосконалістю нормативно-правової бази в цій сфері, скільки питаннями організаційного та ресурсного забезпечення реалізації прав людини. Адже, як показують соціологічні дослідження, що проводяться кожного року з ініціативою Європейської комісії у країнах Центральної та Східної Європи щодо дотримання прав людини та задоволення рівнем розвитку демократії, не все в цьому плані благополучно. Так, Словаччина і Болгарія знаходяться в числі перших, де громадяни незадоволені ходом реалізації та дотриманням прав людини. Не відстають у цьому плані Польща, Угорщина та Румунія. Переважають позитивні оцінки над негативними у Чехії та Албанії.

Проте в самому Основному Законі, так і в українському законодавстві загалом існує певна непослідовність, яка створює як концептуальні, так і практичні перешкоди на шляху реалізації цього права громадянами України. Зокрема йдеться про двозначність тлумачення терміну національність і нація в нормативно-правових документах, в тому числі і в Конституції. Ця двозначність викликана, з одного боку, успадкованою від радянських часів термінологією та, з іншого боку, присутністю у визначенні правових суб'єктів деяких суперечливих ознак. Внаслідок цього розвиток національного законодавства в сфері забезпечення права людини на задоволення своїх етнокультурних потреб зіштовхується з низкою концептуальних і нормативно-правових питань, від вирішення яких залежить подальший демократичний поступ

українського суспільства. Це викликано істотними концептуальними відмінностями у тлумаченнях як головних категорій, вживаних в національному законодавстві («національні меншини», «корінні народи», «народ України», «українська нація» тощо), так і розумінні власне державної політики у цій сфері. Відсутнє чітке розмежування у використанні слів «нація» і «народ» стосовно етнічних та територіально-політичних спільнот. Часто-густо політики не розрізняють і не протиставляють два поширених типу націоналізму: громадянсько-політичний або державний та культурний або етнічний. Проте етнічне розуміння націоналізму (етнонаціоналізм) зазвичай розуміється як спільнотний, як форма партикуляризму та винятковості, як засіб досягнення окремою групою контролю над владою і ресурсами і створення етнічно гомогенної державності, ворожої плюралістичній демократії і громадянському суспільству. Нормативно-правова колізія в цьому випадку дістає вираження в обговоренні та визначенні співвідношення між *колективними* та *індивідуальними* правами, позаяк більшість норм законодавчих актів, стосовних проблем задоволення етнокультурних потреб, містить так звані колективні права, якими володіють не стільки окремі індивіди, які належать до якоїсь етнічної групи, скільки ці групи в цілому. При цьому відповідно до ст. 22 чинної Конституції при прийнятті нових чи внесених змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Водночас використання нормативно-правових категорій спільнотного ґатунку призводить до протиріччя з засадничими принципами державної політики, оскільки уможливорює тлумачення етнічних груп як правових суб'єктів попри те, що така суб'єктність містить у собі парадоксальні риси: колективний суб'єкт наділяється низкою прав, але не має жодних обов'язків, адже існування колективної відповідальності вочевидь суперечить як демократичним нормам загалом, так і нормативним приписам українського законодавства – Конституція України в ст. 61 встановлює норму, згідно з якою «юридична відповідальність особи має індивідуальний характер», втім, не існує жодних приписів щодо колективної відповідальності.

З іншого боку, двозначність присутня і в термінології, застосованій щодо етнічних груп. В ст. 11 Конституції України тер-

мін «українська нація» застосований, вочевидь, щодо етнічних українців, оскільки далі в цій статті в порядку еквіваленції йдуть корінні народи та національні меншини. Але далі в Конституції застосування термінів «Національний банк України», «Рада національної безпеки та оборони», «Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення» тощо пов'язане виключно з державно-політичним тлумаченням сенсу слова «національний».

Загалом специфічним для етнополітичної ситуації у Східній Європі є перетворення тих політичних сил, які зробили найвагоміший внесок у повалення комуністичних режимів, на головну загрозу миру, добробуту і розвитку у напрямку демократичної стабільності. Мова йде насамперед про політичні сили етнонаціоналістичного ґатунку та про дотримання етнонаціонального тлумачення під час здійснення урядування державними органами в сфері міжетнічних стосунків. Більш того, цю тезу можна посилити, якщо привернути увагу до усталеної, щойно вживаної, термінології – зокрема, термін міжетнічні стосунки або міжнаціональні стосунки виявляються сприятливими для тлумачення етнічних процесів згідно з, так званою, «острівною» концепцією етнічних груп, де останні розуміють немов би певних суб'єктів, які вступають у стосунки з іншими суб'єкт-групами. Застосування такої термінології виявляється майже неперепутним попри те, що по суті мова йде про взаємини між індивідами, які уявляють себе представниками різних етнічних спільнот. Вочевидь, в цьому випадку ми маємо суміш з аналітичних і практичних категорій, що, до речі, уможливує політичні вимоги різних ініціативних груп, мобілізованих навколо етнічних ознак і уявлень про спільне етнічне походження, та сприяє висуванню вимог етноцентричного ґатунку.

Послідовність висування вимог етноцентричного ґатунку, наприклад, в мовній сфері зазвичай така: право публічного використання мови меншини → надання учням початкових та середніх шкіл права вивчати свою мову факультативно → внесення мовного курсу у шкільну програму → право навчатися своєю мовою → підготовка викладачів мови у вищих навчальних закладах → видання книжок і випуск на програм мовою меншини у національних засобах масової інформації → введення

двомовності в судах (на протипагу праву презентувати свою справу у суді за допомоги перекладача)¹, місцевих адміністративних органах і регіональних парламентах.

Як зазначає К.Оффе, загострення етнополітичних проблем у посткомуністичних країнах є результатом своєрідного процесу, який цей дослідник називає *етнізацією політій і політики*. Під етнізацією політій і політики слід розуміти взаємопов'язані стратегії індивідуальних і колективних акторів, підпорядкованих відповідним когнітивним та ціннісним установкам. Дані установки полягають у тому, що етнічна ідентичність визнається споконвічною та надособистісною структурою, сформованою сукупністю високо оцінюваних якостей і властивостей, що виникли під час тривалого спільного проживання. Ці якості та властивості набувають від народження, а також під час первинної соціалізації, і недоступні, навіть неосяжні, для тих, хто з ними не народився. Така установка передбачає цілу низку дій та стратегій. По-перше, територіальні межі делімітуються в такий спосіб, щоб досягти максимальної етнічної однорідності. По-друге, запроваджується політика диференціації прав та привілеїв відповідно до етнічної приналежності індивідів. По-третє, утворюються об'єднання, метою яких є покращення становища етнічної спільноти за рахунок тих внутрішніх або зовнішніх груп, які не належать до цієї спільноти. По-четверте, розв'язанню етнічних (часто-густо і супутніх їм релігійних, культурних та мовних) проблем надається перевага порівняно з проблемами соціальними. Ціннісно-смысловим підґрунтям такого роду практик є твердження, що відмінності, викликані етнічною ідентифікацією, міцніші, послідовніші й навіть шляхетніші за будь-які інші відмінності між людьми².

Схожого типу процеси мають місце і в Україні. Так ідея визнання за кримськими татарами міжнародного правового статусу «корінного народу» і поширення на нього принципів, які витікають зі спеціальних міжнародних правових документів і перш за все конвенції МОП № 169 1989 року «Про корінні народи і на-

¹ Норма закріплена в українському законодавстві. Див.: досі чинний Закон УРСР «Про мови» 1989 року.

² Докладніше див.: *Оффе К.* Етнополітика в восточноевропейском переходном процессе // *Полис.* – 1996. – №№ 2, 3.

роди, які ведуть племінний спосіб життя у незалежних країнах», висунута Меджлісом кримськотатарського народу в 1993 році. Даний крок носить передусім політичний характер і має на меті, по-перше, згладити негативні враження від вимоги «національної державності», висунутої другим Курултаєм кримськотатарського народу, і, по-друге, – домогтися пільг і привілеїв, які надаються корінним народам.

Проте Крим – поліетнічний регіон України, де на статус «корінного народу» окрім кримських татар можуть претендувати також греки, євреї, вірмени, караїми, кримчаки та представники інших етнічних груп. Надання комусь з них статусу «корінного народу» призведе до зростання міжнаціональної напруженості і до спроб довести свій пріоритет у цьому питанні. З іншого боку, наявність пільг і привілеїв, наданих за національною ознакою, суперечить Конституції України (ст. 24).

Водночас у Конституції Автономної Республіки Крим виділяються такі категорії населення:

- громадяни, іноземці, особи без громадянства (ст. 6);
- національності (гл. 3, ст. 14, ст. 38);
- депортовані з Криму громадяни (ст. 18).

Таким чином, в Конституції АРК використовуються поняття «національність», «національності», а не народи, нації чи етноси. Поняття «національність», «національності», «громадяни будь-якої національності», «громадяни усіх національностей», «міжнаціональні відносини» використовуються в назві глави 3, в статтях 14.2, 14.4, 38.2. Опосередковано про національності говориться в статтях 10, 18 («національні мови», «мова міжнаціонального спілкування»); у статті 14 («національна культура», «національні культурні традиції», «національні свята», «національні засоби масової інформації», «національні навчальні заклади»); у статті 26 («національні мови і культури»).

Отже, у тих статтях Конституції АРК, які тим чи іншим чином стосуються етнічних груп, послідовно вживається поняття «національності». Водночас крім поняття «національність» або його множини – «національності» у Конституції АРК не використовуються інші поняття – «корінні народи», а також «національні меншини».

В українському законодавстві за представниками національних меншин закріплено право на національно-культурну автоно-

мію, яка власне і запроваджує специфічний механізм задоволення етнокультурних потреб цими категоріями громадян України. Право на національно-культурну автономію (НКА) прямо передбачено в ст. 6 Закону України «Про національні меншини».

Слід відзначити, що сама теорія НКА започаткована ще на початку XX століття в працях австрійських соціал-демократів у зв'язку із загостренням національного питання в Австро-Угорщині. У теорії НКА слово «автономія» означає «самоуправління», «самокерівництво». Тому це поняття можна охарактеризувати як право національних меншин у межах закону вирішувати свої власні етнокультурні справи (освіта, розвиток мови, культури, традицій, взаємодопомога). При цьому за членами національних меншин визнається право на власну політику, яка здійснюється в межах закону в галузі освіти, культури та ін., не пов'язуючи її з наявністю власних державно-політичних структур. До того ж ці потреби задовольняються у всіх місцях проживання національних меншин у державі, де є діаспори, незалежно від статусу цієї території.

Отже, в цій теорії йдеться про сукупність спеціальних прав, які держава надає представникам національних меншин у своїх законах, тобто ті права, які відображають специфіку їхніх життєвих потреб, зумовлених історичними, географічними, економічними, політичними, релігійними, етнічними та іншими підставами. Йдеться про встановлення гарантій права представника етнічної групи, національної меншини на НКА як одну з форм, що забезпечує безперешкодну реалізацію кожною людиною та громадянином своїх конституційних прав. Сам же захист національних меншин та груп має розглядатися як забезпечення фактичної рівності осіб, які входять до них, з усіма іншими, що складають їх оточення, але не як пільга, заснована на національній приналежності. Це спосіб організації розвитку особи, а через неї і всього суспільства, який забезпечує збереження національно-культурної самобутності на основі врахування спільних культурних інтересів при використанні індивідуального підходу до задоволення специфічних культурних потреб та особливостей розвитку окремих груп, які відрізняються етнічними, мовними і культурними характеристиками.

Мета НКА – сприяння гармонізації національних інтересів, пом'якшення міжнаціональної напруги, задоволення специфічних

інтересів осіб кожної національності, культурних та духовних запитів усіх громадян незалежно від їх національної приналежності, встановлення в міжнаціональному спілкуванні взаємної поваги та довір'я. Національно-культурна автономія повинна засновуватись на таких принципах:

- визнання вищої цінності людини, її прав та свобод;
- закріплення обов'язку держави щодо визнання та захисту прав людини;
- неухильне дотримання вимог Конституції щодо визнання за кожним громадянином рівних прав, а також покладання на нього рівних обов'язків;
- право кожного вільно визначати і вказувати свою національну приналежність;
- право вибору відповідної національної культури і реалізації своїх культурних цілей та інтересів.

Водночас органи самоуправління національно-культурної автономії не можуть наділятися державно-владними повноваженнями і їхня компетенція не повинна ототожнюватися з компетенцією органів місцевого самоврядування. Навпаки, національно-культурна автономія передбачає створення національно-культурних центрів, національних товариств та земляцтв як форм добровільного об'єднання громадян, а також асоціацій, регіональних з'їздів, нарад, рад, фондів. Вона, здавалося б, є демократичним і цілком реальним механізмом реалізації громадянином України незалежно від етнічного походження свого індивідуального права на збереження і розвиток етнокультурної самобутності. Проте поточна політична практика і етнополітичні конфлікти в Криму засвідчують про існування низки проблем, пов'язаних із складністю дотримання такого культуралістського тлумачення поняття «автономія»³.

Проти застосування концепції національно-культурної автономії можна навести аргументи як практично-політичного, так і нормативного ґатунку. По-перше, було б дещо наївно і навіть безвідповідально сподіватися на те що етнополітичні активісти зможуть утриматися в межах культуралістського тлумачення

³ Слід відзначити, що в попередній версії цієї статті відстоювалося саме таке тлумачення національно-культурної автономії.

автономії, адже у свідомості більшості громадян та в публічному політичному дискурсі відсутня чітка дістінкція між національно-культурною автономією та автономією політичною, попри її наявність в законодавчих документах. Внаслідок цього поняття «автономія» сприймається переважно в етноцентристському сенсі, передбачаючи створення територіальних одиниць за етнічною ознакою. Сприятливим для цього є і наявність історичного прецеденту – за часів, так званої, коренізації такі адміністративно-територіальні одиниці, дійсно, створювалися на теренах СРСР. Актуальні події в Криму навколо земельної проблеми відображають саме таку тенденцію у тлумаченні автономії. Вартим уваги в цьому зв'язку є поширення концепції мультикультуралізму серед активістів Меджлісу. Не зважаючи на те, що ця концепція, за визначенням, обмежується культурними вимогами, вона спроквола, тематизуючи і есенціалізуючи етнокультурні відмінності, спричиняє політизацію етнічних процесів, сприяючи перетлумаченню негарздів в культурній та освітній сферах у суто політичній площині. З іншого боку, сама концепція національно-культурної автономії була викладена в ст. 6 Закону України «Про національні меншини України» ще у 1992 році. Проте згодом в Конституції України всі ці права були гарантовані окремим громадянам, дозволяючи їх реалізовувати у встановлений законодавством спосіб в індивідуальному порядку (Розділ II «Права, свободи і обов'язки людини і громадянина»). З огляду на це концепція національно-культурної автономії виявляється зайвою, оскільки дублює вже гарантовані права, та небездоганною, оскільки прив'язує реалізацію окремих прав, наприклад, релігійних, до національної приналежності. Це, з рештою, робить необхідним вилучення із законодавства положень про національно-культурну автономію та удосконалення нормативно-правових актів згідно з логікою задоволення індивідуальних прав громадянина.

* * *

Таким чином, в українському законодавстві присутні певні неузгодженості, пов'язані з різним тлумаченням шляхів задоволення етнокультурних потреб громадян, попри те, що в ньому ця

проблематика розглядається переважно у значно ширшому контексті забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Причиною цього є, з одного боку, успадковані з радянських часів термінологія і розуміння етнічних процесів та, з іншого боку, брак уваги з боку законодавця до цієї надзвичайно складної та суперечливої проблематики. Актуальні нормативно-правові колізії, власне кажучи, і викликані часто-густо неспівмірними баченнями вихідних положень державної політики представниками різних політичних сил в Україні. Передусім це стосується суперечностей навколо обговорення природи індивідуальних і колективних прав та проблем рівності громадян перед законом.

Нааявна тенденція до етнізації політичного процесу у вигляді боротьби за особливий статус етнічних спільнот, на противагу індивідуальному праву громадян, має розглядатися як така, що йде всупереч із зафіксованими в Конституції України пріоритетами державної політики, а саме: забезпеченням прав людини і громадянина незалежно від етнічного походження. Водночас національне законодавство, гарантуючи громадянам України, які відносять себе до національних меншин, право на національно-культурну автономію, сприяє закріпленню цієї тенденції, що негативно позначається на поточному політичному процесі. Враховуючи євроінтеграційні прагнення України розв'язання зазначеної нормативно-правової колізії має здійснюватися у напрямку приведення українського законодавства у відповідність до міжнародних, зокрема європейських, норм, згідно з якими носієм прав виявляються людина і громадянин, а не спільнота.

Втім, розв'язання актуальних етнополітичних проблем в Україні уможливлуватиметься не тільки удосконаленням нормативно-правової бази у галузі національних меншин, а й, більшою мірою, загальним оздоровленням соціально-політичної та економічної ситуації, поглибленням демократизації українського суспільства і створенням сприятливих умов для реалізації громадянами України всієї сукупності гарантованих Конституцією прав та свобод, зокрема права на задоволення своїх етнокультурних потреб.

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	3
1. Світовий соціокультурний тренд і трансформації геокультури	5
2. Культурна політика за умов глобалізації: тенденції та перспективи	46
3. Зміни в соціальній структурі країн ЄС: соціальна нерівність та проблеми модернізації соціальної політики	78
4. Соціокультурний тренд України за часів постсоціалістичного транзиту.....	104
<i>Додаток 1.</i> Соціальний реалізм і дослідження етнічності	132
<i>Додаток 2.</i> Пострадянський етнонаціоналізм в перспективі соціального конструктивізму	145
<i>Додаток 3.</i> Від потреб меншин до потреб громадян: актуальні проблеми розвитку українського законодавства	174

Наукове видання

Фадєєв Володимир

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТРЕНДИ ТА УКРАЇНСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ

В авторській редакції

Художнє оформлення *О. Камінська*

Технічний редактор *Г. Шалашенко*

Підп. до друку. 20.05.2009 р. Формат 60x84/16.
Папір офс. Друк репрогр. Гарнітура UkrainianSchoolBook
Ум. друк. арк. 12,1. Об.-вид. арк. 16,5.
Наклад 300 прим. Замовл.

Видавництво «Стилос».
04070, Київ-70, Контрактова пл., 7.
Свідоцтво Держкомінформу України
(серія ДК № 150 від 16.08.2000 р.)